Сяргей Грахоўскі

Зона маўчання

Спавядальная аповесць

Мінск
Мастацкая літаратура
2008

Для ст. шк. узросту / Сяргей Грахоўскі; прадм. Л. Гарэлік. — Мінск: Маст. літ., 2008. — 238 с. — (Бібліятэка школьніка).
ISBN: 978-985-02-1067-8

Аповесць беларускага пісьменніка Сяргея Грахоўскага (1913-2002) «Зона маўчання», напісаная на дакументальнай аснове, перадае драматызм перажытага ў гады сталінскіх рэпрэсій.

ГРАХОЎСКІ Сяргей Іванавіч [псеўданімы: М.Асіповіч; Сяргей Івановіч; С.Каршун; Парамон Паромскі; 12(24).9.1913, мяст. Нобель Пінскага пав. Мінскай губ., цяпер Зарэчанскі р-н Ровенскай вобл., Украіна — 11.12.2002, Мінск], паэт, празаік, перакладчык. У 1914 разам з бацькамі пераехаў у Глуск на Магілёўшчыне. Першы верш апублікаваны ў 1926. У 1931-32 працаваў карэктарам у Дзяржвыдавецтве БССР, у газ. «Чырвоная змена». У 1935 скончыў МВПІ (газетна-выдавецкае аддзяленне літаратурнага ф-та). Працаваў на Беларускім радыё, выкладчыкам літаратуры на рабфаку пры БДУ. Арыштаваны 19.10.1936. Сасланы на 10 гадоў на лесанарыхтоўкі ў Горкаўскую вобл. У 1946-49 настаўнік у Слуцкім р-не. У 1947 з Г. знята судзімасць, але 19.5.1949 ён быў паўторна арыштаваны; высланы ў Новасібірскую вобл. 19.10.1955 рэабілітаваны. З 1956 у Мінску. У 1957-73 працаваў у час. «Бярозка», «Вясёлка»; літкансультантам СП БССР. У 1973-74 адказны сакратар Камітэта па дзяржаўных прэміях БССР у галіне літаратуры, мастацтва і архітэктуры. Член СП Беларусі з 1956. У 1958 выйшаў у свет першы зборнік вершаў «Дзень нараджэння». Інсцэніроўкі аповесці «Рудабельская рэспубліка» пастаўлены тэатрамі імя Я.Купалы і Гомельскім абласным драматычным у 1968; у 1972 створаны аднайменны кінафільм. Перакладаў на бел. мову творы А.Блока, Р.Тагора і інш. Аўтар успамінаў пра перыяд рэпрэсій (аўтабіяграфічная трылогія «Такія сінія снягі», 1988; «Зона маўчання», 1990; «З воўчым білетам», 1991). З 1974 на пенсіі.

Асобнае месца ў творчасці С. Грахоўскага займаюць дакументальна-мемуарныя творы, прысвечаныя асэнсаванню трагічнага мінулага. Гэта аповесці "Зона маўчання", "З воўчым білетам", "Такія сінія снягі", паэма "Балючая памяць", кніга паэзіі "Споведзь". У іх узнаўляюцца карціны, эпізоды, дэталі нечалавечага лагернага жыцця, якое растаптала маладосць і сілы, але не змагло вынішчыць памяць, веру, надзею. Пісьменнік у падрабязнасцях апісвае ўмовы лагернага быту і непасільнай рабскай працы, жыццё ў ачапленні лагерных дратоў, аўчарак і вартавых, атмасферу чалавечых адносін. Ён расказвае пра трагічны лёс без віны вінаватых "ворагаў народа" Сяргея Дарожнага, Уладзіміра Мяжэвіча, Юрыя Такарчука, Васіля Шашалевіча, Ізота Цымбалюка, Іосіфа Коўтуна і іншых людзей, якія ўзняліся над суцэльным страхам і подласцю, не заплямілі свайго сумлення. Разам з тым пісьменнік, як сведка тых падзей, даносіць праўду і пра тых, хто зрабіўся ўдзельнікам крывавых злачынстваў (следчых, суддзяў, канвойных, розных бюракратаў і чыноўнікаў). Безумоўна, яны не могуць мець ні даравання, ні апраўдання. Але С. Грахоўскі ў гэтых творах не абмяжоўваецца толькі канстатацыяй

фактаў. Ён уздымае пытанне безабароннасці чалавека перад дзяржаўным беззаконнем, спрабуе выкрыць яго прычыны, даследуе дыялектыку дабра і зла. Творы вызначаюцца не толькі болем ад незагоеных ран, але і чалавечым клопатам за родную зямлю, за лёс новых пакаленняў, за заўтрашні дзень.

ЗОНА МАЎЧАННЯ

Спавядальная аповесць

Я и Сам о Себе свидетельствую;

свидетельство Мое истинно,

потому что Я знаю, откуда пришел и куда иду.

Евангелие от Иоанна, гл. 8, стих 14.

СЛОВА ДА СПОВЕДЗІ

Я пасціў перад споведдзю дваццаць гадоў, каб прычасціцца глытком свабоды. І вось дачакаўся яе ў пару сваей позняй восені. Кароткая вясна маіх няспраўджаных летуценняў прамільгнула даўно і незваротна. На пачатку майго лета лютая навала пагнала мяне далёка ад дому па прыбітых слязьмі пакутніцкіх дарогах дзяліць горкі лёс з мільёнамі нявольнікаў, пазначаных страшным таўром 58.

Я двойчы прайшоў усе кругі пекла і не зламаўся, не знік на таежных скрываўленых трасах. Смерць удзень і ўначы цікавала кожнага з нас і гнала ў нябыт мільёны сумленных і таленавітых. А я ўсё ж з ёю недзе размінуўся.

У самай страшнай бядзе толькі чалавек ратуе чалавека, толькі дабро і спагада вядуць з безнадзейнасці да жыцця і збавення.

З мільёнаў вярталіся сотні, з тысяч — адзінкі, знясіленых і ледзьве жывых. Усё меней і меней застаецца сведак тае страшнае пары, калі людзі баяліся ўласнага ценю, калі сын выракаўся бацькі, а бацька — сына, калі па праведнай крыві нячутна ступалі катавы боты. Усё наваколле патанала ў змроку хлусні і казённай патэтыкі. Гучныя рапарты і бравурныя маршы заглушалі людскі стогн і плач, каб ніхто не пачуў зладзейскія стрэлы ў патыліцы.

Асірочаныя дзеці пад гул бубнаў і горнаў па камандзе дзякавалі «любімаму бацьку народаў за шчаслівае»... сіроцтва. Колькі маленькіх пакутнікаў не ведала сваіх бацькоў і мацярок? І дагэтуль яны, ужо

даўно пасівелыя, шукаюць родныя магілы і не знойдуць ніколі. Злачынцы ўмелі хаваць крывавыя сляды. Таемныя могілкі ад Брэста да Магадана даўно зараслі лесам.

Я бачыў усё і ўсё перажыў. Лёс злітаваўся і наканаваў мне жывым выйсці з пекла і стаць сведкам на Судзе Гісторыі.

Я не стаўлю дату пад гэтаю споведдзю. Яна складалася з першых дзён майго пакутнага жыцця. У камерах і ў бараках, на этапах і ў карцэрах я прагаворваў сам сабе старонкі і раздзелы будучага твора. Я памятаю прозвішчы, імёны, аблiччы і характары сяброў па агульнай бядзе і ніколі не забуду садыстаў-следчых, злачынцаў-суддзяў, наглядчыкаў і лагерных начальнікаў. Адных ужо няма, іншыя схаваліся ў цень знешняй «прыстойнасці» і высокіх пенсій. А я памятаю іх і клянуся кожным словам, кожным радком гаварыць толькі праўду, каб людзі яе ведалі і ніколі не дазволілі сябе ашукаць пустымі абяцаннямі, прыгожай хлуснёю, падазронасцю і д'ябальскім вераломствам.

Рана ці позна жывых і мёртвых злачынцаў чакае Суд Гісторыі. На ім я сведчу, каб нашы сучаснікі і нашчадкі ніколі не былі без віны вінаватымі, каб яны спазналі сапраўдную волю, роўнасць і шчасце на акрыялай і расквітнелай зямлі.

«КРОК НАПРАВА, КРОК НАЛЕВА...»

Ачмурэлыя ад густой і нясцерпнай задухі ў натрамбаваным арыштанцкім цялятніку, мы вывальваліся праз адсунутыя дзверы ў глыбокі снег і грознае кола канвою. Лёгкія аж раздзірала свежае халоднае паветра. Пасля змроку ў задымленым вагоне зіхоткі снег і бяздонная сінява неба да слёз сляпілі вочы. У зрэнках зіхацелі каляровыя колцы — большалі, адплывалі, знікалі і круціліся зноў. Пасля доўгай нерухомасці на нарах і пад нарамі дранцвелі ногі, ступалі, як чужыя, пранізаныя дробнымі іголкамі.

Адна чыгуначная каляя блішчала паміж сумётамі і знікала ўдалечыні. Наўкол заінелыя лясы і лясы. Непадалёк, на сухастоіне, злавесна каркае варона, нібы прадчувае блізкую спажыву, відаць, прынюхалася да асаблівага арыштанцкага духу. Пакуль вылазілі

апошнія, я разгледзеў непадалёк невялічкі дамок з кругляка з пабітаю ржою шыльдаю: «Ст. Постой, Ж. Д. НКВД СССР».

Вось і наш прыстанак. Ці доўга мы прастаім на гэтым Пастоі? Напэўна, нехта з нас застанецца назаўсёды ў гэтых лясах і снягах. Апрача станцыі, не відно ні сцежкі, ні дымка, ні жывое душы. Значыць, пагоняць некуды далей.

Глыбокі, сыпкі і чысты снег нагадаў даўно забыты пах змерзлай на сцюжы бялізны; цішыня і заменены лес — нешта роднае, знаёмае, недасяжную страчаную волю.

Нас атачылі спераду і з бакоў канваіры ў сівых шынялях і чорных кубанках. Яны глядзелі на нас з суроваю насцярогаю, нянавісцю, трымаючы напагатове доўгія вінтоўкі з штыхамі. Гляджу на іх і думаю: «Што ж вас пагнала на гэтую сабачую службу? І вы ж, як і мы, лагернікі, толькі па розныя бакі дроту? Хто вам увёў у вушы, што мы «ворагі народа»? Можа, сумленней і адданей нашаму ладу нікога за нас і няма, а ворагі тыя, што цэлы год нас мардавалі, выбіваючы няпраўду, каб найсумленнейшых людзей падвесці пад «вышку» або загнаць на пагібель у шахты і ў гэтыя непраходныя лясы. Якому д'яблу служаць тыя, што апантана ламалі рэбры старым камуністам, што жанчынам заганялі ў саскі завостраныя алоўкі, што ножкамі крэслаў раструшчвалі пальцы ног і месяцамі гнаілі ў халодных і цёмных карцэрах? Гэта яны нас загналі сюды, а вас прымусілі трымаць нас на мушцы. Дзе ж тая праўда? Ці была яна, ці ёсць?»

Гэтыя пытанні другі год б'юць і б'юць у мазгі, выкручваюць душу, ні ўдзень, ні ўначы не даюць спакою. Тым часам з вагона ў снег скочваюцца старыя нямоглыя арыштанты. Яны тузаюцца і не могуць устаць, а нам не дазваляюць выйсці з строю і памагчы саслабелым. У бок адышоў невысокі, перацягнуты папругаю і партупеямі з жоўтым партфелем начальнік канвоя і не па росту зычна скамандаваў: «Стр-о-ой-сс-я! Разабрацца па чатыры. Прадупраждаю: шаг улева, шаг управа, — нехта буркнуў: прыжок уверх, — прэкраціць агітацыю, — гаркнуў начальнік і закончыў даўно засвоеную малітву: — канвой страляе без прадупражджэнія». Відаць, гэты бялыніцкі ці чавускі хлопец не аднаго свайго земляка і суседа праводзіў у апошні пагібельны

шлях. Эх вы, пякельныя думы, няма ад вас ратунку!

Абапал лагернай аднапуткі — маўклівы, замецены снегам лес. Следам за намі кружыліся, кідаліся на сляды і зноў узляталі груганы, з елак з шоргатам спаўзала снежная навісь.

Большасць з нас былі ў паўчаравічках на дзіравыя шкарпэткі, у папрэлых за паўтара года бадзяння на камерах галёшах, у выцертых, як рэшата, штоніках, падбітых ветрам пальцечках. Пашанцавала таму, каго забралі зімою: у іх былі цёплыя паліто, шапкі, а то і валёнкі. Сцежка па цаліку вяла ў гушчар. Снег набіваўся ў чаравікі, раставаў і намярзаў ледзянымі брыжамі на калашынах штаноў. Ішлі моўчкі. У кожнага за плячыма на лямках невялічкая, укачаная на нарах торбачка з арыштанцкімі трантамі. Лес гусцее. У глыбіні відны заваленыя снегам вываратні, зламаныя пад цяжарам замеці елкі, з верхавін з глухім вухканнем зрываюцца камякі снегу. Канвой з бакоў грузне па снезе па самыя «рэпіцы», ад злосці люцее, крычыць, мацюкаецца і без дай прычыны ляскае затворамі. Ідзём моўчкі, як пахавальная працэсія, толькі часам уздыхаюць і войкаюць старыя, а іх у хвост і ў грыву падштурхоўваюць прыкладамі. Ішлі, ішлі і нарэшце прыбіліся да агароджы. На тоўстыя слупы аж у дзве рэдзі шчыльна нацягнуты калючы дрот, па вуглах над дашчанымі стрэшкамі вартавыя вышкі, на іх у гаматных кажухах — стралкі. Тут ахоўнікаў завуць стралкамі: у іх адзіны абавязак — страляць. Каго, за што — нікога не цікавіць.

Вось і наш прытулак. Што тут нас чакае? Пакута і... смерць. Хто вытрымае дзесяць гадоў? Выцягваем шыі паглядзець, што там, за плотам. Тры дахі. Адзін даўжэйшы, два ніжэйшыя і карацейшыя. З комінаў лена паўзе шызы дым. Шарэюць прыцярушаныя снегам доўгія палаткі. Спыніліся каля шырокай брамы. Пры ёй маленькая хатка на два акенцы. Над брамаю на доўгай дошцы чырвонаю фарбаю напісана: «Лучковая пила и канадский топор — кратчайший путь к освобождению». Што за лучковая піла і канадскі тапор? — відаць, пазнаёмімся і будзем з іх дапамогаю скарачаць свой доўгі тэрмін.

Загадалі «разабрацца» па два. З прыбудоўкі выйшаў куртаты з шэрым тварам, у новых закасаных валёнках вахцёр, на абвіслай

папрузе целяпаецца кабура з наганам. Стаіць, жартуе, зубаскаліць з начальнікам канвоя. Адмыкаць не спяшаецца. Ногі закляклі, шчокі пакрыліся гусінымі пупышкамі і самі сабою дрыжаць, губы ледзьве варушацца. Адно жаданне: хутчэй бы пад дах, у цяпло. З зайздрасцю пазіраем на барак і з апаскаю на заінелыя палаткі. Яны-то, відаць, якраз і для нас. Барак даўно заселены.

З зоны на вахту паволі ідзе сярэдняга росту мужчына ў доўгім шынялі і кубанцы. Яны доўга гавораць з начальнікам канвоя, закурваюць, нібыта нас і не бачаць. Нарэшце забірае ў начальніка канвоя нашы фармуляры і становіцца каля расчыненай брамы. Ізноў пачынаецца старая песня: прозвішча, імя, па бацьку, год нараджэння, артыкул, тэрмін. Выкліканы ідзе ў зону і чакае астатніх. Мы, сябры і знаёмыя па волі і перасылках, трымаемся адзін аднаго, каб быць разам і тут. Адзін за адным прайшлі ў зону. Каля нас круціцца губаты, шыракатвары блацяк з «фіксаю» на пярэднім зубе, у новым мультановым бушлаце, закасаных валёнках і з тоўстым кантовым кіем у руцэ. Відаць, ён нейкі лагерны начальнік, бо парадкуе нас, пакрыквае, марудных папіхае кантовым «воспитателем». «Адкуль, контрыкі, прывалілі?» Пачуўшы адказ, выскаляецца: «Бульба-картопа дробненькая. А за Гомелем людзі ёсцека, гы-гы-гы! Ну, варушыся, даўгалыгі трацкіст», — штурхае ён паважанага колішняга метадыста наркамасветы Жураўскага. Той ледзьве пераступае на распухлых, як налівачы, нагах.

«Усякайце. Значыць, так: я — ваш нарадчык Віцёк Мілашачкін. Зараз зоймем апартаменты, разаб'ем вас, жмурыкаў-саколікаў, на брыгады і начнем іскупаць віну перад народам. Парадак такі: пад'ём у шэсць, развод у сем, з барака вылятай без апошняга. Маруднаму мой памочнік дапаможа», — ён рагатнуў і патрос кантовым дрынам. «За мною шагам марш!» — і павёў у доўгую заінелую палатку. З яе, з вытыркнутых бляшаных труб, валіў густы дым.

Палатка метраў на сорак нацягнута на каркас з неакоранага падтаварніку, абапал вузкага праходу суцэльныя двух'ярусныя нары. Пасярэдзіне дзве печкі з бляшаных бочак, напаленыя дачырвана. Вокан няма. На прыбітых да слупоў паліцах дымяць тры газнічкі. Дымна, парна і пахне паленым кортам. У паўзмроку на нарах у нечым

длубаюцца невыразныя цені, замест фіранак паразвешваны брудныя караўкі, ідзе едкая пракіслая пара ад мокрых бушлатаў. Хто захапіў месца пры печы, падсмажвае на ражэнчыку рэшткі пайкі, зманліва пахне прыгарэлым хлебам.

Мы, чалавек трыццаць, занялі верхнія нары, рэшту нашага этапу загналі ў суседнюю палатку. Пад намі настылыя сырыя дошкі. Ад пасцеляў мы адвыклі даўно: што на мне, тое і пада мною, у чым хаджу, у тым і сплю, тым і накрываюся. Турэмныя падлогі былі сухія, а тут сядзіш на макрэчы. Вецер ляскае намерзлым брызентам палаткі, у вузкім праходзе снуюць, варушацца, штурхаюцца, падобныя на кажаноў, цені, праціскаюцца да печы, як чорныя кіпцюры, працягваюць да цяпла паскручваныя пальцы. Гэта чакае і нас. Мы ўпяцёх, сябры па волі і этапах, умасціліся побач. Са смакам нюхаем пах падсмажанага хлеба і глытаем слінкі. Нам сёння нічога не належыць: сухі паёк даўно з’едзены, а тут яшчэ не паставілі на катлавое ўтрыманне, вось і хаўкаем, шморгаем насамі і загаворваем адзін аднаму зубы, каб меней думаць пра хлеб.

Мой сусед, былы карэспандэнт «Известий» Валодзя Мяжэвіч, яшчэ не падобен на арыштанта: на ім добрае зімовае паліто з каракулем, цёмна-карычневы гарнітур з камізэлькаю, цёплая шапка, чаравікі з суконнымі гетрамі на гузічках. Усё пакамечылася, запылілася, але яшчэ нагадвае прэстыжнае мінулае гаспадара.

З зайздрасцю пазіралі на гарачую печ, каб адагрэць мокрыя змерзлыя ногі, але навічкам туды не прабіцца. Сушымся, пазвісаўшы з нараў. Умошчваемся, не распранаючыся, пад галавою торбачка з рэшткамі трантаў пасля шмонаў, пражарак і крадзяжоў на этапах, на босыя ногі нацягваем мокрыя калошы штаноў. Ляжым з заплюшчанымі вачыма, а кроў стукае ў скроні, думкі ні на хвіліну не даюць спакою: што тут нас чакае, што будзе заўтра, праз месяц, праз год? А іх наперадзе дзевяць — больш за год адбыў у турмах. Дажыць хоць да лета. Успамінаецца, як даўно забыты фільм, такое далёкае жыццё на волі. Сяброў і знаёмых не абмінуў гэткі ж горкі лес. Хто ж застаўся там, не забраны? Чаму адных узялі, а другіх не? Пісьменнікаў з магілёўскай перасылкі высмыквалі на этап па некалькі чалавек. Куды іх закінуў лёс? Дзе яны цяпер? Добра, што побач

некалькі блізкіх і надзейных сяброў, загартаваных у следчых рэбрадрабілках, у карцэрах і на этапах. Калі адчыняюцца дзверы, у палатку ўрываецца хісткае злавеснае святло ад вогнішчаў вакол зоны. Яны гараць усю ноч.

Грукаючы сваім «воспитателем», уваходзіць Віцёк Мілашачкін: «Жмурыкі-мазурыкі, прыбыўшыя нонча, слухай сюды. Заўтра вы брыгада лесарубаў. Брыгадзір ваш вось ён, былы памкамузвод доблеснай Чырвонай Арміі, а цяпер за доўгі язык, як і вы, пяцьдзесят восьмая. Пакажыся, Міша Селязнёў». Ступіў наперад сярэдняга росту вайсковец у шынялі і будзёнаўцы без зорачкі. У змроку былі відны толькі падбародак і правалы вачэй. Ён трымаў даўгаватую фанерную дошчачку і запісваў на ёй насліненым хімічным алоўкам нашы прозвішчы і ініцыялы. Зрабіў пераклічку, папярэдзіў, што на снеданне ідзем строем, а адтуль — на развод.

А Віцёк усё нешта марудзіў: некага ўшчуваў, палохаў кандзеем, адганяў ад печы з апухлым шкляным тварам дахадзягу. Ён засынаў і тыцкаўся тварам аб гарачую бляху, на твары цямнелі апёкі, там, дзе пазлазілі струпы, ружавела скура і сачыліся болькі. Відаць, чалавек дажываў апошнія дні. Гэта быў некалі славуты на заводзе імя Варашылава ўдарнік і рабкор Іван Іванавіч Казлоў. Яго імя грымела на мітынгах і ў друку, ён сядзеў у прэзідыўмах і стаяў на трыбунах, цяпер ашклянелы, апалены, амаль непрытомны дагараў каля бляшанай печы ў халоднай палатцы за тысячы вёрст ад дому пад гул таёжнай завірухі.

Барані божа, дайсці да такога стану. Лепш загінуць адразу без зняважлівых пакут.

Пакруціўся Мілашачкін каля нас і ўскочыў на верхнія нары. «Ну, як, мужыкі? Хоць хранова, а жыць можна: замка і парашы няма, і то добра. А ты, пахан, — звярнуўся ён да Мяжэвіча, — відаць, на волі фартовым хмыром быў? Га? — Мяжэвіч маўчаў. — Слухай сюды. Шмоткі твае уркі адразу памыюць. Давай махнём кліфт, правілку, шкары на зменку і чатыры пайкі. Ну, лады?» — «На якой вы мове гаворыце? Я нічога не разумею». — «Цьфу ты, ахламон. Мала ж цябе вертухаі ганялі, што па фені не ботаеш. Хрэн з табою. Сам прыбяжыш і залямантуеш: «Ой, ратуйце, раздзелі, абакралі. Давай па-людску, у

накладзе не будзеш. Я ўсё магу. А там і ў прыдуркі ўваткну». — Мяжэвіч закруціўся ў паліто і прыкінуўся, што спіць. — «Ну, аглаед, ты ў мяне яшчэ паскачаш». Нарадчык лёгка саскочыў з нараў і выскачыў з палаткі. На праходзе ўсё яшчэ сланяліся і штурхаліся каля печы цёмныя здані: нешта мянялі, адмервалі махорку запалкавымі карабочкамі, сварыліся, валтузіліся. Гайдаўся і ляскаў па апалубцы брызент палаткі, з шчылін цягнула холадам, было вільготна і мулка.

Неўзабаве на вахце ўдарылі жалязякаю па вагонным буферы: адбой. Хочаш не хочаш — лажыся. Калі пашанцуе — сон — адзінае збавенне ад усіх пакут і страшных дум. Чалавек ужо прызвычаіўся, што ён нікому не патрэбен, што яго могуць расцерці, як муху, але ўсё ж чапляецца за жыццё, на нешта спадзяецца, верыць, што яго голас нехта пачуе і выратуе з гэтага пекла. Цяжкі і трывожны сон — і збавенне і пакута. Зноў прыходзяць кашмары допытаў, начныя «стойкі», «канвееры» па трое сутак. Нарэшце знясіленага цягнуць у адзіночку. Адзіны паратунак — зваліцца на тапчан і заснуць, але дзе там заснеш: да адбою класціся забаронена. Садзішся на ўмураваны ў сцяну зэдлік, падпіраеш рукою шчаку, павекі заплюшчваюцца самі. Стук у жалезныя дзверы — не спаць! І так да вечара. Адбою чакаеш як збавення. Толькі прылёг, праваліўся ў бездань, адчыняецца жалезнае акенца, стук ключом: «На допыт. Жыва! Жыва!» Адразу не ўцяміць, дзе ты, што з табою, а дойдзе — дрыжыкі праціналоць наскрозь. На ўсё жыццё запомніўся пах пракураных «Беламорам» калідораў следчага корпуса, перасвіст «вывадных», каб не сустрэліся арыштанты, як прывіды, упаўзаюць у памяць шэрыя ад папяроснага дыму і злосці, калюча-сухія, здзекліва-ўсмешлівыя і сытыя абліччы следчых, і жах апаноўвае зноў. Шчасце, што гэта сон, што допыты — у мінулым.

На голых нарах храпуць, трызняць, варочаюцца, стогнуць, чухаюцца ад страшэннага свербу няшчасныя людзі. Мы ж месяц не распраналіся, не мыліся, рубцы залубянелай, як бляха, бялізны, як асцюкамі, забіты шэрымі паразітамі. Калі распранемся? Калі памыемся? Пакуль што ніякіх надзей. Палатка заінела з сярэдзіны, мерзнуць рукі, не знятая на ноч шапка прымерзла да брызенту, здранцвела шыя, страшна паварушыцца, а ў шэсць гадзін пад'ём. Колькі ж

цяпер? Паўтара года я не бачыў гадзінніка, але беспамылкова дзейнічае біялагічны. Што мяне чакае заўтра, як пачнецца першы дзень лесаруба? Што абую? Што адзену? Куды пагоняць? Што скарачаюць лучковая піла і канадскі тапор, жыццё ці тэрмін?

Так у палоне пытанняў і ў тумане трызнення я нерухома ляжаў на трошкі падсушаных уласным целам нарах. Хацелася забыцца, хто я і дзе я, але трэск замёрзлай палаткі, храп, мармытанне, стогны і крыкі суседзяў у сне вярталі ў страшную рэальнасць. Толькі праваліўся ў нейкую глыбокую прорву, адчуў бязважкасць і застыў у палёце, як ударылі на вахце ў буфер: «Пад'ём! Па-а-д-ё-ом!» Днявальны запальваў капцілкі, адразу шэрая маса заварушылася на нарах, нацягвалі яшчэ мокрыя штаны і целагрэйкі, а мы нейкімі матузкамі шнуравалі свае чаравікі, твары здаваліся сінімі з чорнымі правaламі, лесарубы шукалі лапці і парцянкі, за патрэбаю выскоквалі за дзверы палаткі, а следам урываліся клубы белае пары, нібыта воблакі на нябёсах. Вакол палаткі снег быў жоўты, папраточваны чалавечымі струменямі. Трошкі далей адыходзілі, чэрпалі далонямі шурпаты снег, расціралі рукі і твар: ні вады, ні ўмывальнікаў не было. І ўсё бягом, усё «Давай! Давай!». З гэтым «давай» уставалі, пласталіся на лесасецы і звальваліся на нары з адбоем.

Брыгадзіры раздавалі пайкі хлеба. Гэта была сапраўдная латарэя: адзін адварочваўся, брыгадзір трымаў пайку і пытаўся: «каму», той называў прозвішча. Шчаслiўцу трапляла гарбушка. З ім спрабавалі памяняцца з прыдачаю на цыгарэту махоркі. Але дзе там! Такая ўдача бывала не часта.

У палатку ўрываўся раз'ятраны Віцёк. «Што ж вы маць вашу цераз пень-калоду, контрыкі, сабатаж разводзіце, усё яшчэ мітынгуеце, бляхі ёдам мазаныя! А ну, вылятай, аглаеды, без апошняга!» — І, стоячы пры расчыненых дзвярах, хрысціў кантовым дрынам кожнага, хто не ўправіўся апярэдзіць суседа. Строем ішлі ў сталоўку — па вокны ў зямлі засыпны з дошак барак, поўны пары, гоману і тлуму. Упершыню бачу міскі, вытачаныя з бярозавых чурак, набрынялыя, слізкія і кіслыя. Няхай сабе, абы былі поўныя, а ў іх недаваранены турнэпс, хвасты і галовы салёнай траскі.

Лагпункт толькі асвойваюць. Няма яшчэ электрычнасці, каля

вахты і вакол зоны гарацъ зыркія вогнішчы. Ад полымя снег і твары арыштантаў чырвоныя, як на пажары, і навакольны замецены і заінелы лес здаецца ружовым і хісткім. Наш брыгадзір камандуе павайсковаму: «Брыгада Селязнёва стр-р-ро-й-ся!» У водбліску вогнішчаў панура ідзём на вахту. Рукі і ногі ўжо адубелі, а што ж будзе да вечара? У суседнім невялічкім бараку стаіць страшэнны гвалт і гармідар, крыкі, шматпавярховы мат, жаночы віск, лаянка, якой зроду не чуў. Старыя лагернікі жартуюць: «Выводзяць брыгаду Машкі — «зялёнага пракурора». Нарэшце адна за адною выскокваюць маладзенькія дзяўчаты, амаль падлеткі ў стракатых пальцечках, хустачках і берэціках, а з вуснаў ляціць такі слоўны бруд, што я тузаю сябе за вуха, ці не сніцца гэта мне. Павольна з барака выходзіць у міліцэйскім шынялі і шлеме з казыркамі спераду і ззаду кірпатая з мангольскімі вочкамі і адкапыленаю ніжняю губою «зялёны пракурор» — Машка Прошкіна і сыпле такую віртуозную лаянку, што рагочуць усе брыгады. Яна не выгаворвае палову алфавіту, і яе мацюкі становяцца яшчэ каларытней. А я думаю: «Божа, божа, да чаго давялі самую чыстую істоту — жанчыну, як яна апусцілася, і дзе? У нашай перадавой дэмакратычнай краіне». Палохаюся сваіх думак і гляджу, як нарадчык і дзяжурнякі валакуць да вахты гэты жаночы «батальён смерці», а Машка закасвае левы рукаў шыняля, правую далонь падстаўляе над локаць і трасе рукою ў наколках: «Мы табе, гражданін начальнічак, в-о-о намантулім. Наша спіціяльнасць вясёлая. Закарціць, прыходзь на дзялянку, мы табе пакажам хрунцузкія прыёмчыкі». Усе рагочуць, а Машцы толькі таго і трэба. Начальнік нібыта нічога не чуе. З лямантам, віскам і крыкам выпіхваюць жанчын за вахту, не супінаецца толькі «зялёны пракурор».

Брыгады вывелі за вахту, а нас затрымалі. Стаім, чакаем. Павольна падышоў начальнік, рыхлатвары, з чырвонымі, трахомнымі, павекамі, у белым казловым кажусе, фетравых бурках і чорнай кубанцы. Агледзеў нас, пакруціў галавою: «Ну, і рабацяг падкінулі! Дзе толькі набралі такіх? Вы ж у сваіх шчіблеціках, як прусакі, памерзнеце. А ты, ваяка, як трапіў у гэтую хеўру контрыкаў?» — спытаў у высокага і худога, як тычка, у доўгім кавалерыйскім шынялі і будзёнаўцы лейтэнанта Ягорава. «За падмочаную радню, гражданін

начальнік».— «Тады давай, падмочаны, з брыгадзірам у капцёрку па лапці і парцянкі. Скажаш, я загадаў». А мы ўжо выбіваем чачотку і ляпаем сябе па настылых плячах.

Два былыя вайскоўцы прынеслі бярэма ануч з мешкавіны і ліпавыя лапці. «Разбірай! Азувайся!» — загадвае брыгадзір. Хапаем, каму што дасталося, садзімся на снег і ўспамінаем пастушкоўскае дзяцінства: абкручваем чаравікі анучамі, нацягваем лапці, а яны не лезуць, ззаду тырчаць абцасы, так-сяк зацягваем аборы, ідзём, як спутаныя. Нас прыспешваюць: «Да-вай! Давай! Варушыся весялей!» О, гэтае «давай», яно дзень у дзень, з пад'ёму да адбою да вызвалення або да магілы, як бізун, хвошча кожнага лагерніка. Некаторыя ад злосці самі сабе мармычуць: «Давай хрэнам падавіўся». А ён жывучы — «давай» і мацюкі — асноўны слоўны запас любога лагернага начальніка. Варта іх засвоіць — і можаш кіраваць чым загадаюць.

Каля інструменталкі брыгадзір раздае папярэчныя пілы і калуны. А дзе ж тыя, лучковыя, што скарачаюць шлях да вызвалення? Відаць, іх яшчэ трэба заслужыць. Нясу на плячы хісткую і звонкую пілу, мой напарнік Валодзя Мяжэвіч — сякеру. Яго яшчэ не паспеў раскурочыць Віцёк Мілашачкін. Валодзя, бадай, адзін з усяе брыгады не мерзне, але ў доўгім паліце цяжка адольваць высокія сумёты. Мы ўваходзім у густы лес. Яшчэ толькі пачынае шарэць, у небе растаюць і знікаюць зоры, вобмацкам цаляем у сляды папярэднікаў. Ідзём моўчкі, нібы на ўласных хаўтурах. Праваливаемся вышэй каленяў у гурбы сыпкага снегу. Крыссе брыгадзіравага шыняля плыве па сумётах, а стралок прыспешвае: «Давай, давай, варушыся, не адставай!» Ён злосны, бо, відаць, не даспаў, і ён, як і мы, грузае па снезе і будзе да самага адбою стаяць на сцюжы і на ветры, ратавацца каля вогнішча. Таму і лаецца, бо болей няма на кім спагнаць злосць, бо верыць, што пільнуе «ворагаў народа», а ён і ёсць той самы народ і мае права пры парушэнні строю страляць без папярэджання, і ахвотна стрэліць, дай толькі зачэпку, і аддзячыць начальства за пільнасць і класавую непрымірымасць. Чаго толькі не перадумаеш за гэтую доўгую і цяжкую дарогу?

Неба пачынае сінець, выразней відны камлі сосен, прыгнутыя снежнай навіссю лапы ельніку. Нарэшце неяк дагрэбліся да

ачаплення. На некалькі квадратных кіламетраў дзялянка лесу акантавана шырокаю прасекаю, на ей выцераблена ўсё да былачкі, метраў за сто адна ад аднае стаяць вышкі, каля іх дымяць вогнішчы: калі стралок змерзне — злезе пагрэцца. Агонь распальвае і падкідае дровы былы рэктар нашага Беларускага універсітэта прафесар Рудніцкі. Худы і высокі, як бацян, тоненькія ногі ўкручаны салдацкімі абмоткамі, на галаве прапалены малахай, на пасінелым носе прывязаныя ніткаю да вушэй акуляры з адным раструшчаным шкельцам. Яму многія зайздросцяць — ён на «цвёрдым» акладзе — шасцісотка і другі кацёл, а за іх трэба мантуліць, не разгінаючыся.

На вахце начальнік канвоя фанернаю дошчачкаю грэбліва адкідае нашы здвоеныя рады, запісвае на фанерцы трыццаць дзве душы і папярэджвае брыгадзіра, што ён за кожнага адказвае галавою. На дзялянцы сустракае дзесятнік, круглавокі, сярэдняга росту і веку мужчына ў новых валёнках і ватных штанах, зграбным чорным паўкажушку, з трошкі заінелымі закручанымі вусікамі. «От твая дзялянка, Селязнёў, расстаўляй сваю брыгаду «ух» толькі так, каб не перабілі адзін аднаго. Паняў? Цяпер слухайце сюды: норма ў нас на сто працэнтаў такая: зваліць, ацерабіць, спаліць сучкі, распілаваць хлыст на паўметровыя чуркі, перакалоць іх, скласці ў штабель вышынёю метр дзесяць сантыметраў, даўжынёю... колькі вы думаеце трэба на тры і тры дзесятых кубаметра?.. Шэсць і шэсцьдзесят сотых метра, а на дваіх у два разы болей. Гэта і ёсць сто працэнтаў — шэсцьсот грамаў хлеба, другі кацёл і неабмежавана свежае паветра. Зразумела, мужыкі? Тады — за работу. Улічыце, валіце дзеравіну, крычыце, каб сцерагліся суседзі, а то вы самі сабе смяротныя прысуды вынесеце. Расстаўляй, брыгадзір». Дзесятнік ляпнуў па халяве доўгім кійком з сантыметровымі дзяленнямі і знік у падлеску. Брыгадзір удакладніў: «Невыкананне нормы — трыста грамаў, штрафны кацёл, ноч у кандзеі, а раніцай — на развод». Ён расставіў пары далей адну ад аднае, лейтэнанта Ягорава без напарніка прызначыў «кастражогам», а мы з Валодзем пачалі абтоптваць камлі тонкіх бярозак. Пакуль поўзалі па снезе, яшчэ не пілаваўшы, абодва выбіліся з сіл. Дзіва што! Паўтара года без руху, у душных камерах, на пайцы і місцы баланды раз на дзень. Адкуль узяцца той сіле? Але трэба

варушыцца. Укленчылі і пачалі пілаваць шурпаты камель тонкай бярозкі. На сярэдзіне, як абцугамі, заціснула пілу. Колькі ні тузалі — ні з месца. Падсеклі, я ўпінаўся плячом і галавою, Валодзя цягне пілу, а яе зноў заціснула. Нарэшце жывасілам звалілі сваю першую бярозку, яна з гулам крышыла падлесак і ўпала ў пульхны снег. Сяк-так абсеклі вецце, паспрабавалі пілаваць, зноў заціскае пілу. Падважваем, круцімся, спатыкаемся, падаем, умакрэлі, змагліся і нічога не напілавалі.

Непадалёк каля вялізнага, замеценага снегам лаўжа рукавом шыняля выцірае слёзы, ад адчаю ці ад дыму, лейтэнант Ягораў і ніяк не можа ўпаліць адсырэлае сучча. Мы трохі аддыхаліся і звалілі яшчэ адну бярозку, і яна патанула ў снезе, і зноў заціскае пілу. Выбіліся з сіл, а выніку ніякага. Значыць — трыста грамаў, ноч у кандзеі, а заўтра і на такую работу не хопіць сіл. Перспектыва адна: да вясны загнёмся, «и никто не узнает, где могилка твоя». Селі на недарэзаную бярозку і заплакалі ад крыўды, ад бяссілля, ад голаду і холаду, ад жалю да сябе і блізкіх. Зноў вярэдзіць неадступнае пытанне — за што? Незаўважна падышоў дзесятнік. «Вось гэта рабатнулі. Ну, стаханаўцы... нічога не скажаш. А я ішоў кубікі прымаць. І той ваяка, — ён кіўнуў на Ягорава, — соплі распусціў. І не сорам, дарослыя мужыкі. Ты кім быў на волі?» — спытаў у Мяжэвіча. — «Карэспандэнтам «Известий». — «Ну і, вядома, пісалі пра стаханаўцаў поля і лесу, як яны лёгка даюць па тры нормы, а паспрабавалі — і селі макам у першы ж дзень. Ладна. Хопіць вільгаць разводзіць. Усё роўна Масква слязам не верыць. Хрэн з вамі. Сёння выручу: запішу кантоўку дня ля пня і выведу шасцісотку. І таму бацяну ў шынялі нешта прыдумаю. Неяк трэба ратаваць вас. Ну, і брыгадка ў Селязня». Ён памахаў сваім метровым кійком і лёгка і спрытна пайшоў туды, дзе шугалі кастры, падалі дрэвы, грукалі сякеры, чуліся крыкі: «Бера-ажыся!»

Да нас падышоў замурзаны сажаю, змерзлы Ягораў. Мы яго суцешылі абяцаннем дзесятніка. Гусцеў змрок, дагаралі вогнішчы, пераклікаліся брыгадзіры і лесарубы. Неўзабаве на вахце ўдарылі ў рэйку: «Выходзь строіцца!» Наш першы рабочы дзень закончыўся нічым. Грузаючы па снезе, зусім знясіленыя, мы ішлі на вахту каля доўгіх шурак дроў, штабеляў дзелавой драўніны, датлелых вогнішчаў.

Здалеюць жа, умеюць неяк людзі — зайздросцілі мы лесарубам.

АБЖЫВАЕМСЯ

Ніяк не магу ўцяміць, дзе рэальнасць, а дзе трызненне і сон. Ляжу на нарах, чую гаману, сваркі, крыкі: «Укралі! Укралі! Лаві яго, гада!» Пацягнула халодным ветрам. Гляджу — насупраць у брызенце прарэзана вялікая дзірка. Праз яе зніклі дзве торбы з трантамі і пайкамі рабацяг. Пакуль абкрадзеныя беглі праз дзверы, зладзеяў і след прастыў. Глыбей нацягваю шапку, адгінаю на лоб калматы казырок, заплюшчваюся і зноў патанаю ў свет успамінаў. Але што ўспамінаць? Колькі было таго жыцця? Галоднае і пакутнае маленства, кароткае «орабочивание» на бабруйскім камбінаце, захапленне літаратурай, мары пра пісьменніцтва, жаданне служыць літаратуры да скону, зрабіць нешта значнае, стаць вядомым назло зайздроснікам, што ў вочы кпілі з мяне, дражнячы вершаплётам. Я моўчкі зносіў абразы і верыў у свой шчаслівы лёс.

Успаміналася студэнцтва на трохсотграмовым пайку, бутэрброды з гарчыцаю ў студэнцкай сталоўцы — але якія былі спадзяванні, якія ўяўляліся перспектывы! — даволі частае друкаванне ў газетах рыфмаванай банальшчыны да свята, да падпіскі на пазыку, пра выратаванне чэлюскінцаў. І гэта па наіўнасці здавалася далучэннем да літаратуры. Успаміналася частае наведванне Дома пісьменніка, шапачнае знаёмства з вядомымі літаратарамі і такімі ж, як і сам, калялітаратурнымі хлапчукамі. Не магло прысніцца нават у кашмарным сне, што за наіўнае захапленне літаратураю могуць на самым пачатку так бязлітасна паламаць жыццё і кінуць, як страшнага звера, у каменную дамавіну адзіночкі так званай «амерыканкі». Яе тэрмінова збудавалі па праекце таленавітага архітэктара (казалі, што потым ён сам у ёй сядзеў як шкоднік) у двары самага страшнага наркамата, калі пачалася расправа над «ворагамі народа», калі даваліся заданні і спускаліся планы на арышты і знішчэнне.

Нават на мулкіх нарах у настылай палатцы страшна ўспомніць маю адзіночку, несупынны трохмесячны канвеер — ноч і дзень, зноў

ноч і дзень, калі страчана адчуванне часу, рэальнасці, а бяссонне над невыносным прэсам пагроз, здзекаў, цынічных зняваг некалькіх змен следчых даводзілі да галюцынацый, да страты прытомнасці. «Амерыканка» адразу расплюшчвае чалавека маральна, дзейнічае на псіхіку, ашаломлівае незвычайнай таямнічасцю», а бясконцыя месяцы бяссонных допытаў пра ніштo нават непакорлівага і трывалага ламаюць як асобу, і ўжо чакаеш смерці, як збавення ад страшэнных здзекаў і нечалавечых пакут.

І ў сонечныя дні ў камеры змрок і магільная цішыня. Сядзі і думай пра свае «злачынствы», якіх у цябе ніколі не было, бо ўся твая біяграфія — тры радкі на старонцы вучнёўскага сшытка, а ты прыдумляй, чаго патрабуе следчы, а ён дзяўбе адно: «Прызнавайся! Гавары праўду», а праўдаю тут лічаць хлусню, фантазію і самапаклёп. Прыдумляй з расплюшчанымі вачыма, бо нават задрамаць стоячы лічыцца злачынствам, а за яго караюць карцэрам у глыбокім падзямеллі, без святла і чыстага паветра, з цуркамі вады па сценах і на падлозе. Ні тапчана, ні зэдліка. Стой, пакуль не, зваліўся ў халодную лужыну на бетоннай падлозе.

«Амерыканка» наяве і ў снах трызніцца, як кашмарнае відовішча. Я ў адзіночцы на несупынным канвееры праседзеў тры месяцы. Потым яшчэ туды вяртаўся тры разы. Усё гэта круціцца ў памяці. Сон не бярэ на голых, трохі падсушаных уласнымі бакамі нарах. Жах апаноўвае, што праз некалькі гадзін зноў ударацьу буфер і... «вылятай без апошняга», умывайся снегам, сёрбай у чаднай сталоўцы поліўку з трасковымі галовамі, дрыжы на разводзе, шэсць кіламетраў мясі снег да лесасекі, выбівайся з сіл каля тонкіх бярозак, ведаючы, што норму ніколі не выканаць. Значыць, тут і загнешся, у хмызняку за конбазаю засыплюць снегам і твой шкілет, бо, як ні старайся, на лучковую пілу і канадскі тапор спадзявацца няма чаго. Лепш было б над гэтымі варотамі напісаць: «Оставь надежду всяк, сюда входящий».

Але так ужо створаны чалавек, што да апошняй хвіліны на нешта яшчэ спадзяецца, каб хоць на дзень адкласці апошняе імгненне. Вось і Валодзя Мяжэвіч «махнуў кліфт, правілку і шкары» за некалькі паек хлеба і абяцаную палёгку. Паліто аддаў дзесятніку

Папову, яму хутка вызваляцца, затое нам цяпер гарантаваная шасцісотка і другі кацёл. У мяне «заганяць» няма чаго, таму адчуваю сябе нахлебнікам свайго напарніка. А ён адразу стаў падобен на датлелага дахадзягу — бушлат трэцяга тэрміну, мультановы малахай, на нагах ватныя бахілы і лапці, а я калачуся ў сваіх неданосках з волі — нікога яны не прывабілі, ніхто за іх і пайкі не дасць.

Неяк у зоне нечакана сустрэўся даўні знаёмы — паэт Сяргей Дарожны. Тут ён быў пад сваім прозвішчам — Серада. Мы з ім таварышавалі на волі, часта сустракаліся ў Доме пісьменніка, бываў у яго на кватэры, у «пісьменніцкім мікрараёне» на вуліцы Розы Люксембург. Сустрэліся і ў адной камеры мінскай гарадской турмы. Яго раней за нас забралі і раней адправілі на этап. І вось сустрэча. Угледзеў і ледзьве пазнаў. Сяргей заўсёды быў франтаваты: насіў добрыя касцюмы, модныя чаравікі і гальштукі, абавязкова капялюш і з дарагога драпу паліто. І ў турме ён вылучаўся вопраткаю. Цяпер на ім была цеснаватая прапаленая мультановая шапка з падвязанымі кароткімі вушамі, трэцяга тэрміну бушлат, бахілы і так званыя ЧТЗ — вялізныя чаравікі з аўтамабільных пакрышак.

Настрой у Дарожнага быў бадзёры: ён, нягледзячы на «контр-рэвалюцыйны» артыкул, прыстроіўся рахункаводам у бухгалтэрыі: выпісваў на брыгады лапці, парцянкі, целагрэйкі і бялізну. Я пацікавіўся, як гэта яму пашанцавала ўбіцца ў «прыдуркі». Сяргей не вельмі ахвотна расказаў, што начальнік КВЧ (культурна-выхаваўчай часці) Малаканаў даведаўся, што ён паэт, папрасіў напісаць мабілізуючыя частушкі, рыфмаваныя лозунгі і за гэта прыстроіў у кантору. «А хто такі Малаканаў?» — пацікавіўся я. «Ён жа кожную раніцу на разводзе выступае з прамовамі, заклікае выконваць і перавыконваць план, даваць «лес Родине, и она вас простит!». Я думаў, гэта намеснік начальніка такі палымяны прапагандыст, а Сяргей растлумачыў, што Малаканаў — «бытавік», родам з Горкага, яго расканваіравалі і даручылі выхоўваць нас. Цяпер стала ясна, чаму на разводзе, стаўшы на скрынку, ён звяртаецца да нас: «Товарищи заключенные! Родина-мать дала вам возможность честным трудом искупить свою тяжкую вину. Родине нужен лес для великих строек социализма, наш долг — дать его Стране Советов, оправдать доверие партии Ленина-Сталина,

сохранившей вам жизнь, чтобы вы исправились, перевоспитались и стали честными гражданами нашей самой счастливой в мире страны. За ударный труд предоставляются зачеты, и вы досрочно возвернетесь в семью строителей социализма. За работу, това-р-р-ищи!» Адно і тое ж кожны дзень.

Малаканаў ходзіць у будзёнаўцы, новенькім бушлаце, зграбных валенках з закасанымі халявамі, весела жартуе з начальнікам і камандзірам узвода, запанібрата з вахцёрамі, жыве ў асобнай кабінцы, абеды яму проста з кухні носіць днявальны. Пасля штодзённай «малітвы» на вахце, Малаканаў падае знак блатаватаму гарманісту, і той рэжа адну і тую ж мелодыю — «Утро красит нежным светом стены древнего Кремля». Пад музыку вахцёр пералічвае пагалоўе брыгад, а стралкі далдоняць адно і тое ж: «шаг вправо, шаг влево... стреляю без предупреждения».

На адным з разводаў Малаканава не было, а мы так прывыклі да яго зычных «акафістаў», што здалося — нечага не хапае. Думалі захварэў, аж не, папаўзла чутка: палымяны прамоўца і наш заўзяты выхавальнік... уцёк. Знік, і знаку няма. Ні аўчарка, ні стралкі так і не ўзялі след, па якім сігануў Малаканаў. А оперупаўнаважаны чэкісцкага аддзела ўсю ноч дапытваў Дарожнага, як ён садзейнічаў уцёкам Малаканава. І той расказаў шчырую праўду: за пасаду ў канторы начальнік КВЧ садраў з яго нават бялізну, каб па лагерных пячатках ніхто не пазнаў, адкуль ён. Паліто і шапку пераправіў на конбазу раней, на гарнітур Дарожнага нацягнуў бушлат і ватнікі, нібыта пайшоў на станцыю Пастой па плакаты, прысланыя з упраўлення. Як пайшоў, так і след прастыў. Спахапіліся толькі на другі дзень, калі «прапаведнік» не выйшаў на развод. Потым выявілася, што Малаканаў зусім не Малаканаў, а славуты ў злачынным свеце аферыст, якога шукаюць па ўсёй краіне. Ён здабыў сабе надзейную «ксіву» (дакумент), павандраваў па Волзе і Каўказе, а калі адчуў, што можа ўліпнуць за ранейшыя буйныя злачынствы, украў нейкую дробязь так, каб адразу злавілі. Далі яму чатыры гады, і ён схаваўся на нашым лагпункце, каб пераседзець небяспеку. Занудзіўся па «сапраўднай рабоце» і знік, каб пачаць гастролі па асноўнай спецыяльнасці.

Няшчаснага Дарожнага затузаў «кум» за садзеянне ўцекачу, але,

відаць, Сяргей неяк разжалабіў упаўнаважанага, што той не павесіў на яго новы артыкул і тэрмін, а выгнаў з цёплага месца ў дахадзяжную брыгаду лесарубаў. Там Дарожны і скіс. А мы патроху акрыялі: зрэдку з дому пачалі прыходзіць пасылкі. Сям'і ў мяне ўжо не было, але дзядзька з Глуска часам прысылаў сухары, рукавок фасолі, кавалак сала і пачак кускавога цукру. Мае сябры мелі добрыя пасылкі ад блізкай радні, але ніхто не жаваў хатнія прысмакі з кулака, усе дзяліліся, чым толькі маглі. Павесялела наша брыгада. Не таму, што стала пілаваць звыш нормы, а ўсе навучыліся заганяць «туфту» — па два, па тры разы здаваць адны і тыя ж кубікі.

Дарожны яшчэ не ўцягнуўся ў работу і не засвоіў лагерную прамудрасць, і з волі была малая дапамога ад адзінай, слаба забяспечанай сястры. Хадзіў Сяргей маўклівы і змрочны. У лесе не выцягваў на другі кацёл, слабеў з кожным днём і думаў, як вырвацца з лесапавалу. Дачуўся, што недзе ёсць сельскагаспадарчыя лагеры. Яны яму здаваліся збаўленнем — і работа лягчэйшая, і першая морквіна ці бульбіна, хоць сырая, перападзе, а там, глядзіш, і гурочак не абмінеш. І наважыўся пісаць заяву, што ён аграном і просіць даць работу па спецыяльнасці. Я яго ўгаворваў нікуды не зрывацца ад сваіх — не паслухаўся, адправіў заяву ў Другі аддзел упраўлення. «Які ж ты аграном? Выкрыюць падман і загоняць на штрафны», — ушчуваў я яго. «Хіба я не ведаю, як бульбу саджаць. А выкрыюць — пайду радавым рабочым. Рыдлёўка і капаніца ўсё ж лягчэй за пілу, ды і перападзе якая гароднiна, а тут я загнуся галоднай смерцю». Мы бачылі, як ён пакутуе на сваей маленькай паечцы, дапамагалі як маглі. Напрадвесні яго выклікалі на этап па спецнараду. Мы развіталіся каля вахты, а я больш ніколі не сустракаў Сяргея і нічога не ведаў пра яго лёс аж да шасцідзесятых гадоў. А лёс склаўся трагічна.

Адправілі Дарожнага ў Камсамольск-На-Амуры. Там на ўскраіне новага горада быў вялікі лагер. Пракладалі дарогі, дзяўблі непадатлівую горную пароду, грузілі баржы і «даходзілі», асабліва на пачатку вайны. Ніякім аграномам Дарожны не стаў. Ён нудзіўся, што адбіўся ад сваіх, сам сябе загнаў у гэты суровы край і ўкалвае мудрэй, чым на павале.

Па афіцыйнай версіі Дарожны памёр у 1942 годзе ад запалення

лёгкіх. Пелагру, дыстрафію, поўнае знясіленне ў лагерных актах аб смерці ўрачы замянілі на больш прыстойныя дыягназы — пнеўманія, сардэчная недастатковасць, рак або язва. Нешта падобнае запісалі і ў апошнім дакуменце асуджанага па артыкулах 72-м і 76-м (групавая контррэвалюцыйная агітацыя) Серады Сяргея Міхайлавіча, а на волі пранікнёнага лірыка Сяргея Дарожнага.

У шасцідзесятыя гады ў Камсамольску-на-Амуры я ехаў у трамваі каля таго самага лагера, дзе пад шасцізначным нумарам сканаў Сяргей Дарожны, і ўспомніліся яго даўнія радкі: «Зіма, зіма, а снегу па калені, ні сцежак, ні дарог няма». Так, цяпер ні сцежак, ні дарог няма за тыя сопкі, куды звезлі тысячы пакутнікаў з усіх куткоў горкай, знявечанай, абрабаванай здзічэлымі катамі зямлі. Магіл іх няма, і следу не засталося, толькі крываточыць і баліць незагойны рубец памяці нямногіх жывых, што пранеслі цяжкі крыж, каб сведчыць пра здзекі, зняважлівай чалавечай годнасці, пра масавае знішчэнне лепшых, сумленнейшых сыноў і дачок Краіны, за волю і шчасце якой гінулі многія пакаленні самаахвярных летуценнікаў і волатаў духу.

ТУФТА

Калі з першых дзён не засвоіў прымітыўныя лагерныя хітрыкі, твой тэрмін будзе скарачацца хутчэй за шчыгрынавую скуру, і вывезуць цябе, небараку, у самым хуткім часе ноччу за вахту, а ў зводцы перавядуць з групы «А» ў групу «Д» (нябожчыкі).

Не прыпомню ніводнага выпадку, каб нават самы дужы і здатны лесаруб не тое што дзесяць, а запар тры гады вытрымаў на лесапавале. Спачатку ён — ударнік, яго ставяць усім у прыклад, абедаць садзяць на сцэну І, каб усе бачылі, нясуць кампот і беленькую булачку, потым ён знікае са сцэны, ледзьве дае сто працэнтаў, праз паўгода трапляе ў «слабасілку», аціраецца каля кухні, на сметніках збірае косці, становіцца «шакалам» і «міскалізам», апухае, перастае ўмывацца і непрыкметна пераходзіць у групу «Д». Нават асілак пры тых харчах, у тых умовах і пры нечалавечых нормах больш як тры гады не вытрымліваў.

Яшчэ неяк трымаўся той, хто засвоіў спрадвечныя лагерныя

ісціны: «Не правялі б канала без туфты і аманала», «Дзень кантоўкі — месяц жыцця». Астатняе залежала ад вынаходлівасці, асцярожнасці і рызыкі, каб не засыпацца, не трапіць у кандзей і здаваць адны і тыя ж дровы, рудстойку і дзелавы лес, пакуль не вывезуць з дзялянкі.

На туфту мяне з Мяжэвічам далікатна падбіў сам дзесятнік Папоў. Яго намёкі спачатку напалохалі, а як расшалопалі, што да чаго, з штрафнікоў ледзь не выбіліся ў стаханаўцы. Дзесятніку я падарыў вельмі дарагі напамінак аб доме — зялёны пуловер у ромбіках. Каб падарунак не выглядаў хабарам, сказаў: «У палатцы ўсё адно ўкрадуць, у вас ён зберажэцца ды і на волі вам згадзіцца». Ён паламаўся дзеля прыліку, нібыта нехаця ўзяў, потым наўрад ці ўспомніў калі нас з Валодзем, а я вось яго і цяпер успамінаю.

Паленцы ў нашых штабялях ён адзначаў пятае праз дзесятае, на шасціметровым бярвенні ледзь прыкметна пісаў таўшчыню, запісваў выпрацоўкі і ішоў далей. Назаўтра раніцай на сваю ўчарашнюю паленіцу мы спускалі бярозу, дровы рассыпаліся, з адзначаных бярвенцаў шкельцам счышчалі адзнакі, распілоўвалі зваленую бярозу, змешвалі дровы і хуценька складалі новы штабель са старых дроў у другім месцы і ў іншым кірунку. Дзе быў штабель, раскладалі вогнішча, каб і след яго знік. На канцах дзелавой драўніны зразалі колца з адзнакаю, закопвалі яго ў снег і зноў здавалі бервяно, укарочанае на некалькі сантыметраў. Вясною ўся дзялянка, як аладкамі, стракацела пазразанымі коламі з шасціметровых лясін. Часам «туфтачы» так захапляліся, што бервяно скарачалася ледзь не на метр, але нічога — здавалі.

Туфта была толькі падтрымкаю да нашага мізэрнага пайка, бо ўсё адно трэба было варушыцца: валіць, абсякаць сучча, пілаваць, калоць, выкладаць паленіцы, разбаўленыя туфтой.

Начальства ведала пра нашы фокусы, але не надта зважала на іх. Яму важна было, што выконваецца план, ідуць добрыя зводкі ва ўпраўленне і ГУЛАГ, а што на складзе не хопіць некалькі тысяч кубаметраў, ніхто не заўважыць, бо і грузчыкі зараджаюць туфту, і вагоны ідуць напалову пустыя. Тут трэба было майстэрства. Я ім валодаў дасканала, але дзяліцца вопытам не буду.

Часам туфта даходзіла да абсурднага здзеку. Кожны вечар

брыгадзір здае нарміроўшчыку рапарцічку дзённай выпрацоўкі. Каля акенца нарміроўшчыка чарга, штурханіна, гамана, углядацца ў кожнае слова няма калі, трэба хутчэй падбіць працэнты і здаць рапарцічку ў продстол. І вось знаходзіліся брыгадзіры-жартаўнікі і пісалі на поўным сур'ёзе: 1 (Пракладка тунеля на дне Унжы — 100 проц. 2) Кантоўка дня каля пня — 96 проц. 3) Затрымка сонца — 110 проц. 4) Брыццё галавы прараба — 100 проц. 5) Разгонка дыму, і гэтак далей.

Нарміроўшчык дакладна падлічваў працэнты, ставіў сваю візу, а назаўтра рагатала ўся бухгалтэрыя.

Калі хто пападаўся на туфце, кара была бязлітасная — дзесяць сутак ізалятара, а часам заганялі на штрафны. Гэта рабілася не столькі дзеля страху, як — для справаздачы, што вядзецца «барацьба з туфтою». Гэтае слова настолькі прыжылося ў лагеры, што ўвайшло ў афіцыйныя дакументы.

Туфта была толькі невялікім «прываркам» да нормы, а пілаваць, калоць дровы і выкладаць даўжэзныя паленіцы, хочаш ці не хочаш, а трэба было. І яшчэ быў адзін паратунак — «закасіць» у санчасці вызваленне ад работы: нагнаць тэмпературу, прымарозіць пальцы, толькі так, каб не аднялі, прыбінтаваныя пялёсткі кураслепу давалі такія флегмоны, што можна было кантавацца тыднямі. Такіх майстроў было не так многа, але былі, і ратаваліся, як толькі ўмелі, прыслужвалі каля кухні, пякарні, продкапцёркі і мелі кавалак хлеба ці лішнюю міску баланды.

Мы па-ранейшаму спалі на голых нарах, на бярозавай чурцы замест падушкі. Асабліва даймалі неадлучныя арыштанцкія спадарожнікі, якія не пераводзіліся нават пасля дэзінфекцыі ў рубцах нашых бляшаных ад бруду кашуль і споднікаў. Яны не давалі ніколі сумаваць: усе чухаліся, скрэбліся, раздзіралі цела да крыві. А яны пладзіліся і набухалі на нашых маслах, дасмоктваючы тое, што не высмакталі следчыя. Чаргу ў лазню наша брыгада чакала больш за месяц. Ды і лазня тая была як на здзек. Непадалёк ад вышкі скідалі хатку не больш як на адну сям'ю. Каля яе дымілася железная будачка з дзверцамі. Звалі яе вашапрудка, а па-вучонаму — «дэзакамера». Брыгада распраналася каля яе проста на снезе. Кожны нанізваў свае транты на гарачае драцяное колца і вешаў у камеру. У лазні ніякіх

сенцаў не было, па снезе адразу ўскоквалі ў мыйню, церліся адзін аб аднаго і аб сцены ў сажы. Пры ўваходзе выдаваўся, як ірыска, драбочак мыла і конаўка ледзь цёплай вады. Наіўнаму яе хапала намыліцца, а змываць чым хочаш. Выскоквалі за дзверы, зачэрпвалі снег, ён хутка раставаў, і збольшага змывалі мыла. А потым калаціліся, чакаючы, калі выкінуць на снег каляную і рыпучую ад гарачыні адзежу.

Потым даўмеліся: распраналіся на лесасецы і над вогнішчамі трэслі свае пажоўклыя ад бруду і пражарак кашулі, праводзілі над полымем рубцамі, і толькі трэск ішоў ад паразітаў. Калі б тады, барані божа, уплюнуўся тыфус, ён бы «вызваліў» увесь лагер, але лёс быў літасцівы, а мы — трывушчыя.

Мы з Мяжэвічам разам з туфтою налаўчыліся зарабляць часам аж восемсот грамаў хлеба і «прэмблюда» — квадрацік густой аўсянай кашы.

Павярнула на вясну, пабольшалі дні, прыгравала сонца, асядалі сумёты, каля пнёў чарнелі праталіны, пацямнелі ад сцюжы і першага сонца твары, парэпаліся, зашэрхлі, задубянелі ад мазалёў рукі, на нагах, асабліва ў цяпле, нылі і торгалі прымарожаныя пальцы. Але трымала нас сяброўская еднасць. Алесю Пальчэўскаму пашанцавала прыстроіцца рэгістратарам да лекпома ў так званай санітарнай часці. А лекпомам быў тыповы блатнячок, малады, высокі Васілёк у ссунутай на адно вуха кепачцы, у бушлаце з натапыраным каўняром. Яго медычныя веды далей тэрмометра і рыцыны не сягалі. Скардзіўся яму на разводзе рабацяга на гарачку і галаўны боль, Васёк грэбліва мацаў пульс і лоб і цадзіў праз зубы: «Увечары зойдзеш, а цяпер шуруй на работу. Кубікі патрэбны. Панімаш?» Начальству такі «медык» якраз і быў патрэбен.

Пальчэўскі ў санчасці вёў усю канцылярыю, прысутнічаў на прыёмах, мераў тэмпературу і, калі бачыў зусім саслабелага, прыбаўляў некалькі дзесятых, каб даць вызваленне ад работы. Часам у спісы вызваленых цішком уключаў каго-небудзь з нас.

Пасля разводу ўсіх, хто заставаўся ў зоне, выганялі да вахты на паверку. Прагульшчыкаў заганялі ў кандзей, з вызваленых па хваробе адбіралі дужэйшых абіраць на кухні мёрзлую бульбу, чысціць рыбу,

скрэбці фЛякі, калоць дровы і цягаць ваду. Самым абразлівым было, што пры выхадзе з кухні абшуквалі ад вушэй да пят. У каго знаходзілі прыхаваныя дзве-тры бульбіны або кавалак траскі, збівалі да крыві, а самі работнікі кухні жэрлі не ў сябе ды яшчэ цягнулі з сабою ў барак. Які я ні быў галодны, а ў заработкі на кухню да канца тэрміну ніколі не хадзіў. Калі чалавек станавіўся рабом страўніка, траціў годнасць і сорам, пачынаў лазіць па памыйніцах і сметніках, вылізваць у сталоўцы чужыя міскі, рабіўся «шакалам», значыць, хутка яго ноччу вывезуць за вахту па групе «Д».

Ад дахадзяг ішоў цяжкі дух гнілой бульбы, гнілі і паносу. Пра такіх гаварылі: «Кандыдат у сасновы бушлат». На першым часе, калі паміралі адзінкі, кульгавы сталяр Міцька Сарокін збіваў для іх з няструганых аполкаў скрынку, яе і празвалі «сасновым бушлатам», а як пачаўся масавы мор, не хапала ні дошак, ні сталяроў, — вывозілі ў агульныя траншэі нават без бялізны, а зімою прысыпалі снегам, бо ўкапаць мёрзлую, як каменны маналіт, зямлю ні ў кога не выстарчала сілы.

Адзіны ратунак у самых вялікіх пакутах — не апусціцца, не страціць волю, прыстойнасць, не забыцца, што ты чалавек, і мець надзейнага друга. Любое гора з таварышам дзеліцца напал і стацовіцца паловаю гора. Таму і трымаліся мы адзін аднаго: Алесь Пальчэўскі, Уладзімір Мяжэвіч, прыгажун і выдатны журналіст Юрка Такарчук, мой даўні друг Алесь Розна і я. Каму б ні прыйшла веста з дому, яна была нашай агульнай радасцю, пасылка дзялілася на ўсіх. Пасылкі ўскрываліся, ператрасаліся і выдаваліся на вахце. Каму б яна ні прыйшла, атрымліваць мы ішлі ўсе разам з добрымі кіямі, бо пазавуголлю «чарцей-пасылачнікаў» цікавалі блацякі. Яны наляталі, накрывалі галаву бушлатам, білі кіем па галаве, вырывалі скрынку з рук, і толькі іх бачыў, а ты лямантуй, крычы, кліч на дапамогу — ніхто не прыйдзе, толькі ўспамінай убачанае на вахце сальца, сухары і блакітнаватыя драбочкі цукру. Колькі наглядчыкі ні спрабавалі шукаць украдзенае, ніколі нічога не знаходзілі.

Мы засвоілі прымітыўныя складанасці лагернага жыцця — трымаліся ўсе разам і неяк жылі, малілі бога і начальніка, каб толькі нас не разлучалі.

БЕЛЫЯ ЗДАНІ

Мой напарнік Валодзя Мяжэвіч вельмі хутка засвоіў усе тонкасці падліку лясной прадукцыі. Ён імгненна пераводзіў пагонныя метры ў кубічныя, беспамылкова падлічваў кубатуру рудстойкі і дзелавой драўніны, шпальніку, балансу і авіяфанеры. Гэта заўважылі дзесятнікі і бралі Валодзю сабе ў дапамогу, а нам за гэта дапісвалі працэнты, а значыць, большала і пайка.

К вясне мы акрыялі на пасылках і нашых «туфтовых» заработках. Навучыліся дакладна валіць лес з пня, хутка пілаваць і калоць дровы, засвоілі, што выгадней нарыхтоўваць, і круціліся як маглі. Праўду кажуць — голад не цётка, — ён і ката прывучыць гарчыцу есці.

Пабольшалі дні, прыпякала сонца, асядалі сумёты, дружна сходзіў снег, падсыхалі ад вахты да ачаплення дарогі, набракла апырсканае пупышкамі бярозавае вецце, выпстрыкнула вострая траўка, па абочынах засінелі пралескі. Усё гэта хвалявала, будзіла ўспаміны, а радасці было мала. Суцяшала толькі, што меней мерзлі, не грузалі па сумётах, на развод выходзілі завідна і вярталіся, калі сонца толькі знікала за лесам. Было яшчэ светла, а па зоне, пабраўшыся адзін за аднаго, вобмацкам ішлі ў сталовую, пільнуючыся пярэдняга відушчага, хлопцы з расплюшчанымі вачыма. Начальства вінаваціла іх у сімуляцыі; за тое, што не выходзілі на начныя пагрузкі, саджала ў кандзей. А няшчасныя хлопцы плакалі і кляліся, што, як толькі змеркне, нічога не бачаць. Падтакваў начальству і ліпавы прыблатнёны лекпом.

А сляпых станавілася ўсё больш і больш. Удзень — нармальныя старанныя лесарубы, а на змярканні пабяруцца адзін за аднаго, і сунецца па зоне чарада сляпых. Як ні білася начальства, як ні мардавала ў ізалятары, відушчымі не станавіліся. Заступіўся брыгадзір дахадзяжнай брыгады былы ветэрынарны ўрач Міхайлаў. Прыбыў ён разам з намі з магілёўскай турмы. Быў адным з трох нерасстраляных выкладчыкаў Віцебскага ветэрынарнага інстытута. Іх вінавацілі ў шкодніцтве, у тым, што прышчэпвалі коням і каровам сібірскую язву і сап. Як яны ні даводзілі, што ў беларускіх сёлах не было зарэгістравана ніводнага выпадку гэтых хвароб, нічога не дапамагло:

дзесяць чалавек расстралялі, траім далі па дзесяць гадоў. Латарэя!

Вось Міхайлаў і адважыўся прыйсці да начальства. З пабітым рабаціннем тварам, надзьмуты, як гладышка, малодшы лейтэнант глядзеў трахомнымі вачыма на колішняга палкоўніка ветэрынарнай службы зэка Міхайлава:

— Ну, чаго табе?

— Грамадзянін начальнік, я хоць і ветэрынарны ўрач, але асновы анатоміі і фізіялогіі ведаю дасканала і мушу сказаць, што вы дарэмна заганяеце ў ізалятар людзей, якія слепнуць на змярканні. Яны сапраўды не бачаць.

— А ты адкуль ведаеш? Заступнік мне знайшоўся сімулянтаў і контрыкаў!

— Я вам хачу вярнуць паўнацэнных работнікаў. У іх так званая курыная слепата. У арганізме адсутнічае вітамін Д і іншыя неабходныя кампаненты. Яны ёсць у сырой пячонцы і рыбным тлушчы. Паспрабуйце даць ім трохі пячонкі, і ўсе стануць відушчымі.

Начальнік задумаўся.

— Калі праўду кажаш, расканваірую і пойдзеш рабіць на конбазу конскім доктарам, ашукаеш — згнаю ў ізалятары. Так што выбірай. Тлушчу і нашым дзецям няма. А дзе ўзяць пячонку?

— На конбазе. Там выбракаваных коней раздзелваюць нам у кацёл, а ўвесь лівер выкідаюць сабакам. А гэта ж ратунак для няшчасных людзей.

Нарэшце ўгаварыў Міхайлаў начальніка. Праз тыдзень ужо ніхто не хадзіў па зоне вобмацкам.

Неўзабаве Міхайлаў пайшоў ветэрынарыць на конбазу, яго брыгаду перадалі майму напарніку Валодзю Мяжэвічу. Яго журналісцкая хватка засвойваць усё на ляту, уменне давесці сваю правату, непаспешлівая разважлівасць ратавалі ў самых складаных варунках. Ён выгаварыў у начальніка права скамплектаваць брыгаду па-свойму і прапанаваў новы метад працы — канвеерны. Дайшоў, як кажуць, сваім розумам да таго, што цяпер шырока вядома як брыгадны падрад.

Мяжэвіч узяў у сваю брыгаду Грыцка і Амельку Смыкоў, нізкарослых, дужых і паслухмяных братоў з Чарнігаўшчыны, выдатных

вальшчыкаў з пня. Яны клалі любую дзеравіну дакладна туды, куды трэба: крыж-накрыж хлыст на хлыст, каб зручна было, не згінаючыся, пілаваць. За вальшчыкамі ішлі сучкарубы і раскражоўшчыкі, я быў адзіны кольшчык на ўсю брыгаду. Калуном і канадскім тапаром, як арэхі, лузаў свежыя бярозавыя чуркі і сукаватыя яловыя камлі. Брыгада працавала весела і дружна на агульны кацёл, стараліся адзін аднаму памагчы: перад адбоем усе разам складалі дровы ў паленіцы, і не верылася, што столькі напілавалі за дзень, скочвалі ў штабелі дзелавы лес і, пільна азіраючыся, хавалі канцы туфты. Выпрацоўка ішла на ўсіх пароўну. Вылучалі толькі Смыкоў — ім заўсёды быў забяспечаны трэці кацёл. Часам усёй брыгадзе выводзілі «стаханаўскі». Гэта ўжо было свята: брыгаду саджалі на сцэне за доўгі стол, неслі поўныя міскі баланды і кашы, а на «прэмблюда» маленькія, як царкоўныя просвіркі, булачкі. Глядзіш на яе і не ведаеш, есці ці толькі нюхаць. Пах нагадваў волю, тую пару, калі можна было купіць пульхную сітніцу, батон, сайку ці свежую французскую булку. Я непрыкметна хаваю свае «прэмблюда» ў кішэню, бо сорамна кусаць, калі на цябе прагна глядзіць некалькі галодных вачэй. Булачкі выпадалі рэдка, і мы ведалі, што гэта заслуга вынаходлівасці нашага брыгадзіра — вялікага майстра складаць рапарцічкі і выводзіць працэнты за нарэзаныя і туфтовыя кубікі, а часам за «кантоўку дня ля пня».

У канцы мая ўдарыла пякельная спёка. На да бляску сінім небе — ні воблачка, ні хмурынкі. Сонца ў зіхоткім німбе пералівалася растопленым металам, сляпіла вочы і смаліла бязлітасна. Звяла бярозавае лісце і пахла лазняю. Ігліца, сухі мох, дробнае сучча трашчала пад нагамі, як порах. Высахлі ўсе копанкі і лужыны, а мы прэлі ў абшарпаных, з клоччам чорнага пакулля ватніках. Забаранілі паліць лаўжы, бо на паўночных лагпунктах тыднямі гарэлі лесасклады, пажар дабіраўся да зоны, гарэў лес, гарачы вецер даносіў да нас пах дыму і гары. Лесарубы млелі ад гарачыні і смагі. Пад вываратамі знаходзілі зялёныя ад жабурыння, поўныя юркіх апалонікаў лужыны, прыпадалі да іх і праз анучачку смакталі слізкую і горкую каламуць. З высахлых балацін накінулася на нас плойма крыважэрнай заедзі — вялізныя, як чмялі, авадні ссякалі да белых пухіроў, сляпні прыліпалі да змакрэлага цела, лезлі ў рот, у вочы і вушы, звінелі і гайдаліся

хмараю вакол галавы камары. Ледзьве адкараскаліся ад паразітаў у рубцах кашуль, як напала гэтая лютая погань. Коні не маглі адбіцца ад заедзі, стагналі і падалі ў аглоблях. Міхайлаў іх мазаў дзёгцем і крэазотам, але і гэта слаба памагала.

У спёку саслабелыя трацілі прытомнасць. Падала выпрацоўка, не памагалі штрафныя пайкі і кандзей, расла туфта, каб пратрымацца хоць бы на шасцісотцы. Задумалася і начальства. Раптам у нядзелю абвясцілі выхадны. О, радасць! А мы ўжо забылі, калі ён быў. Усе ўзяліся латацца, абшывацца, галіцца, падстрыгацца. У каго што зберaглося з дому, апрануліся ў «вольныя» штаны і кашулі, каб хоць у выхадны не парыцца ў пашарпаных ватніках. Летняга адзення ў лагеры не было, таму і летам хадзілі ў зімовых неданосках.

Апранутыя ў сваё арыштанты ўстрывожылі камандзіра ўзвода аховы: гэта ж магчымыя ўцекачы. Надвячоркам у зону ўвайшло чалавек пятнаццаць стралкоў і пачаўся павальны «шмон» — забіралі нялагерную вопратку, з мяшкоў і фанерных чамаданчыкаў вытрасалі фотакарткі і лісты з дому, забіралі іх на «праверку», хоць і прайшлі яны самую, пільную цэнзуру. Так нічога і не вярнулі. Завідна пагналі на вячэру і да заходу сонца празванілі адбой. Нарадчык і дзяжурныя ўсіх заганялі спаць — пад'ём будзе ў гадзіну ночы, снеданне і развод. Працаваць будзем да дзвюх гадзін дня, пакуль не ўдарыць спёка.

Але дзе ты заснеш, калі яшчэ смаліць сонца, а ў палатцы ад гарачыні няма чым дыхаць. Усе абліваюцца потам, варочаюцца, кідаюцца і лаюцца ад злосці. А тут яшчэ развялася плойма клапоў, імі забіты ўсе шчыліны ў нарах, яны, як дождж, сыплюцца з апалубкі і дасмоктваюць рэшткі арыштанцкай крыві. Вошы, гніды і клапы неадступныя спадарожнікі арыштантаў на ўсіх этапах, у турмах, перасылках і бараках. Сякуць яны нас і ў палатцы.

Ні матрацаў, ні падушак, ні коўдраў нам так і не далі — курчымся на нарах, падаслаўшы знятыя з сябе транты. У такую пару сон не бярэ і чакаем брыгадзіра з нарады. Ён прыйшоў змрочны, шэптам расказаў, якую накачку даваў начальнік дзесятнікам і брыгадзірам: за невыкананне нормы — з вахты ўсю брыгаду ў кандзей, пазбаўляецца пасылак і перапіскі кожны «сабатажнік», а камандзір узвода папярэдзіў, калі з брыгады хто ўцячэ, адказвае ўся брыгада —

пераводзіцца ў рэжымны барак над замком. Правёў інструктаж і «кум» — упаўнаважаны оперчэкісцкага аддзела. Яму вядома, што ёсць незадаволеныя лагерным рэжымам, а лагер савецкі, значыць, незадаволены яны Савецкай уладай, ёсць зацятыя ворагі, што і тут вядуць контррэвалюцыйную агітацыю. Брыгадзіры абавязаны выяўляць іх і паведамляць пра іх «дзейнасць» упаўнаважанаму.

Валодзя Мяжэвіч зусім абмяк: «На ліха мне гэтае брыгадзірства. Хочуць усіх брыгадзіраў зрабіць стукачамі. А нехта ж даносіць «куму» за лішнюю міску баланды, так што не распускайце языкі, а то ўлепяць новую дзесятку або і пад «вышку» падвядуць. А цяпер спаць — у гадзіну пад'ём».

Які там быў сон? Ночы амаль белыя, клапы сякуць, як нанятыя, заплюшчышся, а думкі круцяцца, як каляровая карусель: вярзецца воля ў маім кароткім жыцці, першая завейная зіма, калі мы з Валодзем плакалі каля датлелага вогнішча, думалася, як будзем валіць і пілаваць ноччу. Толькі праваліўся ў сон, нешта нетутэйшае снілася, а ўжо «бом!» «бом!» «бом!» — звоняць, як на пажар, і ўжо чуваць з суседняй палаткі: «П-а-а-д'ё-ё-м! Давай, давай, варушыся!» О, гэтае «давай, давай» усе дзесяць гадоў біла па мазгах, вярэдзіла душу, паганяла, як каня надакучлівае «н-о-о».

Ночы былі парныя, пранізаныя свербам камарынага звону. Прачыналіся потныя і ачмурэлыя, нылі бакі і спіна, дранцвела шыя ад ляжання на бярозавай плашцы або на торбе, напакаванай каравымі парцянкамі і арыштанцкімі трантамі, бо ў лагеры кожная анучачка, вяровачка, нітка і латка, гузік, бляшанка — неабходная каштоўнасць, тваё адзінае багацце. З нараў усе злазяць у споднім бялізне, ды і бялізнай яе нельга назваць — белаю яна была ў першы дзень лагернага існавання, потым брудна-шэрая, у плямах салёнага поту і запечанай крыві ад драпін і ўкусаў заедзі. Спешна абуваем лапці, сонныя ідзём у сталоўку, сёрбаем трасковую поліўку, і перад вахтай пастроілася доўгая калона ў споднікх, нават вахцёраў разбірае смех. З піламі і тапарамі на плячах месім пульхны пыл да самай лесасекі. Камары над намі гайдаюцца хмараю, сякуць рукі і твар, лезуць у нос і вушы, дыхнеш — залятаюць у рот. На дзялянцы іх яшчэ больш. Ноччу не так даймае спёка, але бязлітасна сякуць камары, і ў прыцемках з

непрывычкі марудна пачынаецца работа. «Давай! Давай! Варушыся! Хопіць раскачвацца!» — гукаюць дзесятнікі і майстры лесу.

І заварушыліся: сярод кустоў і падлеску сланяюцца белыя цені. Нашай вопраткай асабліва былі задаволены стралкі — калі хто адважыцца ўцякаць, убачыш за вярсту і ўжо не прамахнешся па такой мішэні. За тыдзень уцягнуліся ўставаць апоўначы, прылаўчыліся ў змроку валіць лес. У гадзіну дня, абліваючыся потам, з засмяглымі вуснамі, ссечаныя аваднямі, канчалі работу, цягнуліся на вахту ў ачапленні, чакалі, пакуль усіх палічаць, здымуць канвой і павядуць у зону. Пасёрбаўшы баланды, засыналі трывожным сном у душнай палатцы.

Наша брыгада была як адна сям’я, большасць нас былі знаёмыя па волі, па агульных камерах і этапах, былыя журналісты, маладыя філолагі, улюбёныя ў літаратуру і паэзію, за гэтую любоў, ахрышчаную следчымі «контррэвалюцыйным нацыяналізмам», нас «перавыхоўвалі» на лесапавале, у халодных і душных палатках і кандзеях. Бяда зблізіла і з’яднала нас. Усе, не ўтойваючы нічога, апошнім дзяліліся з сябрамі, дапамагалі, чым толькі маглі. Калі я не паспяваў перакалоць усе сукаватыя чурбакі і кручаныя камлі, кідаліся на падмогу ўсе астатнія. Выгнаны з санчасці «по статейному признаку» Алесь Пальчэўскі стаў добрым пілаправам і раскражоўшчыкам. Быў у нашай брыгадзе таленавіцейшы журналіст Юрка Такарчук. У дзевятнаццаць гадоў — карэспандэнт «Комсомольской правды», потым узначаліў аддзел у «Звяздзе», перад самым арыштам працаваў галоўным рэдактарам грамадска-палітычнага вяшчання радыёкамітэта. Ён быў маім начальнікам і добрым таварышам. Здзіўляў Юрка талентам, аператыўнасцю, вобразнасцю і дакладнасцю фармулёвак. Ён адказныя артыкулы адразу дыктаваў машыністцы, і яны былі ўзорам глыбіні думкі і дакладнасці стылю, і сам ён быў дакладны ва ўсім і прыгожы: высокі і статны, бровы, як ластаўчыны крылы, сыходзіліся над яснымі шэрымі вачыма. Ён апранаўся ў бездакорныя светлыя касцюмы, насіў да хрусту накрухмаленыя каўнерыкі і яркія гальштукі, нечым нагадваў Джэка Лондана на партрэтах.

На дзялянцы Юрка, як і ўсе, хадзіў у закарэлых ад смалы споднiках і лазовых лапцях, толькі волю нагадвала прысланая яго Броняю

прыгожая, як казалі, «горкаўская» цюбецейка. Яго эрудыцыя, энцыклапедычная дасведчанасць і дасціпнасць зачароўвалі ўсіх у камеры, у палатцы і на лесасецы. Нават блацякі пачціва звалі яго Юры Кліменцьевіч. А яго крыжавы шлях закончыўся трагічна і страшна, але пра гэта трохі пазней.

Быў у нашай брыгадзе мой незабыўны друг з піянерскіх гадоў, таленавіты паэт і перакладчык вершаў Міцкевіча і Генрыха Гейнэ — Алесь Розна. Разгублены, наіўны, несабраны, захоплены не бытавымі дробязямі, а нейкімі сваімі ўзвышанымі марамі. Ён мог забыць каля ўмывальніка адзіную кашулю, уціральнік, у сталоўцы — недаедзеную пайку. Я яго апекаваў, як малое дзіця. Мы з ім побач спалі, елі з аднаго кацялка, дзяліліся апошнім сухаром, падсоўваючы адзін аднаму большы кавалак. У 1927 годзе мы разам друкавалі свае вучнёўскія вершыкі ў часопісе «Беларускі піянер». Праз рэдакцыю пачалі перапісвацца. Ён жыў на ўскраіне Мінска, цяпер гэта цэнтр і тэрыторыя завода імя Кірава. Алесь рана пачаў друкавацца ў «Савецкай Беларусі», «Чырвонай змене», «Полымі», прысылаў мне свежыя выданні, пісаў пра паэтаў, якіх я і не чуў, а яму з свайго глухога Глуска слаў я наіўныя лісты і слабенькія вершыкі. Потым мы разам вучыліся ў інстытуце, працавалі ў «Чырвонай змене», сустракаліся, бадай, кожны дзень. Следчы нашы сустрэчы лічыў «контррэвалюцыйнымі зборышчамі», злыгаў у адну «нацыянал-фашысцкую арганізацыю», засудзіў нас адзін і той жа Карпік, даў па дзесяць гадоў і пяць пазбаўлення правоў. Лёс нас вёў доўгімі этапамі на нары ў палатцы на шостым лагпункце і ў адну канвеерную брыгаду.

Алесь Розна трагічна загінуў лютаю зімою 1942 года. Хворы на запаленне лёгкіх, ён упарта ішоў у лес, зняможаны лажыўся на мёрзлае сучча, пакуль не страціў прытомнасць. Яго смерць была наўмысным самагубствам. Ён загінуў таму, што нас разлучылі. Я б яго ўбярог для жыцця і літаратуры. У акупаваным Мінску фашысты знішчылі ў гета яго маці, сястру і двух братоў. Я і цяпер бядую па Алесю як па самым дарагім і родным чалавеку.

У тое спякотнае лета, трохі акрыялыя пасля турэмнага голаду і нерухомасці, мы спадзяваліся на перагляд нашых выдуманых спраў, у вольныя хвіліны пісалі скаргі дабрэйшаму ўсесаюзнаму старасту —

Міхаілу Іванавічу Калініну і Молатаву, наіўна верачы ў справядлівасць і выратаванне. Дзівакі! Мы ж і не ўяўлялі, што яны не маглі выбавіць з лагераў сваіх жонак, а старшыня саўнаркома падпісваў даўжэзныя спісы сваіх былых паплечнікаў і сяброў да пакарання смерцю.

Розна сярод нас быў самы большы аптыміст. Ён лагічна даводзіў абсурднасць нашых абвінавачванняў, верыў, што варта толькі цвярозым і разважлівым людзям пагартаць нашы «справы» — і ўбачаць фантастычную бязглуздзіцу малапісьменных пратаколаў. Алесь на допытах «раскалоўся» і назваў завербаваных ім Памялоўскага, Ляскова, Паляжаева. Следчы ўзрадаваўся, далажыў начальству, а потым збіў Алеся на чорны яблык. Мы жылі ў тое лета спадзяваннямі, а нашы скаргі добра гарэлі ў грубках упраўлення Унжлага.

Тыдні за два ўцягнуліся ў начныя пад'ёмы і работу ўпоцемках. Усё больш і больш мучыла смага: усе лужыны высахлі і пакрыліся парэпанаю граззю, пагінулі апалонікі і жабы. Ад прывезенай бочкі вады кожнаму даставалася два-тры глыткі, а сонца смаліла бязлітасна, пад нагамі трашчала ламачча і перацёртая на порах ігліца, пачарнеў і паскручваўся чарнічнік, бярозы шамацелі, як сухія венікі. На небе — ні воблачка, ні хмурынкі, паветра гайдаецца, як растопленае шкло. Ужо і пацець няма чым. Задубелыя і прасоленыя кашулі аж рыпяць на ссечаных заеддзю спінах. Але нікуды не дзенешся — трэба пілаваць, калоць, складаць паленіцы.

І раптам зашапацеў ветрык, загайдаліся падсохлыя верхавіны, нечаканы павеў асвяжыў абсмаленыя спёкаю шчокі і чорныя, як галавешкі, рукі. Мы зашэрхлымі губамі прагна лавілі свежае паветра. Вецер мацнеў і мацнеў. Загайдаліся, сагнуліся танчэйшыя бярозы, як мяцеліца, паляцела сухое лісце і сучча, сонца паблякла і зацягнулася пылам. Пушча гула і стагнала ад ураганнага ветру. Дзесятнікі бегалі і загадвалі спыніць павал, бо ледзьве падпілаваныя дрэвы валіў вецер і шпурляў, куды яму хацелася. Над вяршалінамі дрэў стала цёмна-шызая з малінавымі падпалінамі хмара. Яна імкліва папаўзла вышэй і вышэй і засланіла сонца. Трашчалі і падалі сухія дрэвы, вецер вываросчваў з карэннем елкі і старыя хвоі. На трасе загайдаліся вышкі, з іх пазлазілі стралкі. З вахты праз свіст ветру і шум буралому даносіліся ўдары ў рэйку: «Выходзь строіцца!» Мы пакідалі недакладзеныя

паленіцы, хапалі інструмент і, згінаючыся, беглі на вахту.

Неба рассекла сіняя пакручастая маланка, ударыў і пакаціўся гром. Нам насустрач з гулам і плёскатам ішла сцяна густога дажджу. Буйныя кроплі астудзілі твар і распаранае цела. Брудная бялізна папрыліпала да спін і ног. Ад кожнага руху папрэлыя за лета кашулі лопаліся і звісалі з плячэй матузамі, а дождж з ветрам хвастаў і збіваў з ног саслабелых. Ісці было страшна, бо то спераду, то побач падалі вывернугыя з карэннем дрэвы. На вахце, дрыжучы ад ветру і халоднага дажджу, туліліся адна да аднае мокрыя белыя здані. Цяпер яны былі шэрыя ад гразі і дажджу.

Нарэшце начальнік канвою пералічыў пагалоўе і падаў сігнал стралкам здымацца з трасы. Пакуль яны ішлі, мы скавыталі на вахце, прысядаючы ад маланкі і грому. А да зоны сем кіламетраў. Папярэдзе цягнуўся даўжэзны абоз возчыкаў і ператварыў дарогу ў ліпкі жужаль. Па ім па калені ў гразі з голымі спінамі ў ашмётках рыззя хлюпалі лесарубы. Ішлі праз колішнія дзялянкі. На іх там-сям тырчалі семеннікі — самыя спелыя бярозы і хвоі. Яны згіналіся да зямлі і перакрыжоўвалі нам дарогу. На шчасце, нікога не прыбілі, мабыць, мелі літасць да арыштантаў. Да зоны цягнуліся доўга пад крыкі: «Давай! Давай! Варушыся, контрыкі!» Усё засцілала заслона буйнога і хлёсткага дажджу. Сківіцы ляскалі, цела пакрылася пупышкамі гусінай скуры. Кожны марыў — хутчэй хоць пад мокры дах палаткі, да жалезнай печкі, але дзе там — стой, калаціся перад варотамі, пакуль усіх не палічаць і не адзначаць на фанернай дошцы.

З'явілася і маленькая надзея: можа, дасць бог, прастыну, падскочыць тэмпература і некалькі дзён пракантуюся ў зоне. Але, відаць, нават прастыць з маім «шчасцем» не ў даецца. Колькі ні мёрз, колькі ні дубеў у мокрай адзежы на лютым марозе, ні правальваўся ў лапцях на тоненькую парцяначку ў заледзянелыя лужыны, ніякая хвароба не брала. А прастыць і захварэць была самая светлая мара.

Кашулі нашы параспаўзаліся, заляпаныя гразёю нагавіцы прасушыць няма дзе, сваю адзежу пазабіралі. А на работу, дождж ці спёка, ісці трэба, а ў чым? Пасля вячэры загадалі забіраць у капцёрцы свае вольнае адзенне. Ледзь не да поўначы стаялі ў чарзе, потым нацягвалі на голае цела прапахлыя тхлінаю, зваляныя кашулі і штаны. А ў каго

не было, зноў ішлі ў брудным параздзіраным споднім.

ЧАМУ? ЗА ШТО? НАВОШТА?

Па дарозе на лесасеку, пілуючы і колючы дровы, сёрбаючы баланду ў парнай, як лазня, пратухлай гнілымі трасковымі галовамі сталоўцы, скрозь, дзе б ні ішоў, што б ні рабіў, токам біла адна думка, свідравалі адны і тыя ж пытанні: чаму «чорны воран» ухапіў мяне, чый палец тыцнуў у мой бок, каго пакрыўдзіў, каму замінаў? Кожны з маіх дваццаці трох пражытых гадоў быў відзён, як на далоні. Я нікому і на парушынку нічога кепскага не зрабіў. За што ж такая жорсткая кара? Ды хіба мне аднаму?

За васемнаццаць месяцаў турмы і многія гады лагерных пакутаў мне сустракаліся толькі сумленныя, чыстыя і светлыя душою, адданыя нашаму ладу людзі. Навошта ж ім усім паламалі жыццё? Каму гэта трэба? Па чыім загадзе вынішчаецца цвет народа? А калі прыехала ўвосень 1937 года ў Мінск страшная Ваенная калегія Вярхоўнага суда на чале з крыважэрным Ульрыхам, колькі светлых галоў і чыстых сэрцаў было прастрэлена маладзенькімі катамі ў блакітных фуражках. Толькі цяпер знойдзена невялічкая частка прабітых навылёт чарапоў лепшых сыноў і дачок Беларусі ў хвойніку, названым Курапатамі. У адзін дзень, 29 кастрычніка 1937 года, забілі Платона Галавача, Васіля Каваля, Анатоля Вольнага, Валерыя Маракова і Ізі Харыка. За што? Ніхто не адкажа. Хто страляў? Нібыта ніхто не ведае. А недзе ж у «справах» ёсць іх подпісы пад актамі аб прывядзенні прысуду ў выкананне, недзе ж яшчэ жывуць натрэніраваныя ў стрельбе па жывых мішэнях «варашылаўскія стралкі». Не ўсе яны адышлі ўслед за сваімі ахвярамі, многія ходзяць побач з намі, атрымліваюць персанальныя пенсіі, прымацаваны да асобых размеркавальнікаў і, напэўна, спакойна спяць. А сумленне? Не муляе і не мучыць. Чаго не было — таго няма. За многія гады духоўнага спусташэння гэтая маральная катэгорыя назаўжды страчана ў паслухмяных служак і прыслужнікаў крывавага рэжыму, гатовых выканаць любы бязглузды і злачынны загад. Яны, як манкурты, па загаду і родную маці застрэляць.

Прайшло больш як паўстагоддзя, а памяць зноў і зноў вяртае ў той дажджлівы кастрычніцкі вечар 1936 года. Я працаваў у радыёкамітэце. Рана здаў усе перадачы, а дамоў ісці не хацелася: сланяўся па рэдакцыі, гартаў падшыўкі газет, чамусьці было страшна выйсці ў трывожную слату асенняга вечара. Пабадзяўся па гастраноме, пастаяў у чэргах, даехаў трамваем да Камароўкі і марудна паплёўся па цёмнай і гразкай Цнянскай вуліцы да барачнага тыпу дома, дзе і мне далі пакойчык. Здалёк убачыў сваё асветленае акно, і апанаваў невядомы страх. Стрымлівала нейкае трывожнае прадчуванне. І яно не падвяло: бяда чакала мяне і правяла 19 кастрычніка жалобную рысу ў маім жыцці.

Увайшоў у пакой і сумеўся: заплаканая жонка сядзела на ложку, а за сталом два вайскоўцы з лётнымі пятліцамі і лейтэнанцкімі кубікамі гарталі кніжкі, знятыя з адзінай этажэркі. Каб не кідацца ў вочы блакітнымі фуражкамі, аператыўнікі часта з'яўляліся ў цывільным або ў агульнавайсковай форме. Я адразу не спалохаўся і не разгубіўся, бо ведаў, што за мною няма ніякай віны. Магла быць адзіная зачэпка — вярнуўшыся з камандзіроўкі ў пагранічны раён, не паспеў своечасова здаць у камендатуру візу. Вось, думаю, адзіная прычына такога нечаканага візіту. Пацікавіўся, па якім праве яны капаюцца ў маіх кніжках, а мне працягнулі ордэр на права вобыску і арышту. І гэта мяне не вельмі ўразіла. Думаю, паўшчуваюць, папалохаюць і раніцай пусцяць дадому. Але аператыўнікі вельмі ж уважліва ўглядаюцца ў кожную старонку, дзе толькі ёсць падкрэсленні ці паметкі— адкладаюць убок, складаюць у папку мае скрэмзаныя чарнавікі, лісты і фотаздымкі. Глядзеў на іх работу, пакуль не змарыў сон, і я спакойна заснуў.

У пяць гадзін раніцы разбудзіў гул машыны пад акном, тупат і незнаёмыя галасы людзей, што ўваліліся ў мой цесны пакойчык у агульнай кватэры радыёкамітэцкага дома, што стаяў у полі на канцы Цнянскай вуліцы. І пасля вайны, парудзелы і абшарпаны, ён яшчэ ліпеў паміж новых дамоў. Я хадзіў вакол яго, пазіраў у колішняе маё акно, бачыў нейкія постаці, а ў пакой зайсці не адважваўся, баяўся, што расплачуся. На тым парозе абарвалася мая маладосць, страчанае назаўсёды каханне, там убачыла свет маё дзіця, толькі я яго ніколі не

пабачыў, а неўзабаве і яно стала ахвяраю крывавага тэрору: жонку з дзіцём на руках выселілі з ведамаснай кватэры, выключылі з інстытута. Без прытулку і грошай да самых маразоў яны начавалі ў скверы на плошчы Волі, родныя і знаёмыя баяліся даць прытулак і памагчы. Калі пахавала сына, падалася на нейкі торфазавод, і нашы шляхі разышліся назаўсёды.

А мяне ў тое кастрычніцкае ранне пяць узброеных чалавек везлі ў нейкую страшную невядомасць. Побач сядзеў мой следчы, высокі з шэрым тварам і цёмнымі кругамі над вачыма старшы сяржант Даўгаленка, з другога боку прыціснуўся маленькі ў скураным паліце, з авечым профілем начальнік сакрэтна-палітычнага аддзела Шліфенсон, у патыліцу дыхаў гніллю зубоў высачэзны міліцыянер, спераду сядзелі два «лётчыкі» на стосах забраных у мяне кніг. Нават Чэхаў і Горкі трапілі ў «крамольную» літаратуру.

У дарозе мяне агарнула трывога: калі іх столькі сабралася, выходзіць, справа не ў візе, ламаю галаву, што мог кепскага зрабіць, і нічога прыпомніць не магу, а прадчуванне бяды сціснула сэрца і стукае ў скроні.

З таго пад’езда, дзе мне неаднойчы выдавалі візы, павялі ў сутарэнне. У вялікім пустым пакоі вопытны турэмшчык імгненна пазразаў усе металічныя гузікі і гаплікі, з чаравікаў павыцягваў шнуркі, распрануў, як у лазні, загадаў нагінацца і агледзеў усё, што і не кожны ўрач аглядае. А ў дзвярах ужо мяне чакаў «вывадны». Як жа ісці, калі ўсё звальваецца, а рукі трэба трымаць за спіною? Адарваў аблямоўку ад насоўкі, неяк звязаў паясніцу на штанах, і павялі мяне доўгімі прадымленымі «Беламорам» калідорамі на пяты паверх у невялікі пакой на першую пакуту. Праз акно ўбачыў халоднае світальнае неба ў цёмна-сініх хмарах з барвовымі падцёкамі ад недзе схаванага сонца. Злева за сталом нешта пісаў Даўгаленка. На ім была шэразялёная габардзінавая гімнасцёрка, на левым рукаве вышэй локця чэкісцкая эмблема — вышыты ў авале шчыт і меч, над манжэтамі — тры пунсовыя нашыўкі, падобныя на сэрцы. Следчы паказаў мне на прыкручаны ў куце да падлогі стул. Акно выходзіла на Рэспубліканскую вуліцу. Па ей ішоў трамвай, з яго выходзілі і садзіліся людзі. Рабочыя спяшаліся на абутковую фабрыку, дзеці беглі ў школу. Учора

так хадзіў і я, а з ночы гэты свет стаў для мяне чужы і недасяжны, усё дарагое і жаданае засталося за неадольнаю сцяною, імя якой няволя. Следчы толькі часам блісне на мяне, маўчыць і нешта піша. Зыркая настольная лямпа слепіць мне вочы. Я прыхінуўся да спінкі і па звычцы заклаў нагу на нагу. «Сядзьце, як паложана: спіною не абапірацца, ногі паставіць роўна, рукі на калені. І так заўсёды». Тады я яшчэ не здагадваўся, што ў гэтай пакутнай позе давядзецца сядзець па трое сутак запар, пакуль не страціш прытомнасць і не ссунешся з крэсла, а маладыя ўкормленыя следчыя, папіваючы чай з бутэрбродамі, будуць змяняць адзін аднаго і дзяўбці: «Прызнавайся ў контррэвалюцыйнай трацкісцкай дзейнасці». Як толькі ў калідоры зарыпяць боты, следчы ўскоквае, грукае кулаком па стале, крычыць і сыпле адборныя мацюкі. Сціхнуць крокі, цішэе і следчы, корпаецца ў паперках, звоніць дадому, жартуе з жонкаю і дачушкаю, відаць, на пытанне, калі прыйдзе, адказвае: «Ды тут адзін тып у мяне ніяк не хоча раззбройвацца, але нідзе не дзенецца».

На трэція суткі мяне кінулі ў адзіночку ў так званай «амерыканцы». Гэтае збудаванне можа адразу дэмаралізаваць, прыгнясці псіхіку любога чалавека. У двары следчага корпуса стаіць круглая, як вадакачка, з шэрага бетону, з маленечкімі закратаванымі акенцамі ўнутраная турма. Падводзячы да яе, «вывадны», «вертухай», або «попка», як іх завуць усе арыштанты, тройчы свішча. А дзеля чаго, адразу не зразумеў. Адзін вертухай не ўмеў свістаць. З тоўстых, як сасіскі, губ чулася толькі шыпенне. Падвёў ён мяне да дзвярэй і загадвае: «Свісні!» — «А я не умею», — адказваю. «Свісні, мацьперамаць!» Стаім. Думаю, хоць падыхаю свежым паветрам, а ён аж са скуры вылузваецца — трэба весці іншага арыштанта, а ён са мною валэндаецца. Свістам яны папярэджвалі наглядчыкаў, каб, барані божа, не сустрэліся, не ўбачылі адзін аднаго зняволеныя.

Мой першы вывадны быў якраз добры свістун, і, пачуўшы свіст у адказ, увёў у даволі светлае круглае памяшканне, падобнае на цырк. На першым паверсе — чацвёра шэрых железных дзвярэй, з «кармушкамі» і «ваўчкамі». Пахне свежаю масляпаю фарбаю, сапраўднаю, на пакосце. Гэты пах запомніўся назаўсёды, толькі пачую, адразу ўспамінаецца «амерыканка». Над галавою сектарамі разбягаецца металіч-

нае павуцінне, на яго накінута густая вераўчаная сетка, пасярэдзіне, на круглым мастку, стаіць наглядчык. Дзесяць прыступак уверх, і я стаю на чырвонай дывановай дарожцы, засланай па крузе, над галавою шкляны купал. У сценах васемнаццаць дзвярэй. Па дарожцы няспынна ходзіць другі наглядчык і праз «ваўчкі» заглядае ў кожную камеру, часам стукае ў дзверы і некага нябачнага папярэджвае: «Не спаць!» — і ідзе далей. Перада мною самі адчыняюцца дзверы (гэта наглядчык на пульце павярнуў ключом). Адразу ўражвае гэтая нечаканая таямнічасць. Увайшоў — дзверы мякка шчоўкнулі, як у пастцы. Вось і камера. Усечаны сектар круга нагадвае дамавіну. Пад столлю з тоўстага непразрыстага шкла закратаванае акенца, да сцяны прыкручаны прантамі жалезны тапчан з матрацам, у куце ўмураваны столік і зэдлік, пры дзвярах тумбачка і параша. Вось і ўся мэбля. На тумбачцы тры пайкі хлеба і шэсць драбочкаў цукру за тыя дні, што прабыў у следчых.

Адзінае жаданне — зваліцца і заснуць. Толькі памкнуўся да пасцелі, адчынілася кармушка, усунуўся прышчавы твар «хадуна па кругу»: «Да адбою класціся забараняецца, спаць седзячы таксама. За парушэнне — карцэр. Зразумела?» — «Нармальнаму чалавеку зразумець гэта нельга». — «Нічога, пасядзіш — зразумееш». Кармушка нячутна зачынілася, а я сапраўды хутка зразумеў і адчуў увесь жах свайго становішча.

Ні баланда, ні пайкі хлеба не лезлі ў рот. Я шнураваў пяць крокаў ад сцяны да дзвярэй і назад, а ў галаве круціліся, пяклі і свідравалі адны пытанні: «За што? Чаму мяне? Дзеля чаго? Каму трэба з мяне рабіць ворага?» Яшчэ верылася, што пераканаюцца ў маёй невінаватасці і пусцяць дамоў. А там мая маладзенькая жонка з дня на дзень чакае дзіцяці. Як яна? Што з ёю? Хто ёй дапаможа? Нашы ж людзі выхаваны ў спрадвечнай пільнасці, у страху, нават блізкія адварочваюцца ад сям'і пакутніка. Але я памыляўся. Тады, калі дзеці выракаліся бацькоў «ворагаў народа», жонкі — мужоў, мой дваюрадны брат, славуты хірург Мікалай Іванавіч Бобрык, не толькі не адвярнуўся ад маёй няшчаснай жонкі, ён не баяўся званіць па тэлефоне майму следчаму, станавіцца перад турмой у чаргу з перадачаю для мяне, ён не пакідаў мяне да апошняга дня маёй няволі. А

думкі не давалі спакою ні на хвіліну, у вачах круціліся чырвоныя, сінія, жоўтыя знічкі, у галаве гула і ляскала кузня. Я садзіўся на зэдлік, падпіраў рукою шчаку, самі заплюшчваліся вочы, і адразу ж у рэчаіснасць вяртаў стук: «Не спаць!»

Дачакаўся адбою і праваліўся ў глыбокі сон. Праз нейкую гадзіну адчыняецца кармушка, стук ключом па жалезных дзвярах: «Хуценька на допыт. Давай, давай! Варушыся». Пракінуўся і не разумею, дзе я, што са мною, а расшалопаў — скаланулі дрыжыкі і заляскалі зубы, рукі дрыжаць і не знаходзяць рукаў, добра, што не трэба зашнуроўваць чаравікі і зашпільваць гузікі: усё выразана, усё наросхліст.

Рукі назад, свіст — і павялі праз вузкі двор, а ў ім, як у доўгай трубе, скавыча пранізлівы вільготны вецер. У канцы двара ляжаць стосы папер, папак, канвертаў з лістамі і здымкамі. Іх кідае ў спецыяльную печ невысокі вайсковец, а другі доўгаю качаргою варочае і разбівае попел. Колькі там згарэла рукапісаў, дакументаў, дысертацый, здымкаў, дзённікаў і лістоў! Год, пакуль быў пад следствам, не патухала тая страшная печ. А колькі яна палілася да мяне і пасля мяне?

На кожным павароце даўжэзных калідораў з мноствам дзвярэй свішча або звоніць ключамі мой вывадны і зноў прыводзіць у вузкі пакойчык Даўгаленкі. Пакуль ішоў, наслухаўся прыглушаных крыкаў, тупату, енкаў і плачу з кабінетаў следчых. Тут «работа» пачыналася апоўначы — і да світання. Днём «канвееры» праходзілі цішэй, каб выматаць чалавека бяссоннем і страхам — нагняталіся пагрозы знішчыць родзічаў, на вачах расстраляць жонку. «Яна ж цяжарная» — «А каму патрэбны байструкі ворагаў народа?» Логіка следчых жалезная.

Каторы раз следчы запаўняе маю анкету, задае адны і тыя ж пытанні — ловіць, заблытвае, каб не было разыходжанняў. Упарта піша: «Месца нараджэння — Польшча». Як я ні даводжу, што мясціна, дзе я нарадзіўся і пражыў дзесяць месяцаў да імперыялістычнай вайны, ніколі Польшчаю не была, а часова захоплена ўрадам Пілсудскага і належыць Савецкаму Саюзу, ніяк пераканаць не магу. Следчаму так трэба. Грымяць мацюкі і кулак па стале: «Не вучы мяне, а лепш прызнавайся ў контррэвалюцыйнай трацкісцкай дзейнасці.

Раззброены вораг нам не страшны. Запомні, што сказаў Горкі: «Калі вораг не здаецца, яго знішчаюць». Знішчым і цябе. Шлёпнем, вось табе і следства, і суд». — «Без суда ніхто не мае права пакараць», — упінаюся я. «Эх ты, наіўны жаўтароты шчанюк. Прыстрэлім і складзем акт, што забіты пры спробе ўцячы, тады апраўдвайся, што не вінаваты». Думаю — лагічна, тут можа ўсё быць. Калі я трацкіст, дык чаму не магу быць нябожчыкам? Мне называюць членаў маёй арганізацыі. Я зроду не чуў такіх прозвішчаў — Барсукоў, Левашоў, Шляхціч, а мне крычаць: «Хлусіш! Прызнавайся!» Пачынаю разумець, што тут праўду лічаць маною, а хлусню — праўдаю. Зноў круціцца канвеер па трое сутак, без сну, без яды і вады, а следчым прыносяць чай з лімонам, бутэрброды з каўбасою, апельсіны, шакалад і пачкі «Беламору». А ў мяне пухнуць вушы ад жадання курыць, і я прагна ўцягваю дым, выпушчаны следчым.

Пасля допыту зноў камера, зноў «не спаць!» І так кожны дзень. А колькі іх? Запалкаю чыркаю рысачкі на нішы акна. Ого, трыццаць тры рысачкі, а я збіраўся раніцай таго ж дня быць дома. Першая ноч без допыту здзівіла і абрадавала — праспаў да пад'ёму на адным баку. Не патрывожылі і ўдзень. Ні кніжак, ні газет не даюць — думай пра свае «злачынствы», рыхтуй прызнанні. А ў чым прызнавацца, нават следчы не ведае, апрача невядомых прозвішчаў, не прад'явіў ніводнага абвінавачвання. Зноў мераю камеру, за дзень прайшоў некалькі кіламетраў, добра, што хадзіць не забараняюць, а думкі замыкаюцца на адным: як там мая Таня, што з ёю? У гэтыя дні яна павінна стаць маці. Як ні ўпрошваў следчага даведацца пра яе лёс, адказ адзін — «Прызнаешся, дам спатканне. Што ж ты за бацька, што не хочаш даведацца, хто ў цябе нарадзіўся. Не прызнаешся, пасадзім і яе, дзіця здадзім у прытулак, зменім прозвішча, каб ніколі не знайшлі». Я ўпершыню сустрэўся з такою бесчалавечнаю жорсткасцю. На волі ледзь не кожны дзень хадзіў каля гэтага будынка, таямнічы страх апаноўваў і тады, але не мог уявіць, якія жахі, якая жорсткасць і якое звярынае беззаконне пануюць за яго сценамі. Баяўся толькі звар'яцець.

Праз некалькі дзён вар'ята ўсё ж падкінулі мне ў камеру. І каго? Таго самага Сяргея Шляхціча, пра якога ў мяне так настойліва дапытваўся следчы. Як толькі яго ўвялі, вочка ў дзвярах не заплюшчвалася:

цікавалі, знаёмыя мы ці не. Мой новы сусед яшчэ не зусім страціў розум і ў хвіліны прасвятлення расказваў, што вучыўся на вячэрнім літфаку педінстытута. Аднойчы яго аднакурснік Федзя Клімянок паказваў хлопцам зборнік з матэрыяламі партыйнай дыскусіі 1925—1926 гадоў з артыкулам Троцкага.

Неўзабаве «бібліяграфічнай рэдкасцю» Клімянка зацікавіліся ў шэрым доме на Савецкай вуліцы і замялі ўсіх, хто гартаў і бачыў гэтую кніжку.

Клімянка я ведаў здалёк. Прыехаў ён з раённай газеты на пасаду сакратара рэдакцыі «Піянер Беларусі". Адразу я не мог звязаць свой арышт з Клімянком і яго сябрамі. Я часам заходзіў у дом № 25 па Камсамольскай вуліцы ў рэдакцыі піянерскіх выданняў і ў бухгалтэрыю выдавецтва «Чырвоная змена». У адным пакоі з Клімянком працаваў стыльрэдактарам мой знаёмы Анатоль Зіміёнка, вядомы як сатырык Дзяркач. Сюды ў розны час заходзілі амаль усе пісьменнікі.

За трацкісцкую кніжку забралі жаўтаротых юнакоў. Не салідная арганізацыя выходзіла. Патрэбен лідэр. Дазналіся, што некалі Зіміёнка спачуваў эсэрам. Вось і знаходка, прыкметная фігура. Першае пытанне кожнаму арыштаванаму: «Хто вашы сябры і знаёмыя?» Трыяць прозвішчаў следчых не задавальнялі. Давай, давай чым больш, называй усіх, каго ведаеш. Клімянок назваў аднакурснікаў і ўсіх пісьменнікаў, хто толькі заходзіў у рэдакцыю і бухгалтэрыю выдавецтва. "Вось і буйная трацкісцкая арганізацыя». А пісьменнікі заўсёды на прыкмеце там, дзе трэба.

І пачаў «чорны воран» запаўняць кожную ноч камеры «амерыканкі» і сутарэння пад будынкам на Савецкай вуліцы. Арыштаваныя называлі сваіх знаёмых, знаёмыя — сваіх. «Трацкісцкая арганізацыя» разрасталася. Усіх пісьменнікаў спачатку абвінавачвалі ў трацкізме. Але колькі следчыя ні біліся, колькі ні мардавалі на «канвеерах», ніхто не ведаў Клімянка, а тым больш яго сяброў. Версія рушылася, а выпускаць не было як. Гэта ж брак у рабоце. Толькі праз год, пры заканчэнні следства я зразумеў, што і мяне забралі як знаёмага Клімянка.

Мой новы сусед дзень і ноч шнураваў па камеры, часам будзіў мяне, вочы гарэлі малінавым бляскам, у адчаі ламаў рукі, глытаў слёзы. Малады бялявы прыгажун нешта мармытаў, біўся галавою аб

сцяну, крычаў: «Мамачка, я ж не вінаваты! Мамачка, даруй! Федзя, што ты нарабіў?»

Відаць, пераканаліся, што мы не былі знаёмыя, і хутка забралі з камеры майго «чокнутага» цёзку, а мяне тыдзень нікуды не выклікалі. Нават падумалася, што ўпэўніліся ў маёй невінаватасці. Аж не, не забылся. Выклікалі позна ноччу. Даўгаленка ў высунутай шуфлядзе разглядаў нейкія дакументы, перагортваў, круціў галавою, усміхаўся, нібыта мяне не было. На шафе я заўважыў перавязаныя стосы кніг і часопісаў: значыць, з’явіўся нехта новы. Даўгаленка паказаў мне разгорнуты білет Саюза пісьменнікаў. «Пазнаяце?» Ад нечаканасці я ледзьве прамовіў: «Няўжо і Цішка Гартны?» — «Тут, тут ваш правадыр. Ну, можа, цяпер будзем гаварыць праўду? Мы думалі, што ўзялі трацкіста, а выходзіць, вы ніякі не трацкіст...» — «Я ж вам казаў...» — «Спакойна, малады чалавек, запомні — дзверы ў нас адчыняюцца толькі ў адзін бок. Ёсць чалавек, будзе і справа. Вы ж, аказваецца, беларускі нацыяналіст. Ігэты ваш ідэйны кіраўнік, — ён патрос пісьменніцкім білетам Гартнага, — разлічваў на такіх жаўтаротых. Цяпер давайце расказваць пра сваю контррэвалюцыйную нацыяналістычную дзейнасць. Сумленна прызнаецеся, дапаможаце следству, дватры гады праверым у працоўнай абстаноўцы — і вернецеся да ранейшай працы, не раззброішся, разатрэм і размажам па сценцы і знаку не застанецца».

Так мяне перакваліфікавалі. Следства цягнулася год. Мяне кідалі з «амерыканкі» ў турму, з турмы зноў у адзіночку, мяняліся следчыя, а песня была адна і тая ж. Я адчуваў, што недзе тут мае інстытуцкія сябры, мне зачытвалі нейкую неверагодную лухту: сустрэча некалькіх сяброў за пляшкаю віна ператваралася ў контррэвалюцыйнае зборышча і змову. Вельмі напіраў следчы на сувязь з акадэмікам Замоціным. Яго дачка Таня, студэнтка-філолаг, запрасіла некалькі хлопцаў і сваю сяброўку з нашай групы да сябе ў госці. Для нас гэта быў вялікі гонар. Мы часам заходзілі да любімага прафесара на кансультацыю, а ў госці трапілі ўпершыню.

У вялікай з высокаю століню сталовай быў накрыты стол. На белым абрусе блішчалі падстаўкі над нажы і відэльцы, пераліваліся перламутрам талеркі, талерачкі, разеткі, соусніцы. Усё гэта мы бачылі

ўпершыню і разгубіліся, не ведаючы, як і за што брацца. Маўкліва туляліся па кутках. Абаяльны, дасціпны і вясёлы гаспадар праз некалькі хвілін зняў напружанне і разгубленасць уласцівай яму прастатою, жартамі і шчырай гасціннасцю. Пачаліся танцы, смех і песні. За сталом Іван Іванавіч паказваў, як трымаць нож, відэлец, і ўсё гэта з жарцікамі, анекдотамі, весела і нязмушана. Праз некалькі хвілін мы і за сталом адчувалі сябе, як ў сваей кампаніі.

Разам з намі быў маўклівы аднакурснік дачкі прафесара. Ці не ён толькі дапамагаў следству ведаць, што пілі і елі, дзе хто сядзеў, але і тое, чаго ніколі не было — ні анекдотаў, ні палітычных размоў: мы ж усе былі дысцыплінаванымі і запраграмаванымі камсамольцамі. Ніхто з арыштаваных не пацвердзіў паклёп, які нам падсоўвалі следчыя, але і гэта не ўратавала нашага любімага прафесара. Яго арыштавалі трохі пазней, бо аднаму з яго вучняў вельмі ж карцела заняць пасаду прафесара, а тады любое месца вызвалялі вельмі лёгка «сігналам» у органы. Так прасігналіў і прэтэндэнт на месца Замоціна, а Івана Іванавіча пратрымалі амаль тры гады пад следствам, і памёр ён на пасадзе днявальнага лагернага барака. А ў нашых пратаколах засталося «зборышча» на кватэры Замоціна.

За год пад кашмарным следствам мяне двойчы вадзілі на інсцэніраваны расстрэл. Звычайна далёка за поўнач будзілі, не дазвалялі апранацца, у бялізне вялі праз двор не ў следчы корпус, а ў глыбокае цёмнае сутарэнне, прапахлае тленам і карболкаю, ставілі тварам да бетоннай сцяны, «апошні раз» пыталі, ці падпішу пратакол пра ўдзел у нацыянал-фашысцкай арганізацыі, клацалі курком, білі пад дых і вялі ў камеру «падумаць». І цяпер не разумею, чаму не спусцілі курок адразу.

Мне ставілі ў прыклад «ідэйнага кіраўніка» маральна зламанага Міхася Зарэцкага. Гэты любімы і вельмі паважаны пісьменнік па загаду маленькага рудога следчага Шчурава паслухмяна падпісваў нейкую неверагодную трызню. За «чыстасардэчнае прызнанне» Зарэцкаму дазвалялі сядзець на канапе, давалі сустрэчы з сям'ёю, перадачы прыносіла жонка ў пакой следчага, і тут Зарэцкі разам з сынам, дачкою і сваёю Марылькаю частаваўся хатнімі прысмакамі, сядзеў з імі ў абдымку і нават жартаваў. Няўжо ён верыў свайму следчаму і ў

палёгку за паклёп на сябе і сваіх сяброў?

Паказаць вось такую ідылію мяне правялі ў суседні пакой, пасадзілі каля дзвярэй, каб усё бачыў і чуў і сам клюнуў на такую прынаду.

Следчы мяне пераконваў, што Зарэцкі раззброіўся і праз год-два вернецца да літаратурнай працы. Спачатку хацелася верыць, а многія месяцы пад следствам пераканалі, што ў гэтай установе праўды ніколі не было і няма, кожнае слова следчага — пастка, хлусня, каварны падман, паказанні іншых арыштаваных — падробкі і фальсіфакацыя. Так яно і было. Праз месяц я выпадкова на прагулцы ўбачыў жонку Зарэцкага, потым былі ў адным лагеры, а аўтара «Сцежак-дарожак» выклікалі з камеры без рэчаў, і ён знік назаўсёды 29 кастрычніка 1937 года.

За мяне зноў узяўся Даўгаленка. Ён мне зачытваў «паказанні» Міхася Чарота, што нібыта існавала не нацыяналістычная, а нацыянал-фашысцкая арганізацыя, якая імкнулася далучыць Беларусь да капіталістычнай Польшчы. Я слухаў і не верыў. Хіба ж мог Чарот, які ваяваў з пілсудчыкамі, Чарот — кандыдат у члены ЦК, член урада, першы рэвалюцыйны паэт, не толькі сказаць, а падумаць такое? Я запярэчыў Даўгаленку: «Ён п’яны або звар’яцелы» і зарабіў за гэта аплявуху гумоваю палкаю, закручанаю ў «Праўду». Ад болю нема завыў, а ён яшчэ абурыўся: «Бач які далікатны, газеткаю нельга дакрануцца».

Амаль за год допытаў і бадзяння па розных камерах я добра вывучыў прымітыўныя метады следчых — катаў з неабмежаванаю ўладаю. Ім патрэбны былі толькі хлусня, паклёпы, самаабгаворы. Подпісы пад пратаколамі яны вырывалі здзекамі, інсцэніраванымі расстрэламі, пагрозамі знішчыць сям’ю і ўсю радню, і дамагаліся, і здзяйснялі свае пагрозы. Яны патрабавалі прызнанняў у тым, што нават і не снілася ў самым кашмарным сне,

Перад гэтаю д’ябальскаю машынаю фальсіфікацый, падробак, фізічных і маральных здзекаў не мог устояць не толькі кволы і далікатны Зарэцкі, ламаліся загартаваныя старыя бальшавікі, а яны ж прайшлі допыты царскіх жандараў, катаржныя цэнтралы, зведалі пешыя этапы. Тады нічога не прызналі, бо дапытвалі ідэйныя і

класавыя ворагі, а тут член партыі малодшы лейтэнант камуніста з 1905 года, старшыню рэспубліканскага таварыства МОПРа (Міжнароднай арганізацыі дапамогі рэвалюцыянерам), старога, усімі паважанага Серпеня прымусіў падпісваць неверагодныя фальшыўкі, даводзячы, што гэта патрэбна партыі, неабходна для сацыялізму. Калі арыштаваны ўпінаўся, следчы ставіў ножкі крэсла на пальцы ног няшчаснага і гоцаўся, пакуль у таго чаравікі не заплывуць крывёю. Серпень стагнаў і плакаў, звяртаўся да сумлення маладога чалавека і тут жа курчыўся ад удару пад дых. Даведзены да адчаю, падпісваў, што ён польскі шпіён і член міфічнай тэрарыстычнай арганізацыі. А шпіянаж і тэрор забяспечвалі толькі «вышку».

Я сустрэўся з Серпенем у «камеры старых бальшавікоў». Іх было чацвёра з дарэвалюцыйным стажам, і яшчэ да нас укінулі ружовашчокага дзевятнаццацігадовага Альфрэда Бенэка, сына былога наркома земляробства. Ён і многія сотні сыноў і дачок «ворагаў народа» былі пацверджаннем формулы Сталіна: «Сын за отца не отвечает». Маці Альфрэда пасадзілі, а дзесяцігадовага брата пад іншым прозвішчам здалі ў дзіцячы дом.

Суседняя камера была таксама камуністычная. Там сядзелі пераважна камандзіры Чырвонай Арміі, падчыстую падабраныя летам 1937 года. З вучэбных палігонаў, з летніх лагераў, з пагранічных застаў везлі і везлі ў турму і «амерыканку» камкораў, камдываў, палкоўнікаў і маёраў. На выцвілых гімнасцёрках цямнелі сляды многіх баявых ордэнаў з часоў грамадзянскай вайны. Былі лётчыкі і танкісты, артылерысты і сапёры, кавалерысты і пагранічнікі, пераважна не маладыя, загартаваныя ў баях камандзіры. Траплялася і моладзь. Сядзелі са мною ў агульнай камеры «амерыканкі» лейтэнанты з віцебскага авіяцыйнага палка. Спачатку яны жартавалі і лічылі сваё становішча недарэчнасцю, відавочнай памылкай. Канвеер перамалоў і іх: Краўцоў звар'яцеў у камеры, Філатава і Сударыкава выклікалі ў трыбунал, і яны не вярнуліся.

Аднойчы ноччу з суседняй камеры пастукаў былы палкоўнік: «Даведзены да адчаю. Прашу дазволу сёння ж вырашыць свой лёс...» Партгрупа нашай камеры параілася, асудзіла маладушша таварыша і забараніла нават думаць пра самагубства. Запэўніла, што ўсё высвет-

ліцца, партыя выкрые злачынствы і пакарае вінаватых. Палкоўнік адказаў: «Слухаюся» — і пайшоў на доўгія пакуты. А Серпеня два здаравенныя вывадныя павалаклі на чарговы страшэнны допыт.

Мяне неўзабаве зноў перакінулі ў «амерыканку», каб зручней было цягаць на допыты. Агульная камера для многіх была сапраўдным універсітэтам. Дацэнт Магілёўскага педінстытута Піпота кожны вечар чытаў лекцыі па гісторыі Расіі. Мы ж яе не вывучалі ні ў школе, ні ў інстытуце, і кожны эпізод, маляўніча расказаны Кліментам Пракопавічам, быў для нас адкрыццём. Перад адбоем Піпота развучваў з намі шчымлівыя і жартоўныя ўкраінскія песні. Мы ў яго куточку ціха-ціха спявалі, часам глытаючы слёзы. Пра асваенне Поўначы расказваў вопытны палярнік Язэп Іванавіч Сцяпура, невысокі ладны мужчына з каштанаваю бародкаю і хвалістымі доўгімі валасамі. Ён насіў цяльняшку і флоцкі бушлат, трымаўся ўпэўнена і спакойна, часта жартаваў і падвясельваў панылых. Прывезлі яго з Ленінграда, бо Зіміёнка назваў даўнім знаёмым з дарэвалюцыйнай пары.

Некалі ў маладосці яны спачувалі эсэрам, былі пад следствам, пад наглядам паліцыі, Сцяпура наседзеўся ў царскіх турмах, і толькі рэвалюцыя вызваліла яго з Туруханскай ссылкі. Цяпер іх следчыя зрабілі кіраўнікамі групы Клімянка.

Укінулі ў камеру высокага і мажнога прыгажуна з чорнаю чуп-рынаю, былога старшыню Лепельскага райвыканкома Язэпа Сямашку. Яго судзілі з раённым кіраўніцтвам, далі ўсяго год і прыслалі на гаспадарчы двор мінскай турмы. Там ён падмятаў прагулачныя загоны, разносіў баланду, ды раптам забралі над следства ў «амерыканку». Ён грукаў у дзверы, патрабаваў каменданта, але ніхто не зважаў на яго пратэсты. Сямашка абвясціў галадоўку. Апрача вады, нічога не браў у рот. Турэмны доктар, плюгавы чалавечак з сінім носам і мышынымі вочкамі за шкельцамі пенснэ, гразіў, што будзе карміць штучна праз гумовую кішку, Сямашка казаў: «Калі ўдасца» — і паказваў вялізны кулак.

На дзесяты дзень галадоўкі па яго прыйшлі два вывадныя і забралі на допыт. Хацелі ўзяць над пахі, але Сямашка так крутануўся, што яны адскочылі ў розныя бакі. Яму прад'явілі абвінавачванне ў шкодніцтве і ашуканстве суда і ўзялі на канвеер. Лёс яго, відаць,

закончыўся трагічна, бо нідзе ніхто яго не сустракаў.

«ПЕРШАМАЙЦЫ»

І ў камеры чакаюць свята і загадзя рыхтуюцца да яго. Ведаюць, што напярэдадні самых небяспечных кінуць у карцэр, што будзе павальны «шмон» з удзелам следчых. Хаваем малесенькія шахматныя фіругкі з хлеба, кавалачак заточанай бляшкі, голку, стрыжанёк алоўка. А яшчэ мы хавалі гадзіннік. Так. Так, сапраўдны кішанёвы гадзіннік з ланцужком. Як яго праз усе турмы і перасылкі пранёс Сцяпура, нават уявіць цяжка, але ж пранёс.

Вечна галодныя арыштанты за гадзіну да абедзеннай баланды пачынаюць шнураваць па камеры і гадаць, колькі часу. Сцяпура гаворыць: «дваццаць» ці «дваццаць пяць» хвілін да абеду — і не памыляецца. Свой сакрэт Сцяпура даверыў толькі Піпоту і мне. Але і ў нашай камеры знайшоўся «стукач» — стараваты стрэлачнік з Гомеля. Яму дзяжурныя давяралі мыць прыбіральню за міску баланды, і ён «стукнуў» пра гадзіннік. Але трасцу! Мы знайшлі такі спрат, што колькі ні трэслі, колькі ні дапытваліся, так і не адшукалі ні гадзінніка, ні шахмат, ні голкі.

Многія за тыдзень да свята адкладалі па лустачцы хлеба і па драбочку цукру, каб «разгавецца» дзвюма пайкамі і салодкім чаем. О, гэта былі сапраўдныя мукі Тантала, але трывалі.

Радавала, што ў святы не цягаюць на допыты, што можна спакойна спаць да пад'ёму. Хвалявалі ўспаміны, з якой нецярплівасцю чакалі рэвалюцыйныя святы на волі. Летась я вёў рэпартаж па радыё з Першамайскага свята на плошчы імя Леніна. І цяпер спазмы перахапілі горла, як толькі недзе зайгралі аркестры, як набліжаўся і мацнеў святочны гул. Чуваць было, як па Савецкай вуліцы, за некалькі крокаў ад нас, ішлі калоны дэманстрантаў з крыкамі: «Няхай жыве Першамай!», «Вялікаму Сталіну… сла-а-ва-а-а!» Песня наплывала на песню. «Кипучая, могучая, никем не победимая» перакрывалася «Все выше, и выше, и выше стремим мы полет наших птиц», следам кацілася «Широка страна моя родная, много в ней полей, лесов и рек», і зноў «Мудраму Сталіну… ва-а-а-а!».

Чуліся галасы, смех, тупанне ног, каманды і — лозунгі, лозунгі. А мы моўчкі стаялі каля вокан і прыслухоўваліся да кожнага гулу. І я ж у святочных калонах не раз ішоў каля гэтага шэрага будынка і не думаў, што зусім побач пакутуюць няшчасныя невінаватыя людзі. Напэўна, нехта з сённяшніх дэманстрантаў неўзабаве трапіць сюды.

Толькі падумаў, як адчыніліся дзверы і на парозе спыніўся чыста паголены, наадэкалонены яшчэ малады чалавек у адпрасаваным сінім касцюме, белай кашулі, у наваксаваных чаравіках без шнуркоў. Штаны ён прытрымліваў локцямі. Стаіць і не зварухнецца, вочы поўныя слёз, губы дрыжаць, як ад холаду. Відаць, напалохаў выгляд зарослых, змардаваных у папрэлых сподніх кашулях насельнікаў нашай камеры.

Мы здзіўлена глядзелі на яго. Выходзіць, і ў святы аператыўнікі не адпачываюць — даставілі свежанькага дэманстранта. «Праходзьце, калі ласка, не палохайцеся. Тут усе свае, учорашнія інтэлігенты, а цяпер арыштанты пяцьдзесят восьмай пробы», — супакоіў яго староста камеры дацэнт Піпота. Новенькі дрыготкімі пальцамі дастаў пачак «Казбека», сунуў папяросу тытунём у рот, потым доўга не мог яе падпаліць. Мы прагна ўцягвалі салодкі дым і ўспаміналі волю.

«Калі вам не шкода, у гонар свята пралетарскага інтэрнацыяналізму і салідарнасці пачастуйце вашых будучых сяброў па няшчасці», — далікатна звярнуўся да новенькага Сцяпура. Той схамянуўся і раскрыў пачак. Кожнаму дасталося па папяросе. Я сваю паклаў за вуха на «дэсерт» пасля святочнага абеду.

Новенькага паклалі паміж мною і Ванем Шумскім. Гэты дзевятнаццацігадовы хлапчук з белаю казлінаю бародкаю праходзіў па адной справе з двума сынамі Усевалада Ігнатоўскага. Іх абвінавачвалі ў падрыхтоўцы замаху на Гікалу, Чарвякова і Галадзеда. Пасля належнай «апрацоўкі» яны ўсё падпісалі і ведалі, што ім будзе расстрэл. Змірыліся і чакалі канца пакут.

Ваня адразу пачаў распытваць суседа, што новага на волі, што пішуць у газетах, пра што гавораць на сходах. «Скрозь выкрываюць ворагаў. А гэтыя гады пралезлі на заводы, у калгасы, установы і нават у партыю. Столькі расплодзілася шкоднікаў, шпіёнаў і дыверсантаў». — «А ў вас якая спецыяльнасць?» — пацікавіўся Шумскі. «Я праф-

саюзны работнік. Працаваў на будаўніцтве Магілёўскай шоўкавай фабрыкі, вылучылі ў ЦК прафсаюза, далі кватэру на вуліцы Свярдлова. Толькі выйшаў з пад'езда на дэманстрацыю, а два маладыя чалавекі хоп мяне пад пашкі, увапхнулі ў машыну і слова не далі сказаць. Прывезлі сюды, выпаралі ўсе гузікі, і сам не ведаю, чаму я тут. Гэта нейкае непаразуменне, напэўна, зблыталі з некім. Ніхто нічога не гаворыць, і сям'я не ведае, дзе я». — «Не хвалюйцеся. Тыя малойчыкі ўжо ўсю вашу кватэру перавярнулі дагары нагамі і знойдуць тое, што ім трэба», — суцешыў яго Шумскі. «Што яны могуць знайсці? Партыйны і прафсаюзны білеты ў мяне забралі адразу. Членскія ўзносы ў мяне ў парадку, спагнанняў няма...».

Божа мой! Святая прастата, уласцівая кожнаму з нас.

Мы ўжо ведалі, што новенькага завуць Ігар Пятровіч Лапаценка, што яму трыццаць пяць гадоў, што мае жонку і дачку і, вядома, ні ў чым не вінаваты.

А за вокнамі гула дэманстрацыя, звінелі песні, крыкі «Ураа!» Уразнабой ігралі аркестры, узмоцненыя вялікімі дынамікамі.

Раптам Лапаценка пачаў грукаць у дзверы і патрабаваць следчага. Наглядчык яго супакоіў: «Хіба не разумееш, што сёння і заўтра свята. Сумленныя людзі вунь спяваюць і гарэлку п'юць. А яшчэ стукнеш, у карцэр загрыміш. Гэй, стараста, растлумач гэтаму ахламону нашы парадкі».

Два дні Лапаценка шнураваў па камеры і моўчкі ўздыхаў. Да баланды не дакранаўся, піў толькі чай з хлебам. На трэцюю ноч ён з радасцю ішоў на допыт. «Я ім дакажу! Я пакажу ім, як хапаць сумленных камуністаў!» Шумскі яму шапнуў: «Трымайцеся і не верце ніводнаму слову следчых».

Раніцаю два выводныя прывалаклі ледзь жывога Лапаценку. Ён стагнаў і ціха плакаў, нічога не расказваў ні мне, ні Ваню. Як толькі ачуняў, паклікалі зноў. Прабыў на канвееры трое сутак, прыпоўз непазнавальны. Спаць днём не давалі, а ноччу: «Лапаценка, на допыт... цс-с!»

У нашай камеры былі гісторыкі і слесары, чыгуначнікі і лётчыкі, інжынеры і студэнты, журналісты і партыйныя работнікі ўсіх рангаў, і раптам... з'явіўся міліцыянер, проста — з паста. Малады, дужы,

чырванашчокі, з густою рудаватаю шавялюраю. Ён, як і ўсе, разгублена пастаяў на парозе, паабураўся, тто з некім зблыталі, а калі сказаў, што родам з Дзяржынскага раёна, стала ўсё зразумела.

Летам 1937 года Дзяржынскі раён перастаў існаваць як нацыянальны польскі. З прыгранічных вёсак ад старога да малога ўсіх забралі за парушэнне граніцы. Каго пасадзілі, а каго адразу выслалі далека на Поўнач. Многія прайшлі і праз нашу камеру.

У 1920 годзе спехам праведзеная граніца з Польшчаю падзяліла нават некаторыя вёскі на дзве палавіны, многія родзічы апынуліся па той бок мяжы і на першым часе хадзілі адны да другіх з патрэбаю і без патрэбы. Цяпер іх усіх ахрысцілі шпіёнамі.

Наш міліцыянер Янушкевіч па маладосці за мяжу не хадзіў і быў упэўнены, што разбяруцца і адразу выпусцяць. Абвыкшы трохі, ён расказаў, што не так даўно ў іх на сходзе сам нарком унутраных спраў заклікаў да пільнасці і барацьбы ў нашай прыгранічнай рэспубліцы з шпіёнамі і прывёў прыклад, як адзін з іх пралез у кіраўніцтва Магілёўскай шоўкавай фабрыкі і атрымліваў заданні ад нямецкай разведкі, дзе б вы думалі? У люльцы. Нават люльку тую паказваў.

Звялы і збялелы Лапаценка ціха прамовіў: «Ці не мая гэта люлька? За яе мяне трэці тыдзень лупцуюць». І ён расказаў кароткую і сумную гісторыю. Будаваць фабрыку штучнага шоўку ў Магілёў запрасілі нямецкіх інжынераў. Гасцініцы яшчэ не было, і дырэкцыя з парткомам абавязалі сваіх работнікаў прыняць да сябе на кватэры замежных спецыялістаў і стварыць неабходныя ўмовы. У Лапаценкі пасяліўся немалады інжынер Генрых Фомель. Даглядалі яго, як самага дарагога госця. Змяніў яго другі немец і ў падарунак ад Генрыха прывёз прыгожую люльку і пачак духмянага тытуню. «Тытунь я аддаў таварышу, а люлька заўсёды ляжала на стале», — закончыў Лапаценка.

«А цяпер яе сам нарком дэманструе як рэчавы доказ шпіёнскай дзейнасці. У яе ўжо заправілі шыфровачку, і прыйдзецца вам прызнавацца ў супрацоўніцтве з нямецкаю разведкай, назваць, каму аддалі тытунь і што было ў ім схавана, выдаць супольнікаў. Напрыклад, начальніка будоўлі ці парторга...» — «Вы што, здурэлі, не было там ніякіх шыфровак!» — «Не было, дык будуць. Тут умеюць з мухі рабіць белага слана. Яшчэ дадуць у косці, і, як міленькі, падпішаце ўсё, што

загадаюць», — з украінскім спакоем тлумачыў Піпота. І не памыліўся. Пасля чарговага канвеера Лапаценка рваў на сабе валасы, плакаў і крычаў, што падпісаў сабе смяротны прысуд.

А Янушкевіч з допыту не вярнуўся ні на другі, ні на трэці дзень, ні праз тыдзень. Першыя дні давалі на яго пайку, а потым перасталі. Мы пыталіся, куды дзеўся наш міліцыянер. «Не хвалюйцеся. У нас чалавек ніколі не згубіцца», — суцяшаў дзяжурны.

На васемнаццаты дзень уцягнулі ў камеру нямоглага чалавека, зарослага рыжаю шчэццю, у белых ад плесені ботах, у змакрэлай кашулі, прапахлага потам і міязмамі. Хадзіць ён не мог, толькі енчыў: «Ногі, ой, ногі! Ратуйце ногі!» Паспрабавалі сцягнуць боты — міліцыянер усчынаў страшэнны крык. Тады наточанаю жалезкаю па шве распаролі халявы і ледзьве сцягнулі перады. Разбрынялыя ногі свіціліся, як налівачы. Пасля трох сутак допыту Янушкевіча па цёмных крутых лесвіцах спусцілі ў глыбокае сутарэнне пад «амерыканкаю» і замкнулі ў халодным цёмным карцэры. Па шурпатых сценах цадзілася вада і хлюпала на цэментовай падлозе. Ні сесці, ні легчы. На дзень — трыста грамаў хлеба і кубачак халоднай вады. Ад распухлых ног, здавалася, палопаюцца халявы. Стукай не стукай, крычы не крычы, ніхто не пачуе, нібы ты на тым свеце.

На семнаццаты дзень Янушкевіч падпісаў, што вёў разведку ў сваім міліцэйскім узводзе. Заставалася прыдумаць, хто даваў заданні і каму перапраўляў звесткі. Вось і ўкінулі ў камеру думаць.

Нашым агульным любімцам быў таксама пасаджаны ў майскія дні чатырнаццацігадовы гомельскі школьнік Фіма Зарэцкі. Не па ўзросце дасведчаны рамантык жыў пад уражаннем рамана Войніч «Авадзень». Сваю аднакласніцу Фіма зваў Джэмаю і перадаваў ёй у падручніках і праз «тайнік» у гардэробе пісулькі ў стылі прамоў і лістоў Артура. Некалькі пісулек школьнага «Артура» трапіла куды трэба. У настаўніцкай з'явіўся чалавек у хромавых ботах і бобрыкавым паліце, сабраў вучнёўскія сшыткі і па почырку знайшоў аўтара ліста: «Я ведаю, што, вяртаючыся да таемных здзекаў і кары, гэтыя людзі толькі дапамагаюць нам, а сабе рыхтуюць незайздросны лёс. Я ведаю, калі вы, жывыя, будзеце трымацца разам і знішчаць ворагаў, вам суджана ўбачыць вялікія падзеі. Артур».

З чатырнаццацігадовага «змоўшчыка» выцягвалі законспіраваную юнацкую контррэвалюцыйную арганізацыю пад назвай «Авадзень». Запіскі на мове рамана лічыліся шыфроўкаю. А Фіма, верны прынцыпам свайго героя, нікога не назваў, апрача Этэль Ліліян Войніч. Больш за ўсё ён перажываў за сваю «Джэму». Трапіўся яму, відаць, добры следчы, пашкадаваў дзіця, не біў, не надта мардаваў і ўсё ж аформіў гомельскага «Артура» на восем гадоў лагера. І пайшло гэтае рамантычнае дзіця па этапах да свае пагібелі.

Пашанцавала і майму суседу, Ваню Шумскаму, і сынам Ігнатоўскага. Выявілася, што яны рыхтавалі «замах» на «ворагаў народа» Гікалу, Чарвякова і Галадзеда. Па логіцы не толькі выпускаць, а ўзнагародзіць належала за звышпільнасць. Але дарэмна радаваліся: тэрор ім замянілі артыкулам 7-35 — парушэнне пашпартнага рэжыму і ўшпілілі па пяць гадоў кожнаму. Ваня аж скакаў ад шчасця, што не расстраляюць.

ПАЗБАЎЛЕНЫЯ ВОЛІ НА ПЛОШЧЫ ВОЛІ

Другога кастрычніка 1937 года павезлі мяне на суд у колішнюю гарадскую ратушу над белаю вежаю на плошчы Волі. Судзілі нас васьмярых, былых студэнтаў газетна-выдавецкага аддзялення літфака Мінскага педінстытута імя Горкага. Дзевяты, ціхі, кволы і таленавіты Янка Валасевіч, не вытрываў здзекаў і сканаў над следствам у турме.

Дзеля саліднасці ў «кіраўнікі» нам далі вядомага драматурга Васіля Шашалевіча. Апрача мяне і яго колішняй вучаніцы Жэні Каплуновай, ніхто з абвінавачаных з ім ніколі не сустракаўся і пра іх існаванне Васіль Антонавіч нічога не чуў.

За судовым сталом — дробненькі чарнявы старшыня з невыразным тварам, Васіль Сымонавіч Карпік, і дзве бязмоўныя пастаці засядацеляў. Сапраўды, яны добра сядзелі і маўчалі. Збоку сакратар, а за асобным столікам каля акна ў цывільным следчы Наркамата ўнутраных спраў. Карпік прамармытаў «Абвінаваўчае заключэнне», якое магло быць перадавіцай раённай газеты аб класавай барацьбе і пільнасці. У канцы паведаміў: «Вещественных доказательств и

свидетельских показаний по делу нет. Дело слушается в закрытом судебном заседании без участия сторон». Не падымаючы вачэй, суддзя пытае ў кожнага: «Признаете себя виновным в предъявленном обвинении?» Адказ катэгарычны: «Не». Спрабуем растлумачыць, як выбіваліся подпісы ў пратаколах. «Суду ясно. Садитесь! Вы клевещете на советское следствие. Секретарь, занесите в протокол». І такая размова з кожным. Засядацелі нерухма маўчаць, а следчы пагрозліва круціць галавою. «Суд удаляется на совещание».

Канваіры тэрміновай службы ўнутраных войск, пераважна ўкраінскія хлопцы, суцяшаюць заплаканую Жэню: «Та нэ плачтэ. За шчо вас судыты? Зараз підэдэ дадому». Хлопцы парушаюць статут канвойнай службы, бо ў пакоі больш нікога няма, і супакойваюць нас. Выцягваем з кішэняў недаедзеныя пайкі, запыленыя драбочкі цукру, дзелімся адзін з адным і чакаем свайго лёсу. Хвілін праз дваццаць «Встать. Суд идет!» Вось табе і «Нэмае за шчо!» Сямі чалавекам па дзесяць гадоў папраўчага лагеру і па пяць гадоў пазбаўлення грамадзянскіх правоў, аднаму — восем, і аднаму — пяць. «Приговор окончательный и обжалованию не подлежит», — прамармытаў Карпік і, не гледзячы на нас, выскачыў з пакоя, чапляючыся за крэслы, няўклюда пасунуліся заседачы. Мы стаялі, як аглушаныя громам. За што? Навошта? Каму гэта трэба? Гэтыя пытанні мучылі ўсё жыццё і будуць мучыць да скону.

«Чорны воран» даставіў нас у гарадскую турму. Год мы не бачыліся і цяпер расказвалі, хто з кім сядзеў, чаго дамагаліся следчыя. У прахадной паміж турэмнымі варотамі чакалі, пакуль адвядуць у камеру, як маглі суцяшалі Жэню і самі верылі, што хутка разбяруцца і вызваляць. Відаць, на начную змену некага мардаваць і «расколваць» ішоў следчы Серашаў. За год ён ведаў нас усіх. Усміхнуўся і весела спытаў: «Ну, па колькі адхапілі? Лічыце, што вам пашанцавала. Сёння прыняты закон, і тэрміны павялічаны да дваццаці пяці гадоў», — і павольна пайшоў да жалезнай брамкі, папраўляючы фуражку з блакітным верхам.

Можа, і праўда пашанцавала. Маглі ж і пастраляць, як Галавача, Каваля, Вольнага, Лявоннага, Харыка, Маракова, Зарэцкага, Сташэўскага, Чарота, як Зіміёнку і ўсю «групу Клімянка», як тысячы такіх жа

невінаватых, сумленных пакутнікаў. Зноў у скроні стукае кроў і не даюць збыту адны і тыя ж пытанні.

У перасыльную камеру турэмнага сутарэння за некалькі дзён сагналі некалькі дзесяткаў беларускіх літаратараў, якіх мінавала «вышка». Апынуліся на адных нарах Сымон Баранавых і Барыс Мікуліч, Янка Скрыган і Міхась Багун, Уладзімір Хадыка і Васіль Шашалевіч, Сяргей Ракіта і Станіслаў Шушкевіч, Алесь Розна і Сяргей Знаёмы, Зяма Шавараў і Змітрок Астапенка, Алесь Пальчэўскі і Сымон Куніцкі, былы дырэктар Дома пісьменніка Васіль Залуцкі і начальнік галоўліта Аляксандр Якшэвіч, яўрэйскі празаік Шыман Гарэлік, ды хіба ўсіх успомніш і пералічыш? Самым большым аптымістам быў Алесь Звонак. Ён лагічна даводзіў, што відавочнае глупства заўважыць разумны і сумленны чалавек і ўвесь гэты «контррэвалюцыйны» міф рассыплецца пылам. Асабліва ўзрадаваліся і акрыялі духам, калі дазналіся, што былы пракурор Глезер, які падпісваў на нас ордэры, на другім паверсе турмы сам выносіць парашу. Значыць, нешта зменіцца да лепшага. Без суцяшэння, без веры ніхто б не вытрымаў турмы і лагера. Больш за ўсё спадзяваліся на амністыю да дваццатай гадавіны Кастрычніка.

У кожнай камеры з'яўляліся перакананыя аптымісты і суцяшальнікі, «тэарэтыкі» амністыі. Да іх ішлі, як на споведзь, «аблегчыць душу», суцешыцца, паверыць у збавенне, у справядлівасць, яны нечым нагадвалі горкаўскага Луку — падтрымлівалі веру і надзею даведзеных да адчаю. Асабліва вылучаўся былы армейскі палітработнік высокага рангу Іосіф Львовіч Коўтун. Маленькі, лысы, з палаючымі чорнымі вочкамі, бледным нервовым тварам. Ён сядзеў патурэцку на асобным тапчане, бо карыстаўся асаблівай павагай ўсёй камеры. Вакол яго заўсёды сядзелі даведзеныя да адчаю людзі, якія прагнулі суцяшэння, падтрымкі, веры ў блізкую волю.

Коўтун быў палымяны прамоўца і перакананы тэарэтык: ён тлумачыў масавыя арышты злачынствам шкоднікаў у следчых органах. Яны ашукваюць таварыша Сталіна і народ, падрываюць аўтарытэт партыі. Іх хутка выкрыюць, і ўсе мы пойдзем на волю, адноўленыя ў партыі і на ранейшых пасадах. Ён пераконваў, што, пэўна, падпісаны ўказ аб амністыі ўсіх зняволеных на палітычных справах, і

дваццатую гадавіну мы будзем сустракаць дома. Малапісьменныя калгаснікі на пайку выменьвалі кавалачкі паперы, і Коўтун ім пісаў поўныя патэтыкі «слязніцы» вялікаму Сталіну, усесаюзнаму старасту Калініну і Молатаву. Заявы Коўтуна былі дзелавыя і лагічна пераканаўчыя. Ён даводзіў абсурднасць бяздоказных абвінавачванняў, пісаў пра недазволеныя метады следства, а ў канцы заўсёды пераходзіў на сентыментальны стыль і часта даводзіў заказчыка заявы да слёз.

Нас усіх падтрымлівала патаемная вера, што хутка разбяруцца сумленныя людзі, як толькі даведаецца пра ўсё «вялікі і мудры бацька народаў». Бадай, усе былі загіпнатызаваны гэтым страшным імем, верылі ў яго мудрасць, сумленне, дабрату. А гэтыя рысы вытраўляліся з душы кожнага чалавека, людзей ператваралі ў даносчыкаў, паклёпнікаў, ілжэсведак, садыстаў і катаў. Потым знішчалі іх як небяспечных сведак страшэнных злачынстваў. Такое разуменне прыйшло з вялікім спазненнем, хоць часам са страхам думалася пра гэта, але ўголас нельга было сказаць самым блізкім і сабе самому.

У камеры прасочваліся чуткі (іх звалі турэмнымі «парашамі»), што многіх нашых следчых «за адданую працу» па барацьбе з ворагамі народа ўзнагароджвалі ордэнамі, а праз некаторы час арыштоўвалі і знішчалі ў тых жа сутарэннях, дзе яны знішчалі нашых сяброў. На месца іх набіралі новых катаў, і машына тэрору працавала без перабояў у зададзеным рэжыме і тэмпе. І так увесь час: адны касталомы змянялі другіх, і канвеер круціўся няспынна.

Гэтае веданне прыйшло цяпер, а тады? Тады па наіўнасці яшчэ ў нешта верылі і пакорліва ішлі на пакуты. А без веры нават тыя нямногія, што прайшлі праз нечалавечыя выпрабаванні, не дацягнулі б да вызвалення.

Нарэшце 16 кастрычніка халодным надвячоркам пачулі чаканую каманду: «Усім сабрацца з рэчамі». Любая змена ў турэмным існаванні хвалюе і абнадзейвае спадзяваннем за нешта лепшае, абы толькі вырвацца з гэтай агіднай душагубкі, з бясконцымі вобыскамі і карцэрамі за знойдзеную іголку, кавалачак грыфеля ад алоўка, за шахматныя фігуркі, злепленыя ў складчыну з кавалачкаў хлеба. За год мы так агаладалі, што вецер хістаў і збіваў з ног. Мара была адна — хоць раз пад'есці хлеба.

Усе з заплечнымі мяшкамі пастроіліся ў калідоры. Закончылі пераклічку, і турэмшчык перадаў нашы фармуляры начальніку канвоя. Узброеныя салдаты і некалькі аўчарак з вялізнымі ікламі і вываленымі чырвонымі языкамі павялі за вароты турмы.

Мы прагна глыталі свежае паветра, угледаліся ў змрочнае асенняе неба, аглядалі адзін аднаго. Пры дзённым святле усе — асабліва бледныя, худыя, змардаваныя, зарослыя дзікаю шчэццю знаёмыя аблічча. Чаравікі пассыхаліся і пабялелі, адзежа звалялася і выцвіла, зірнеш, сапраўды — ідуць тыны з «дна». Вылучаліся толькі Уладзімір Хадыка ў шэрым капелюшы і чорным драпавым паліце, Барыс Мікуліч — у рудаватай футравай куртцы, добра апрануты Сымон Баранавых і заўсёды элегантны Васіль Шашалевіч. Ён умеў насіць вопратку з уласцівым яму артыстызмам.

Павялі нас па вуліцы Валадарскага праз Савецкую ў бок вакзала. Убачыўшы нашу «калону», на тратуарах спыняліся маўклівыя змрочныя людзі. Адны пазіралі спагадліва, крадком некага шукалі сярод нас, некаторыя паказвалі сваю пагарду і нянавісць да «ворагаў народа». З зайздрасцю мы глядзелі на вольных людзей, спадзеючыся ўбачыць хоць адно знаёмае аблічча. Глядзелі і думалі: як яшчэ шмат засталося на волі людзей. У бальніцы здаецца, што ўсе хворыя; на вакзале, што ўсе некуды едуць, а ў турме, што нікога не засталося на волі. А тыя, што глядзяць на нас і не ўяўляюць, колькі пакутуе без віны вінаватых, і не здагадваюцца, што іх чакае заўтра.

У тупіку стаялі звычайныя пасажырскія вагоны з закратаванымі вокнамі. Іх ператварылі ў турму на колах некалі па загаду царскага міністра ўнутраных спраў Пятра Аркадзьевіча Сталыпіна. З тае пары яны і завуцца «сталыпінскімі». У камеры набіваюць столькі, каб можна было зачыніць закратаваныя дзверы.

Куды нас вязуць, ніхто не здагадваўся. Канвой быў глухі. Ад яго толькі і чулі: «Молчать», «Не положено», «Давай, давай, проваливай» — і штуршок у каршэнь на прыступках.

Неспадзявана праз акно ўбачылі жонак Мікуліча, Скрыгана і Шушкевіча. Яны нам махалі здалёк, нешта стараліся вымавіць вуснамі, паказаць на мігах. Колькі яны пікавалі каля турмы, пакуль дачакаліся нашай адпраўкі. І вось — нічога не перадаць, не сказаць

блізкаму чалавеку, на пачуць ад яго развітальнае слова. Зразумелі толькі адно: «Магілёў», напісанае ў паветры пальцам Лінаю Скрыган. Наш вагон прычапілі да пасажырскага саставу: заляскалі буферы, кранулiся колы, і мы паехалі ў невядомасць. Вагон нагадваў сход пісьменнікаў. Тут былі паэты, празаікі, драматургі, былі пачаткоўцы і студэнты філфакаў, але ўсе звязаныя агульным лёсам.

Мы не маглі нагаварыцца, пасля сідкі ў асобных камерах, успаміналі допыты, нават спрабавалі жартаваць, а на душы ў кожнага быў змрок і адчай. Былі і аптымісты. Не верылася, што ўсё гэта ўсур'ёз, што прыйдзецца сядзець дзесяць гадоў, што пастралялі нашых ні ў чым не вінаватых таварышаў.

Сваю дваццаць чацвёртую восень я «адсвяткаваў» зберажонаю па лустачцы пайкаю хлеба і чатырма драбочкамі цукру, а наперадзе яшчэ было дзевяць гадоў няволі. Не верылася, што столькі вытрываеш, а калі і выйдзеш, дык каму будзеш патрэбен з плямаю «вораг народа». Значыць, ты ўжо не народ, цябе выключылі з яго, а хто ж народ? Тыя, што мардавалі, распіналі і расстрэльвалі сумленных і чыстых, адданых людзей?

Галава гула ад думак і ўспамінаў. Я нічога не ведаў, што з жонкаю. Яна, цяжарная, засталася ў чужой кватэры на студэнцкай стыпендыі. Мучыла адно пытанне: за што мне выпаў такі горкі лёс? Ды хіба толькі мне? Да канца жыцця так і не зразумееш, за што, навошта, каму спатрэбілася вынішчаць цвет нашага народа, яго лепшых, таленавіцейшых сыноў Гартнага і Чарота, Галавача і Зарэцкага, Харыка і Вольнага, Каваля і Маракова, Нёманскага і Лявоннага.

Успомнілася, як у туалеце за ржаваю трубою знайшлі пакаянную пісульку на абрыўку махорачнага пачка: «Таварышы, калі чым вінаваты, прабачце. Гісторыя скажа праўду. Платон». Так развітаўся былы першы сакратар ЦК камсамола Беларусі, член ЦК КПБ, член урада, сумленнейшы чалавёк і пісьменнік Платон Галавач.

Пакуль грукатаў вагон, ніхто не спаў: успаміналіся кашмарныя трыста шэсцьдзесят дзён і начэй гэтага страшнага года. А наперадзе была тайна, загадка, невядомасць. Нас адвучылі задаваць пытанні, думаць пра наступны дзень. За нас думалі і вырашалі следчыя, наглядчыкі, злачынныя суддзі, канвой — нашы страшныя апекуны.

Далёка за поўнач у закратаваных вокнах замільгалі рэдкія цьмяныя агеньчыкі. Цягнік стаў. Калі разышліся пасажыры, нас вывелі ў чорную, як сажа, цемень і загадалі садзіцца ў ледзьве падшэрхлую гразь. Бразгалі прыклады, гулка тупалі падбітыя цвікамі боты, пахла паравозным дымам, казармаю і псінаю мокрых аўчарак. Нас паставілі па чатыры ў рад, начальнік канвою прачытаў звычайную «малітву» і скамандаваў: «Направляющий, уперод!» — і павялі па цёмных і гразкіх ускраінах Магілёва. Па дарозе Шашалевіч часта задыхаўся і спатыкаўся. Мы з Хадыкам падтрымлівалі яго, каб часам не хіснуўся на крок улева або ўправа. Доўга ішлі ў змроку, як сляпыя, толькі вурчалі аўчаркі і прыспешваў канвой. Як яны баяліся святла і людскіх вачэй!

ТРЭЦІ ГОД НА АГУЛЬНЫМ СХОДЗЕ...

У вільготнай цемры прывялі ў пусты гулкі двор старой, кацярынінскіх часоў, турмы. З вузенькіх закратаваных акенцаў цадзілася слабое святло і валіла густая пара. На вышках варушыліся ў кажухах постаці ахоўнікаў. Усё наша «пагалоўе» палічыў, праверыў па фармулярах начальнік корпуса і павёў па вузкіх калідорах з нізкаю паўкруглаю столлю. Забаранялася гаварыць, тупаць, каб ніхто не пачуў у камерах, што прыбыў этап.

Наглядчык адамкнуў жалезныя дзверы, за імі — другія з тоўстых прантоў у камеру велічынёю з футбольнае поле. На нарах уздоўж сцен і покатам на падлозе, не разбярэш — чые ногі, чыя галава, ляжалі людзі аж да самых дзвярэй. Куды ж яшчэ пхнуць і нас? Выходзіць, арыштантаў можна трамбаваць, колькі захочуць: у камеры на дваццаць чалавек заганялі па сто і болей і падкідалі яшчэ. Наша новая камера была некалі турэмнаю царквою, а цяпер — перавалачная база вандраўнікоў па няволі на Поўнач. Насельнікі гэтага чалавечага мурашніка храпуць, мармычуць у сне, скрыгочуць зубамі, чухаюцца і стогнуць. Дух страшэнны ад разапрэлых, даўно не мытых целаў і вялізнай паўнюткай парашы. Столь і сцены, як спелымі брусніцамі, усыпаны ўкормленымі клапамі, гэтымі спрадвечнымі спадарожнікамі ўсіх арыштантаў. Яны дакладна пікіруюць на свае

ахвяры і дасмоктваюць рэшткі крыві з парасчэсваных змардаваных целаў. Ходка плодзяцца вялікія бледныя вошы ад бруду, нуды і цеснаты.

Мы спыніліся на парозе, не ведаючы, куды ступіць, а наглядчык ззаду папіхае, каб замкнуць дзверы. Пабудзілі старасту камеры. Пераступаючы сонных, падышоў высокі з маленькаю галоўкаю мужчына ў кароткіх рудых споднiках, былы бялыніцкі настаўнік Гайдукевіч. Першае пытанне: «Адкуль? Што чуваць на волі?» Мы тае волі другі год і ў вочы не бачылі. На доўгай фанернай дошцы стараста пачаў нас перапісваць. Ад першых прозвішчаў разгубіўся: “Ці ж не пісьменнікі вы, таварышы? Мы ж вашы творы ў школе вывучалі, а потым прозвішчы закрэслівалі і партрэцікі выдзіралі. А божачкі, за што ж вас столькі?»

Перапісаў усіх і прапанаваў размяшчацца. А дзе? Гайдукевіч раскатурхаў сонных, загадаў яшчэ паціснуцца, легчы бокам. Тры Сяргеі — Ракіта, Знаёмы і я, беспсеўданімны, — знайшлі куточак каля печы пад нарамі. Адразу дажджом пасыпаліся клапы. Нехта паклікаў Васіля Шашалевіча да сябе. Гэта быў вядомы балалаечнік радыёкамітэта Струнеўскі.

У шэсць пад’ём. Хочаш не хочаш, мусіш уставаць: наглядчыкі прыносяць пайкі хлеба з прышпіленымі давескамі, адлічваюць старасту драбочкі цукру. Гайдукевіч раздае хлеб дзесятнікам. У розных кутках усчынаюцца сваркі за гарбушку. І тут іх дзеляць па прынцыпу — «адвярніся і заплюшчыся» і пытаюць: «Каму?» Калі гарбушак не хапае, часам даходзіць да бойкі.

У камеры шэсцьдзесят дзесяткаў — цэлы добры калгас мужчын! І каго тут толькі няма! Такой разнастайнасці асоб, характараў, біяграфій і лёсаў наўрад ці болей дзе знойдзеш. Турма раўняе ўсіх, і кожны — індывідуальнасць. Тут брат і муж сястры былога старшыні Саўнаркома Галадзеда, а сястра — недзе ў жаночай камеры. Брат — гомельскі шафёр, сястра з мужам — калгаснікі, атрымалі па дзесяць гадоў за сувязь з «ворагам народа». Тут разважлівы і інтэлігентны начальнік пагранзаставы Удовін; маленькі, лысы з палымянымі чорнымі вачыма палітработнік у высокім вайсковым званні Коўтун — наш галоўны суцяшальнік. Ён усім абяцае амністыю да дваццатай

гадавіны Кастрычніка, ён ахвотна піша ўсім жадаючым скаргі ў самыя высокія ўстановы, дае параду па любым пытанні. Коўтун сядзіць на жалезным ложку, засланым шынялём, каля яго заўсёды людзі. Маўчыць ён толькі, калі засынае. На падлозе каля Коўтуна — месца кавалерыйскага лейтэнанта з дзіўнаватым прозвішчам Афтар. На ім сіняя венгерка, збітая на вуха фуражка без зорачкі. Асобны куток займаюць работнікі магілёўскай канторы «Заготзерно» Радкевіч, Халадэнка і Фрэнкель. За сцяною, у камеры смертнікаў, чакае выканання прысуду іх таварыш Дамброўскі. Іх судзілі за кляшча ў збожжы. Ён там вёўся спрадвеку. А знайшлі — і замест кляшча пачалі знішчаць работнікаў нарыхтоўчых кантор, тэхнарукоў, загадчыкаў элеватараў. У куточку ніяк не апамятаюцца выкладнікі Віцебскага ветэрынарнага інстытута Капітанакі і Бінкевіч. Іх дзесяць таварышаў расстралялі, а ім далі па пятнаццаць гадоў за распаўсюджванне сапу і сібірскай язвы, хоць іх у Беларусі і знаку не было. Матляўся па камеры да папружкі голы, але з гальштукам на шыі, у чорным берэце, казалі, буйны польскі кантрабандыст ці шпіён. Ён і ў камеры быў першым камбінатарам.

Каля сцен шчыльна сядзелі на сваіх «сідарах» калгосныя «трацкісты», «гітатары» і «сабатажнікі»: мацюкнуў суседа, члена сельсавета, маеш чырвонец за «знявагу» Савецкай улады, паспагадаў раскулачанаму нехацімцу» — ідзі следам за ім. Калгаснікі трымаліся асобна, яны ўспаміналі, якія ў каго былі каровы, якіх жарабкоў гадавалі, дзе лепш радзіла грэчка, а дзе проса. І амаль у кожнага з іх была агульная слабасць — выменьваць розныя транты на пайкі хлеба. Самі хаўкаюць з голаду, а ў хатулі пакуюць выменяныя кашулі, світэры, камізэлькі, споднікі. Яны вераць Коўтуну, што хутка патрапяць дадому з танным набыткам. Спадзяюцца, бо цвярозы розум не можа пагадзіцца, што невінаватага можна так сурова караць.

Снуе па камеры і ўсім услужвае сагнуты, з маленькаю сухою галоўкаю і заўсёды раскрытым ротам Філя. Узрост яго невядомы, за што сядзіць, не гаворыць. Ён выносіць парашу, яго бяруць наглядчыкі мыць прыбіральню за міску баланды. Сапраўды, «сколько типов и лиц!».

Увесь дзень камера гудзе і кіпіць, як мурашнік. Праз закра-

таваныя вокны залятаюць з вуліцы шум, смех і галасы. Там іншы свет, там шчаслівыя людзі, жывуць і не ведаюць, што іх чакае заўтра. Некалі смяяўся і я, і мой смех, напэўна, чулі пакутнікі ў сутарэнні таямніча-страшнага дома на Савецкай вуліцы.

Асаблівае ажыўленне настае за гадзіну да абеду: усе снуюць, як галодныя звяры ў клетках заапарку. У дзве гадзіны ў калідоры чуваць грукат, тупанне, галасы, соўганне дзежак па цэментовай падлозе; даходзіць пах турнэпсу і бручкі, агідны і чаканы. Два крымінальнікі-аландзёры ўносяць цэбар гарачага пойла. Дзесяткі выстрайваюцца адзін за адным. Стараста сочыць, каб ніхто не «закасіў» лішнюю порцыю. Ёсць у камеры і «шакалы». Яны хуценька апаражняюць міскі, прашываюцца да цэбра, адзін загаворвае зубы баландзёру, другі лезе міскаю ў цэбар, чэрпае гушчу і, душачыся, апякаючыся, глытае яе. Бі, штурхай — не адбярэш.

Па абедзе ўсе разыходзяцца па сваіх кутках, як кажуць цяпер, «па інтарэсах». Успамінаюць, што было, чаго не было, прыгожае і сытае жыццё на волі. Ёсць здатныя апавядальнікі-імправізатары. Яны па некалькі дзён расказваюць «раманы» накшталт «Прыгоды Мікодыма Дызмы», «Таямніцы на востраве святой Магдалены». Чым больш яны хлусяць пра шыкоўныя палацы, шалёнае каханне прынцэсы да бандыта, пра смелыя налёты на банкі і неверагодныя ўцёкі, тым уважлівей іх слухаюць. Адзін з лепшых «раманістаў» былы карэспандэнт «Известий» Валодзя Мяжэвіч. У камеры ў яго самы высокі аўтарытэт. Крымінальнікі яго слухаюць, развявіўшы раты, а ён вядомыя сюжэты аздабляе пікантнымі падрабязнасцямі, што ў некаторых духі займае.

Вечарамі стыхійна пачыналіся канцэрты. Васіль Шашалевіч звычайна ціха пачынаў сваім прыгожым тэнарам:

Спускается солнце за степи.
Вдали золотится ковыль.
Колодников звонкие цепи
Взметают дорожную пыль.

Прыпеў «Динь-бом, динь-бом, слышен звон кандальный, динь-бом, динь-бом, путь сибирский дальний...» падхоплівае ўся камера. Кожнае слова, як стогн, вырывалася з глыбіні душы. У многіх на

вейках дрыжалі слёзы. Наглядчыкі стукалі ў дзверы: «Прекратить! Староста, пойдешь в карцер!» Песня пераходзіла на шэпт, а змоўкнуць не магла. Яе змяняла некалі напісаная нашым земляком Іванам Гольц-Мілерам папулярная на этапах і ў царскіх турмах песня «Слушай». Тут ужо не зважалі на стук наглядчыкаў: сотня галасоў цягнула «Сл-у-у-ша-а-й!» Часам калідорныя прыадчынялі дзверы, слухалі самі і толькі правілі спяваць цішэй. Шашалевіч з Удовіным дуэтам спявалі «Не искушай", «Средь шумного бала». Пісьменніцкі хор выконваў «Зорку Венеру». Аднойчы з вуліцы пачуліся воплескі.

Мы з Сяргеем Ракітай часта дэкламавалі вершы Купалы, Багдановіча, Маякоўскага, Багрыцкага, Лугаўскога, Струнеўскі на грабянцы з папяроснаю паперкаю імітаваў ігру на балалайцы і дайшоў да такой віртуознасці, што здавалася — гучыць сапраўдная балалайка. Праз некалькі дзён у камеру ўварваўся начальнік корпуса з наглядчыкамі. «Стараста, здаць балалайку!» — «Якую балалайку? Сюды ж іголку не пранясеш». — «Не аддасі, загрыміш у карцэр, а камеру пазбавім прагулак». Усе маўчалі. Што будзе? «Прыступайце!» — загадаў начальнік. Наглядчыкі кінуліся ператрасаць нашы транты, лезлі над нары, капаліся ў печы, і ўсё — дарэмна. «Гайдукевіч, прамым ходам у карцэр!». Што такое карцэр у магілёўскай турме, я адчуў уласнымі касцямі і скураю. Не давядзі гасподзь нікому туды трапляць. Горшых я не бачыў.

Гайдукевіч стаяў па камандзе «смірна». Камера маўчала. Да начальніка падышоў Струнеўскі, выцягнуў грабянец і зайграў «Турэцкі марш» з усімі пералівамі і варыяцыямі. Наглядчыкі разявілі раты. Скончыў і працягнуў начальніку грабянец: «Вазьміце. А балалайка — вось тут», — ён пастукаў сабе ў грудзі. «Ну, артысты, мацць вашу вош», — начальнік вылаяўся і выскачыў з камеры, за ім, азіраючыся на Струнеўскага, пайшлі наглядчыкі.

І калі, усё сціхла, Васіль Антонавіч заспяваў:

Как дело измены, как совесть тирана,
Осенняя ночка черна...
Чернее той ночи встает из тумана
Видением мрачным тюрьма.

Да яго далучыліся Удовін і Афтар:

Кругом часовые шагают лениво,

В ночной тишине, то и знай.
Как стон, раздается протяжно,
тоскливо: «Слу-у-шай!»

І пакацілася па камеры водгуллем: «Слу-у-шай! Слу-у-шай!» Пасаромленыя наглядчыкі больш не стукалі ў той вечар, а Струнеўскі даваў цэлы віртуозны канцэрт.

Васіль Антонавіч Шашалевіч стаў душою ўсіх, загнаных лёсам у гэтую камеру, людзей з markрознымі характерамі і густамі, адукаваных і малапісьменных калгасных «тракцыстаў». Некаторыя з іх ад голаду і цяжкіх дум трацілі прытомнасць і рэальнае ўяўленне, дзе яны. Кожную ноч у адзін і той жа час прахопліваўся сухенькі дзядок, глядзеў на мноства людзей і крычаў: «Грамадзяне, калі ж гэта кончыцца? Трэці год і ўсё на агульным сходзе». Пракрычыць, як начны певень, паківаецца, упадзе на пасланую на падлозе світку і засне цяжкім сном да пад'ёму, а увесь дзень сядзіць моўчкі і перабірае худыя, збялелыя без работы пальцы.

Без спадзявання і суцяшэння ў бядзе чалавеку жыць намагчыма. Каля Коўтуна ад пад'ёму да адбою круціліся малаверы і аптымісты, а ён лагічна пераконваў, што да амністыі застаюцца лічаныя дні: двадцатая гадавіна Кастрычніка будзе адзначана вызваленнем усіх невінаватых. Коўтун чытаў лекцыі па гісторыі рэвалюцыйнага руху і грамадзянскай вайны, даводзіў, што Сталіна ашукваюць следчыя вымушанымі «прызнаннямі», а заявы ад зняволеных адкрыюць праўду Генсеку, ён выправіць перагібы і пакарае вінаватых.

Хоць і не ўсім верылася, але як мы чакалі Кастрычніцкага свята! Да яго эканомілі скібачкі хлеба, каб «пабаляваць» у чаканы дзень дзвюма пайкамі. Пасля вячэры быў святочны канцэрт. Бескампрамісны, прамы і нервовы Сяргей Ракіта натхнёна чытаў раздзелы з паэм Маякоўскага, я дэкламаваў «Смерть пионерки» Багрыцкага, потым спявалі «Варшавянку» і «Широка страна моя родная». Асабліва вылучаліся радкі: «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек».

Прайшло свята, спадзяванні нашы не спраўдзіліся, спахмурнеў і

прыціх Коўтун. Ён сядзеў, падкурчыўшы ногі, падзываў субяседнікаў, але ўсе абміналі яго, нібыта ён адмяніў абяцаную амністыю.

У абед адчыніліся дзверы, на парозе чалавек гадоў трыццаці пяці падняў рукі і закрычаў: «Ура! Таварышы, я жыву. Я самы шчаслівы чалавек». Да яго кінуліся Радкевіч і Фрэнкель, адбымалі, расцалавалі і павялі ў свой куток памілаванага ад пакарання смерцю свайго таварыша Дамброўскага. Ён быў рады, што расстрэл замянілі на дваццаць пяць гадоў катаргі. Выходзіць, і катарзе можна радавацца.

Як толькі трохі адышоў, Дамброўскі расказваў пра свае пакутныя ночы; днём смяротнікі спакойныя, спяць, шнуруюць па камеры, а як звечарэе, расце трывога і апаноўвае страх: насцярожвае кожны шорах і стук — здаецца, вось-вось твая апошняя хвіліна, а зарыпіць у замку ключ, кроў адлівае ад галавы і ад сэрца, згінаюцца саслабелыя ногі, дзеравянее язык. Часам наглядчыкі заходзілі ў камеру без патрэбы, а для смяротнікаў гэта былі страшэнныя пакуты. Зачыняліся дзверы, сэрца адпускаў боль, што яшчэ не вядуць туды, адкуль няма звароту, вярталася надзея на літасць. Часта да Дамброўскага падсаджваўся Шашалевіч і далікатна распытваў пра адчуванні і думкі ў той страшнай перадсмяротнай камеры.

У канцы лістапада пачалі высмыкваць па некалькі чалавек на этап. Былі кароткія развітанні, таропкія абдымкі, паўтараліся адрасы родзічаў, каб спісацца. Наіўныя мы былі летуценнікі — так ніхто нікога і не знайшоў, не абазваўся. Хутка зніклі Баранавых, Багун, Мікуліч, Звонак, Астапенка, Скрыган, Хадыка. На парозе мы абняліся з Васілём Антонавічам. «Трымайся. Ты малады. Калі пашанцуе вырвацца жывым, адшукай маю Веру...». Зачыніліся дзверы, і я больш ніколі яго не ўбачыў, а расказаць пра трагічны лёс гэтага выдатнага драматурга і чалавека выключнай дабраты, сумленнасці і таленту — мой святы абавязак.

Нашу апошнюю групу з Магілёва адпраўлялі ў снежні 1937 года. Звычайна ўсё ганебнае і злачыннае робіцца ноччу. Далёка за поўнач і нас вялі ў далёкі ад вакзала тупік і загналі ў «цялятнік» з суцэльнымі нарамі, дзіркаю ў падлозе і жалезнаю печкаю з бочкі на некалькіх цаглінах.

У вагоне чалавек дзесяць крымінальнікаў занялі лепшыя нары, а паслухаўшы «раманы» Мяжэвіча, пасябравалі з намі да канца этапа. Часта наш састаў заганялі ў тупікі на суткі, а то і на двое, не дазвалялі вытыркацца ў закратаваныя вокны, крычаць і гучна размаўляць. На этап выдавалі сухі паёк — хлеб і некалькі салёных рыбін, ваду прыносілі толькі на доўгіх прыпынках. Смага пякла ўсю дарогу. Па далекіх галасах рэпрадуктараў здагадваліся, што спыніліся ў Оршы, потым у Смаленску. Маскву пазналі па адпраўленні электрычак, а калі крануліся, праз шчыліны ў акенцах убачылі Крамлёўскія зоркі. Як яны былі блізка і недасяжна далёка.

У вагоне мы трымаліся незалежна і дружна. «Пахан» крымінальнікаў Пашка Яблыкаў асабліва «зауважал» Мяжэвіча і Такарчука за «раманы». Так мы і даехалі даволі мірна ў сцюдзёную, заснежаную тайгу на пакуты і пагібель.

ТРАГІЧНАЕ АДСТУПЛЕННЕ

У 1939 годзе лагеры пачалі запаўняць вызваленымі зпад прыгнёту пілсудчыкаў сынамі і дочкамі Польшчы. Некалькі эшалонаў іх прывезлі ў лагер пад Томскам, а з яго айчынных нявольнікаў, каб не ўздзейнічалі на «замежны кантынгент», развезлі па іншых лагерах. Трапілі томасінлагаўцы і да нас.

У новых этапнікаў заўсёды распытваюць, які там быў рэжым, як кармілі, ці не сустракаліся знаёмыя. Аднойчы былы ўкраінскі настаўнік сказаў, што ехаў разам з беларускім пісьменнікам Шашалевічам, але яго пагналі на нейкі далёкі лагпункт. Колькі я ні стараўся адшукаць Васіля Антонавіча, усё было дарэмна. Новы знаёмы расказаў, што з турмы Шашалевіча павезлі на Калыму. Восем месяцаў ён праседзеў ва Уладзівастоку на перасылцы і так дайшоў, што камісія вярнула яго на мацярык. Ён трапіў у Томасінлаг. Працаваў там у бухгалтэрыі, то ў санчасці рэгістратарам. Часта выступаў у канцэртах, пісаў вясёлыя частушкі і скетчы. Бясспрэчна, гэта быў Васіль Антонавіч з яго няўрымслівым характерам, але звязацца з ім ніяк не ўдавалася.

У каго тэрмін канчаўся ў часе вайны, некаторых пакідалі ў зоне

«да канца ваенных дзеянняў», а потым «да асобага распараджэння», шчаслівейшых выпускалі без права выезду з тэрыторыі лагера. Яны лічыліся вольнанаёмнымі дзесятнікамі, экспедытарамі, кладаўшчыкамі на базах — паслухмянымі папіхачамі начальства. Такі «абмежаванец» па прозвішчы Балясны прыбыў да нас на пасаду майстра лесу. Аднойчы я пацікавіўся, ці не сустракаўся яму такі Шашалевіч. Ён даволі доўга моўчкі глядзеў на мяне і запытаў: «Кім ён табе даводзіўся?» — «Таварыш. Па адной справе судзілі». Балясны пачаў павольна: «Па стане здароўя ён не мог працаваць на павале. Прыстроіўся статыстыкам у санчасці. Аднойчы напісаў вясёлую гумарыстычную п’еску з лагернага жыцця. Яе паставілі аматары з дазволу КВЧ. Усе апладзіравалі, дзякавалі аўтару. А ноччу яго выклікаў «кум» (оперупаўнаважаны) і пачаў разнос, мудрэйшы за самы жорсткі допыт. Абвінаваціў ў паклёпе на выхаваўчую сістэму лагера, кампраметацыю кіраўніцтва, у працягванні варожай ідэалогіі. «Новую справу на цябе афармляць не буду. Заутра ж пойдзеш у лес... а там і сам загнешся», — вылаяўся і выгнаў з кабінета.

Упаўнаважаны стрымаў слова: Шашалевіча адправілі ў лес, але ні пілаваць, ні грузіць ён не мог — усё часцей абвастраліся даўнія сухоты. Яго пасадзілі на складзе каля вогнішча адзначаць, колькі яго возчык вывез драўніны. Лесасека ад склада далёка, а тут пакідаюць некалькі дзесяткаў адборных дрэў-семеннікоў. Пройдзе час — і высечаны квартал зарасце самасейкамі.

Шашалевіч каля вогнішча адзначыў на фанернай дошцы выпрацоўку кожнага возчыка. І раптам невядома хто падпілаваў семянную бярозу і пусціў прама на Шашалевіча. Яна прыціснула ўчотчыка да палаючага кастра. Возчыкі пачулі гул зваленай бярозы і страшэнны крык. Падбеглі, але сцягнуць дрэва не падужалі. Прынеслі пілу з лесасекі, распілавалі бярозу і выцягнулі знізу яе яшчэ жывога, абпаленага, з выцекшымі вачыма Шашалевіча. Толькі пад вечар яго прывезлі ў санчасць. Урач, медсястра і санітарка плакалі па ім як па самым родным. Усе разумелі, хто вынес такі страшны прысуд на пакутніцкую смерць гэтаму сумленнаму і таленавітаму чалавеку.

Калі, дзе і з кім пахавалі Васіля Антонавіча Шашалевіча, ніхто не ведае і не дазнаецца ніколі. Там цяпер шуміць у адвечнай жалобе

тайга.

Трагічная пакутніцкая смерць і незабыўны вобраз гэтага светлага, таленавітага і чыстага, як само сумленне, пісьменніка і старэйшага таварыша — мой незагойны боль.

Але гэта яшчэ не ўсё. На гэтым трагедыя не канчаецца. Думаючы пра Васіля, я часта ўспамінаў яго беленькую, негаваркую Веру з іх першым сыночкам на лане. Васіль, улюбёны ў паэзію Гейнэ, і сына назваў Генрыхам. Куды іх закінула вайна і горкі лёс, ці жывыя, ці дазнаюцца калі, як загінуў бацька і муж?

Ішлі гады. Жыццё мяне круціла і матала на ўсе бакі: было кароткае вызваленне, новы арышт, следства, турма, этапы і перасылкі і «вечная» ссылка ў Сібір. Нарэшце — рэабілітацыя. У 1956 годзе вярнуўся ў Мінск на ранейшую пасаду ў радыёкамітэце. Згаладалы па творчай рабоце, я часта выступаў перад мікрафонам і ў друку. Аднойчы вераснёвым днём у рэдакцыйны пакойчык зайшла жанчына з абветраным тварам, пасмамі сівізны, у старой злінялай кофце. Павіталася і маўчыць. Гляджу на яе і нічога знаёмага ў абліччы не пазнаю. «Няўжо так змянілася?» — сарамліва спытала яна. Маўчу і разводжу рукамі. «Я — Вера Шашалевіч!» — «А божачка, адкуль?..» — я ўхапіў шурпатую руку, запрасіў садзіцца, пачаў распытваць. Вера расказвала, што да вайны зрэдку прыходзілі ад Васіля лісты з Уладзівастока, з Томска, а потым з Горкаўскай вобласці. Пасля вайны прапаў, як у пельку. Куды ні стукалася, нічога не дабілася. Толькі нядаўна паведамілі, што пасмяротна рэабілітаваны. А калі, ад чаго памёр і дзе пахаваны, невядома. Каб неяк пракарміцца і зберагчы адзіную ўцеху — сына, з’ехала з горада ў вёску Волма Дзяржынскага раёна. Сына выгадавала. Цяпер Генрых служыць у арміі.

У калгасе — самая гарачая пара, усе на бульбе. Ледзьве адпрасілася ў старшыні на дзень, каб што-небудзь у Мінску дазнацца пра Васіля. Яна спытала, можа, я што ведаю. Я, не навучаны хлусіць, ледзьве стрымаўся, каб не сказаць жахлівую праўду. Я не мог дабіваць гэтую пакутніцу. Толькі адмоўна пакруціў галавою і сказаў, што яна можа за рэабілітаванага мужа ў літфондзе атрымаць грашовую кампенсацыю. (Хіба можна кампенсаваць дарэмна загубленае жыццё чалавека?)

Я павёў Веру Сымонаўну на вуліцу Энгельса ў колішні Дом пісьменнікаў. Дырэктар літфонда хутка аформіла дакументы на выплату шасці тысяч дарэформенных рублёў. Але ў касе не знайшлося такой сумы. Паабяцалі выплаціць праз два дні. Вера ведала, што старшыня больш не адпусціць, пакінула свой адрас, каб грошы пераслалі па пошце.

Мы разам паабедалі ў прывакзальным кафэ, развіталіся каля аўтобуснага прыпынку. Праз два дні мне сказалі, што грошы адправілі, я супакоіўся і закруціўся ў сваіх клопатах.

Мінулі восень і зіма. Увесну выпадкова разгаварыўся са знаёмым крытыкам. Ён часта ездзіў з лекцыямі пра беларускую літаратуру і расказваў мне пра цікавыя сустрэчы. Ужо развітваючыся, ён спытаў, ці ведаю я, што здарылася з удавою Шашалевіча. І расказаў мне жахлівую гісторыю.

Вера кватаравала ў рэдка цвярозага калгасніка Міхася Крыловіча. Як толькі яна вярнулася з Мінска, па сяле пакацілася пагалоска, што Шашалевічыха за мужа атрымала па пошце ажно шэсць тысяч. У той час, калі быў капеечны працадзень, такая сума здавалася неверагодным багаццем. Не давала гэта спакою і кватэрнаму гаспадару. У прыпадку ачмурэння, калі Вера ўпраўлялася каля печы, ён адным ударам засек яе. Ператрос куфэрак, але замест грошай знайшоў новенькую ашчадную кніжку. Відаць, працверазеўшы ад замарачэння, пайшоў у пуню і павесіўся.

Так трагедыя, начатая ў 1936 годзе, пацягнула тры жахлівыя смерці. Пра ўсё гэта я даведаўся пасля вызвалення з ссылкі і мушу расказаць, парушыўшы храналогію апавядання.

А ў лагеры я пакутаваў яшчэ доўга.

У ШАЛМАНЕ

Каб трохі супакоіць народ і неяк апраўдаць свае злачынствы, у 1939 годзе даволі глуха загаварылі аб «перагібах у рабоце органаў унутраных спраў». Знайшлі і пакаралі вінаватых, а арышты ішлі сваім парадкам. Увесну саракавога года амаль усім “нацдэмам» паведамілі, што прысуды па нашых справах адменены і яны накіраваны на

даследаванне. Неўзабаве выклікалі на перагляд спраў Мяжэвіча, Такарчука, былога артыста Антона Згіроўскага і стыль-рэдактара «Звязды» Платона Жарскага. Мы ўсе былі ўпэўнены, што яны хутка будуць на волі. Развітваючыся, давалі адрасы радні і прасілі напісаць нам. Мы чакалі чаргі, дні цягнуліся, усё валілася з рук. Як мы зайздросцілі сябрам, выкліканым на даследаванне!

А лёс нашых сяброў склаўся трагічна. На «даследаванні» іх пратрымалі да самай вайны. Калі запалаў і пачаў рассыпацца пад фашысцкімі бомбамі Мінск, частку арыштантаў пагрузілі ў таварныя саставы і без харчоў і вады павезлі на Усход. Каго не паспелі вывезці, пад бамбёжкаю вялізнаю калонаю пагналі па Магілёўскай шашы. Каля Чэрвеня канвой дачуўся, што магістраль перарэзана нямецкім дэсантам, што трэба ратавацца самім. Начальнік канвоя загадаў бытавікам заставацца на месцы, «палітычным» адысці ўбок. Сумленныя і наіўныя людзі паслухмяна адышліся. Бытавікам загадалі разыходзіцца. Тыя рванулі, хто куды, а па «контрыках» далі залп. У гэтай калоне разам з усімі загінуў выдатны акцёр Антон Згіроўскі і яўрэйскі паэт Зэлік Аксельрод, счакаўшы, з-пад трупаў выпаўз лёгка паранены крытык Рыгор Бярозкін. Ён прабіўся да Магілёўскага ваенкамата, схлусіў, што выскачыў без дакументаў з палаючага Мінска, стаў салдатам і ўсю вайну праваяваў на вогненных рубяжах ад Волгі да Берліна, стаў капітанам, а пасля Перамогі... даседжваў у лагеры не адбыты тэрмін.

Мяжэвіча з Такарчуком цэлы месяц везлі ў Сібір. Па дарозе выкідалі мерцвякоў, на нейкім паўстанку давалі па селядцу, але не было вады, людзі раставалі, як свечкі. Ледзьве рухомых прывезлі ў Табольскую турму. Пачалася навальная цынга і пелагра. Што гэта за хвароба, ведае не кожны ўрач. Мабыць, у самой назве ёсць лагерная аснова. Пры пелагры на жывым целе разбураецца тканка, вылазяць рэбры, відно, як дыхаюць лёгкія, арганізм не засвойвае страву, чалавек разлагаецца жыўцом пры поўнай свядомасці. Ад пелагры ў Табольску памёр Юрка Такарчук, сумленнейшы і таленавіцейшы журналіст, якіх я толькі сустракаў.

А Валодзю Мяжэвіча выратавала санітарка турэмнай бальніцы чарнічным адварам. Ён выжыў, вярнуўся, быў рэабілітаваны, адноў-

лены ў партыі толькі пасля XX з’езда КПСС, а тады ніхто даследаваннем і пераглядам спраў не займаўся. Іх трымалі ў турмах да пелагры, потым спісвалі, хто выжываў — адпраўлялі ў далёкія і больш суровыя лагеры, а групе выкладчыкаў Віцебскага і Магілёўскага педінстытутаў у два разы павялічылі тэрмін. А мы зайздросцілі сябрам, выкліканым па пратэсту пракурора, спадзяваліся да самай вайны і нічога не ведалі пра іх жахлівы лес.

На шостым лагпункце нас, даўніх сяброў, засталося толькі трое — Розна, Пальчэўскі і я. Ад гарачыні і непасільнай працы ў мяне часта распухалі ногі, як налівачы. Націснеш пальцам, ямка і праз паўгадзіны не выпростваецца, на яе месцы застаецца сіняк, ледзьве згінаюцца калені, перасоўваешся, як на шкляных хадулях. У такім стане мяне на некалькі дзён вызваляў ад работы колішні земскі фельчар спагадлівы Ізот Іванавіч Цымбалюк. У лагеры быў дэвіз: «Дзень кантоўкі — месяц жыцця». І кожны марыў праўдамі ці няпраўдамі «закасіць» вызваленне і хоць дзень «пракантавацца» ў зоне. Ішлі на кухню качаць ваду, абіраць бульбу за міску баланды ці латалі свае транты, спалі, набіраліся сілы на «ударную працу».

Мы спалі побач і елі з аднаго кацялка з маім даўнім другам Алесем Рознам. Некалі разам друкаваліся ў «Беларускім піянеры», марылі пра шчаслівы літаратурны лёс, потым вучыліся ў адной групе педінстытута, і вось горкі лёс звёў на пакутніцкіх лагерных сцежках. Усё, што ў нас было, дзялілі да апошняй крошкі. Застаўшыся ў зоне, я ў кіпяцілцы з пасылачных круп да прыходу Алеся варыў кашу або густы крупнік. Памешваў у кацялку і пачуў нейкую мітусню: сярод дня дзяжурныя і нарадчык усіх зганялі на паверку да вахты. Я схаваў недавараную кашу на нарах і пашкандыбаў за ўсімі. З ізалятара вывелі чалавек пятнаццаць адказчыкаў.

Усіх пастроілі. Прыйшлі начальнікі лагпункта, УРЧ (улікова-размеркавальнай часці) і нейкі прыезджы, чорненькі і шустры, як мышаня, у сініх галіфэ і зашчытнай «сталінцы» з шырокім рамянём. Выклікалі па адным, і ён аглядаў кожнага, як цыган каня на кірмашы. Старых і нядужых адпускаў адразу, маладых і больш-менш пруткіх адводзілі ўбок. Далучылі і мяне да блацякоў, выпушчаных з кандзея. «Дваццаць хвілін на зборы, і ўсе з шмаццём на вахту!» —

загадаў незнаёмы начальнік.

Як жа мой недавараны крупнік? Ці дазнаецца Алесь, куды мяне пагналі? І я ж не ведаю нічога. Тут усё засакрэчана: забіраюць чалавека, і ён знікае назаўсёды. За вахтаю нас прынялі два стралкі. Былога «дамушніка і скокара» Васю Лебедзева прызначылі брыгадзірам пагрузачнай брыгады, і патупалі мы на дзевяты лагпункт, у свой новы прытулак.

Злодзей у законе можа пазбавіцца ўсяго, толькі не стракатай коўдры і падушкі. Яны — адзнака прыналежнасці да вышэйшай блатняцкай лігі. На этапе «шмоткі пахана» звычайна носіць «шасцёрка» — хлапчук-папіхач, бездакорны выканаўца волі гаспадара. Скарб нашага брыгадзіра нёс рылаценькі, вугрвасты, з шчылінкамі вочак Ванёк Сіпоўка, а тонкі, сухапары Лебедзеў у хромавых ботах з закасанымі халяўкамі нервова цвыркаў праз зубы слінаю і грэбліва пазіраў на сваю брыгаду дахадзяг і часам бурчаў: «Бля... буду, адкуль вас набралі столькі фіцілёў? Ну і рабатнём у рот мазанаму начальніку. Толькі надавай вагоны!» — Разг-а-а-вор-чыкі!» — крычыць канваір. «А страявога песняка можна ўрэзаць, гражданін начальнік?» — «У кандзеі заспяваеш, а тут не вякай. Давай шыра шаг!»

З лесу выйшлі на вузкі і доўгі чыгуначны прагал. Лагерная аднакалейка працягнулася больш як на сто кіламетраў. Едзеш па ей — абапал векавыя лясы, зрэдку станцыйныя будачкі і склады, больш нічога не ўбачыць самае пільнае вока. У таежным гушчары за трыпяць кіламетраў ад чыгункі за калючым дротам — зоны лагпунктаў і мноства падкамандзіровак, з вышкамі, баракамі, кандзеямі, сваім жыццём, сваімі трагедыямі, пакутамі.

Мы перасеклі чыгунку і выйшлі на лясную дарогу. Свеціць сонца, з галінкі на галінку пырхаюць дразды і сініцы, трымціць павуціна, ускрай дарогі гайдаюцца сінія званочкі і лапушыцца папараць. Ідылія. А нам да гэтых званочкаў і папаратнікаў можна дайсці толькі з куляй у патыліцы і ўпасці на цёплую зямлю — адзінага ратунку ад пакут і безнадзейнасці. Злева пачаліся бясконцыя склады дроў і дзелавога лесу, да іх падведзены чыгуначны «вус». Вось-вось пойдуць адзін за адным саставы паражняка, і не будзе ні дня, ні ночы, толькі «Давай! Давай! Варушыся, у бога душу, аглаеды, шкоднікі, зрыўшчыкі

плана!». Запалаюць начамі вогнішчы і квачы з мазутам, пагрузку зменіць падноска за трыста метраў, будзеш несці бервяно і засынаць на хаду, спатыкацца аб пні, падаць, збіваць калені і ўрэшце «заражаць туфту» ў пульманаўскіх вагонах.

Лебедзеў зірнуў на бясконцыя штабелі: «Ну, мазурыкі, от вам і фронт работы. Укалвай, пакуль пуп на развяжацца. Памантулім начальнічку і сабе на «досрочное освобождение». — «Яшчэ вякнеш, загрыміш з вахты ў кандзей», — аж кіпіць канваір. «Кандзей для людзей, а свабода для блядзей», — агрызаецца наш брыгадзір, і аўтарытэт яго сярод сваіх расце.

Вось наш і новы прыстанак. Ого! Тут толькі адна палатка. Вялікую плошчу квадратам акаймоўваюць доўгія баракі, відна сталовая з высокім ганкам, пякарня, капцёрка, санчасць і, вядома, пад вышкаю ў асобнай зоне кандзей. Хіба ж можна ў турме ды без турмы? Палічылі і запусцілі ў пусты барак. Там-сям на голых нарах скручаныя нейкія шмоткі і некалькі пацёртых стракатых коўдраў. Значыць, ёсць свае «законнікі». Малады аднавокі дняваЛьны, да пояса голы, аж сіні ад наколак. На грудзях і на спіне цэлая карцінная галерэя, і ўсё сюжэтныя малюнкі, выкананы кваліфікавана, у рэалістычным плане: вось арол пясе ў кіпцюрах прыгажуню, русалка з рыбіным хвастом іграе на гуслях, на руках краты, кінжалы, крыж і надпіс: «Не забуду мать-старушку». Над левым і правым саскамі — профілі Леніна і Сталіна. Такія наколкі ў многіх лагерных старажылаў. Яны перакананы, што з гэтымі татуіроўкамі іх ніхто не адважыцца расстраляць. Не ведалі бедалагі, што звычайна страляюць у патыліцу. Сапраўды, «блажен, кто верует».

ДняваЛьны нам адводзіць правы край барака. Лебедзева ён ужо ўсёк і дае месца на тапчане, падобным на ложак. Я адзін чужы сярод уркаганаў. Як яно будзе? Вырашыў: з ваўкамі жыць, па-ваўчынаму выць. Не, я не стаў ні злодзеем, ні фармазонам (аферыстам), ні карцёжнікам, але і сябе ў крыўду не даваў. У шалмане я назіраў мноства зламаных лёсаў, маральнае падзенне, жорсткасць і сентыментальнасць у адной асобе, бязлітаснасць і чуласць ад «душещипательных» «романов». Я бачыў, як дзялілі і хавалі крадзенае, як прагульвалі ў «буру» і «штос» чужыя шмоткі, маглі прагуляць чалавека і

забіць першага, хто пройдзе за акном. Аднойчы прагулялі шынель і шапку начальніка лагпункта. Пастукаўся да яго ў кабінет дахадзяга, доўга «пудрыў мазгі» нейкімі просьбамі, нават слязу пусціў, а калі начальнік адвярнуўся да тэлефона — знік з кабінета. Начальнік агледзеўся, што на вешалцы няма шыняля і шапкі. Як ні шукалі, не знайшлі. Дахадзяга прыпухаў у ізалятары, а шыняля не было. Давялося начальніку выкупіць форму за некалькі буханак хлеба і дзесяць абедаў нашай брыгадзе.

Вечарамі прыбягала ў наш шалман маленькая касавокенькая цыганачка. Яе цягнулі то ў адзін, то ў другі закутак. Нікому яна не адмаўляла ў сваіх «пяшчотах» за пайку хлеба або скварку, украдзеную з торбы рабацягі. На кароткія гастролі забягалі і больш прыстойныя «шалашоўкі» да «свайго мужыка». Нагледзеўся і наслухаўся я ў шалмане, чаго больш нідзе не пачуеш і не ўбачыш. І я ж ім хлусіў і фантазіраваў бессаромна, расказваючы «романы». Я іх упрыгожваў таямнічымі палацамі і незямнымі прыгажунямі, закаханымі ў няўлоўных рабаўнікоў банкаў, галаваломнымі ўцёкамі і таемнымі сустрэчамі на шыкоўных курортах і ў казачных вілах. У маіх слухачоў аж слінкі цяклі ад задавальнення. Часам да адбою чытаў вершы. Слухаючы «Мцыры» і «Ліст да маці» Ясеніна некаторыя бессаромна выцíралі слёзы, а каб прыхаваць расчуленасць, давалі вышэйшую ацэнку: «От у рот ёдам мазаны хапае за душу і, як панчоху, выварочвае. А Ясеніна часта «менты» забіралі? Свой хлопец быў, а піса-а-аў як!» Тады я мяняў рэпертуар на «Біблію» Крапівы. Усе разумелі і дружна рагаталі. Так я заслужыў імунітэт недатыкальнасці, павагі і нават некаторай палёгкі.

У нашай брыгадзе былі ўцекачы, рэцыдывісты, «цяжкавагавыя» злачынцы, таму яна лічылася рэжымнаю і мела пэўную перавагу. Пакуль добра не развіднее, рэжымнікаў з зоны не выводзілі, з пагрузкі здымалі, як толькі змеркне. Усе ўкалваюць, а нас вядуць з работы. Звычайныя брыгады дзень пілуюць, а як толькі пададуць паражняк, усю ноч грузяць, прывядуць у зоне паснедаць, дадуць гадзіну пагрэцца ў бараку, і зноў на павал.

Брыгада Лебедзева лічылася ў перадавых. Пакуль не было вагонаў, рабацягі рыхтавалі фронт пагрузкі — цягалі дровы бліжэй да

рэек, а нашы архараўцы «цiскалi раманiшкi» або шасталi па чужых торбах. А прыходзiў паражняк, займалi чужую нарыхтоўку, гразiлiся брыгадзiру сякераю i хуценька загружалi вагоны. Былi ў нашай «гопбрыгадзе» вялiкая майстры туфты. Як яны гэта рабiлi, расказваць не буду, каб часам не пераняслi гэты ашуканскi спосаб у наш час. Вагоны адыходзiлi напалову пустыя. Начальства на гэта заплюшчвала вочы. Яму было выгадна, што на складзе застаюцца сотнi кубаметраў, якiя «паехалi» толькi ў накладных. Было гэта на руку грузчыкам, якiя разгружалi нашы вагоны. Яны ў падзяку нам прысылалi некалькi пачкаў махоркi i запiскi: «Братцы, давайце болей туфты».

«Лебедзеўцаў» днявальныя не пускалi нi ў адзiн барак. «Куды прэшся, зладзюга?! Я табе пашастаю тут!» — звычайна сустракаў i мяне днявальны ў брыгадзе Кууўшынава. У ёй працаваў мой iнстытуцкi таварыш i друг па няшчасцi Мiша Плашчынскi. Яго днявальны папярэджваў: «Глядзi мне, Плашчынскi, калi што прападзе, будзеш адказваць. Знайшоў мне дружка з шалмана. Iнстытуцкi, кажаш? Ён, вiдаць, зладзейскую акадэмiю прайшоў». Крыўдна было, але я цярпеў. Неўзабаве перайшоў у брыгаду Кууўшынава, i мы з днявальным сталi добрымi сябрамi. Я зноў стаў кольшчыкам дроў. Тут было куды цяжэй, як у рэжымнай брыгадзе Лебедзева: дзесяць гадзiн укалвалi на павале, а калi ноччу падавалi вагоны, нашу рабацяшчую брыгаду ўспорвалi першай i гналi на вахту. Там доўга чакалi канвою, калацiлiся i скавыталi ад сiбернага ветру i сцюжы. Падноска была за сотнi метраў. Пакуль нясеш бярэма дроў цi рудстойку, засынаеш на хаду, механiчна перастаўляеш ногi па сцежцы, часам спатыкаешся аб пнi, падаеш, збiраеш дровы, нясеш да вагона, скiнуў i, дрэмлючы, пляцешся да штабеля. Не раз думалася: «А ў шалмане хлопцы спяць або рэжуцца ў карты». Але не шкадаваў, што развiтаўся з iмi: бо адчуваў, як душа абрастае брудам, а разбэшчанасць нораваў, жорсткасць, крадзёж, распуста страшэнна абуралi. Я часта задумваўся, што iх, на першы погляд нармальных хлопцаў, зрабiла такiмi, а яны ж яшчэ задавалiся адзiн перад адным. Былi ж нармальнымi хлапчукамi, акцябратамi i пiянерамi, вучылiся i чыталi Пушкiна i Гогаля, Горкага i Гайдара. Дзе ж зламалася iх жыццё? Хто вiнаваты ў бядзе гэтых хлапчукоў, а яшчэ больш дзяўчынак? Прычын было шмат, i ў кожнага

свая. Усе крымінальнікі прыдумлялі сабе прыгожыя біяграфіі: былі сынамі не меней, я к «генералаў», «акадэмікаў», «славутых артыстаў». Хлусілі майстэрскі, аж самі пачыналі верыць, а пра свае злачынствы расказвалі такія байкі, што і ў дэтэктыўных раманах не знойдзеш.

Я часам сустракаўся з імі, зайздросціў, што ідуць у зону, а мы на пагрузку. «Што, у рагацікі запісаўся? Ну, студэнт, чашы ў фіцілі, сасновы бушлат па табе плача». Хоць было і цяжка, а на душы — чысцей і святлей.

НЯВОЛЬНІКІ-АРТЫСТЫ

У лебедзеўскім шалмане я пазнаёміўся з самым аўтарытэтным крымінальнікам нашага лагпункта, класным фармазонам (аферыстам) Іванам Іванавічам Вадап'янавым. Такое цяпер было яго прозвішча. Быў ён зграбны і шчыгульны ў добрым сінім фрэнчы, адпрасаваных штанах і жоўтай хромавай фуражцы. Прыгожы смуглявы твар усходне-цыганскага тыпу быў сімпатычны і прывабны. Манеры арыстакрата, артыстызм у паводзінах, дасканалая літаратурная мова, добрае веданне паэзіі рабілі яго прыкметным сярод лагернага шматлюддзя. Афіцыйна ён лічыўся днявальным, хоць ні разу не трымаў у белых, дагледжаных руках, з доўгім кіпцем на мезенцы ні дзеркача, ні дужкі ад вядра. Усё за яго рабілі «шасцёркі» — služкі паняволі. Часам яго выпраўлялі ў лес. Дні тры-чатыры ён выходзіў з брыгадаю, сядзеў каля вогнішча і толькі загадваў брыгадным шасцёркам: «Эй, ты, фитиль, подбрось посуше».

Брыгадзір яму ў рапарцічцы «за разгонку дыму» выводзіў сто пяцьдзесят працэнтаў, потым ён наганяў сабе тэмпературу і тыднямі кантаваўся «па хваробе». Культурна-выхаваўчая частка часам на сцэне ў сталоўцы наладжвала вечары самадзейнасці: работнікі бухгалтэрыі на балалайках і мандалінахігралі «Широка страна моя родная», «На сопках Маньчжурии» і папуры з сучасных песень. У большасці канцэртаў выступаў Іван Іванавіч. Ён не дэкламаваў, а майстэрскі іграў «Сумасшедшего» Апухціна, маналог барона са «Скупого рыцаря» і на высокім пафасе чытаў «Стихи о советском паспорте». Гэта быў акцёр ласкаю боскай. Прафесія аферыста патрабавала тонкага арты-

стызму, пераўвасаблення ў вучонага, журналіста, акцёра, інжынера. У давер ён уваходзіў адразу, у цягніках, на вакзалах, у аэрапортах прасілі «паглядзець хвіліначку» рэчы, жанчыны даверліва аддавалі свае каштоўнасці, і ніхто нават падумаць не мог пра сапраўдную спецыяльнасць гэтага абаяльнага маладога чалавека. Ён ніколі не хваліўся сваімі прыгодамі, быў нешматслоўны, а ціхія, спакойныя яго загады кожным крымінальнікам выконваліся імгненна. Ён быў у іх свеце некаранаваным каралём. На волі яго шукалі ад Брэста да Уладзівастока, а ён вадзіў за нос аператыўнікаў і знікаў, як у шапцы-невідзімцы, і зноў даваў гастролі ў тыле пагоні. У карты ён мог выйграць усё, што захоча.

Я пасябраваў з Вадап'янавым яшчэ ў шалмане. Звяла нас любоў да паэзіі. Калі што-небудзь у маіх знаёмых рабацяг прападала, прасілі мяне дапамагчы вярнуць прапажу. Я ішоў да Івана Іванавіча. Ён нічога пэўнага не абяцаў: «Калі ўдасца выйграць, вярну, але прабачай і ніколі не пытай, у каго выйграў» — і часам вяртаў украдзеную рэч без выкупу.

Перайшоўшы ў брыгаду Куўшынава, я рэдка бачыўся з Вадап'янавым. За нешта апошнім часам на яго ўз'еўся начальнік лагпункта і тыднямі трымаў у кандзеі. А я тым часам даволі ходка дагараў на павале і начных пагрузках. Жонка мяне выраклася, дзядзькавы пасылкі прыходзілі рэдка, а праца не адпавядала харчу. Каб падтрымаць саслабелых, брыгады па чарзе пасылалі іх на дзень дзяжурыць па кухні. Прыпала такое шчасце і мне: хадзіў з кухарамі ў капцёрку па прадукты, назіраў, як закладаюць у катлы абцягнутыя плеўкамі рэбры бараніны. Яе сушылі на сонцы недзе ў стэпах Казахстана, і разам з шумавіннем у катле шапкаю ўсплывалі белыя чэрві. Збольшага іх збіралі шумоўкаю, але дзе ты іх усе пераловіш? Кухары ведалі, што дзяжурны прыйшоў не кантраляваць іх, а пад'есці, кармілі яго дасыта і рабілі ўсё, што ім хацелася. Самым большым далікатэсам была смажаная бульба, кансерваваная з лоем фасоля, а баланды і кашы еш — хоць раменьчык здымай, і наядаліся да ачмурэння і «рэвалюцыі» ў страўніку.

Пасля закладкі ў катлы дзяжурнаму няма чаго рабіць, але і пайсці не мае права, а раптам прыйдзе мачальнік і спытае: «Хто

дзяжурны?» Цягніся ў струнку і рапартуй: «На катлавым давольствіі... па першаму катлу... па другому і гэтак далей». От і аціраешся ўвесь дзень, па некалькі разоў здымаючы «пробы».

З сталоўкі даходзілі нейкія галасы. Выйшаў паглядзець. На сцэне пераважна «прыдуркі» рэпеціравалі «Платона Крэчата». Платона іграў Вадап’янаў. Яго прыводзілі з кандзея, а пасля рэпетыцыі адводзілі назад у камеру. Ліду іграла ўрач Вольга Рыгораўна Вінаградава, мілая, прыгожая, спагадлівая ленінградка. Тэрмін у яе быў, як ува ўсіх, — дзесяць гадоў, але жыла яна ў асобным пакойчыку пры санчасці, так званай «кабінцы», і ратавала як магла лагернікаў. Іграў і адначасова суфліраваў капцёр Ваня Голубеў. Убачыў мяне і пытае: «Эй, ты, фіціль, чытаць умееш?» — «Трохі ўмею». — «Давай сюды. Пасуфліруй». Я ў лапцях, абшарпанай целагрэйцы і папрапальваных ватных штанах палез на сцэну і сумеўся, ці не развучыўся за гэтыя гады чытаць, бо амаль пяць гадоў не бачыў друкаванага слова. Узяў п’есу і пачаў падаваць рэплікі з адпаведнай інтанацыяй.

Закончылі першы акт, Голубеў мне і кажа: «Слухай, у цябе ж здорава выходзіць. Сыграеш Аркадзія, га?» Я зарагатаў, зрабіў рыцарскі рэверанс: «Якраз у такім шыкоўным гарнітуры і іграць закаханага доктара». — «На спектакль мы цябе апранем, як ляльку». — «О, гэта спакуса, — падумаў я, — хоць на некалькі гадзін адчуць сябе чалавекам у белай кашулі і добрым гарнітуры» — і згадзіўся. У канцы рэпетыцыі падышла да мяне Вольга Рыгораўна і ціха сказала, каб увечары прыйшоў да яе ў амбулаторыю.

Калі раздалі вячэру і я здаў дзяжурства, заінтрыгаваны запрашэннем Вольгі Рыгораўны, павольна пайшоў у санчасць. У доміку пад вышкаю было дзве палаты, амбулаторыя, куханька і пакойчык дакторкі. Медсястрою і кухаркаю была сівенькая, у вялікіх акулярах інтэлігентная Валянціна Міхайлаўна Яцэвіч. У нашым спектаклі яна вельмі натуральна і прачула іграла маці Крэчата. Пастукаўся ў прыёмны пакой. «Калі ласка», — пачуўся голас Вольгі Рыгораўны. У пакоі палілася грубка, перад адчыненымі дзверцамі на перавернутым табурэце сядзела дакторка. Полымя паружавіла яе зграбную постаць і светлае аблічча, пазначанае някідкаю, трошкі таямнічаю прыгажосцю. Яна устала, запрасіла садзіцца на амбулаторны тапчанок і побач,

села сама. Я парушыў маўчанне: «Слухаю вас, Вольга Рыгораўна». — «А я слухаю вас. Раскажыце пра сябе. Кім працавалі на волі, дзе і як жылі».

Я коратка адказаў на пытанні дакторкі, нават пералічыў, чым некалі хварэў. «Вы сістэматычна недаядаеце. Я пастаўлю вас на санітарны паёк. Будзеце прыходзіць пасля работы да Валянціны Міхайлаўны, і яна вас накорміць дадаткова. Калі вельмі зморыцеся, прыходзьце на прыём, запішу ў спіс вызваленых ад работы». Я падзякаваў і ўстаў. Вольга Рыгораўна падала мне мяккую ручку. Ледзьве ўтрымаўся, каб не пацалаваць яе. «Калі будзе вельмі сумна, заходзьце пасля вячэрняга прыёму пагаварыць каля гэтага агеньчыка».

Я выйшаў усцешаны і рады. Як не многа чалавеку трэба — спагада, увага, каб быць і ў гэтым пекле шчаслівым. Здавалася, сам Бог пасылаў выратаванне, верылася, што акрыяю на санітарным пайку і падтрымцы доктара. Перамагаючы сорам, вечарамі я паціху стукаўся ў бальнічную кухню, калі ўжо адвячэралі санпаёчнікі, бо адчуваў, што падкармліваюць мяне з ласкі, нібы жабрака, якога не пускаюць далей кухні. Ласкавая Валянціна Міхайлаўна разумела маю разгубленасць, шчыра частавала запяканкаю і кісялём, гаварыла, як з роўным, пра нашы рэпетыцыі і талент Вадап'янава. «Вось і мяне на старасці гадоў усё ж угаварылі падацца ў артысткі. Паўпіналася, адале падумала: трэба ж чалавеку нейкае адхланне, нечым забыцца, а спектаклем усцешыць няшчасных пакутнікаў, што ледзь прыпаўзаюць з лесасекі. А гэтыя канцэрты і спектаклі падобны на баль у часе чумы». З кухні я праходзіў каля пакойчыка Вольгі Рыгораўны, бачыў на марлевай фіранцы яе цень, але прыспешваў крок, каб ніхто мяне на заўважыў.

У дзень спектакля ад работы мяне вызваліў начальнік КВЧ. Пасля вячэры ссунулі сталы, расставілі доўгія лавы, а за кулісамі хваляваліся і мітусіліся дэкаратар і артысты. На мяне надзелі недзе пазычаны сіні бастонавы гарнітур, белую кашулю, гальштук і зграбныя чаравікі, падрумянілі і прыпудрылі твар. Я выпрастаўся, падцягнуўся і ўпершыню за многія гады адчуў сябе чалавекам. Прыведзены з кандзея Іван Іванавіч апранаўся і грыміраваўся, як прафесійны артыст, быў засяроджаны і негаваркі, арыстакратычна пакла-

ніўся Валянціне Міхайлаўне, пацалаваў ручку Вользе Рыгораўне. Больш за ўсіх хваляваўся наш рэжысёр — нешта загадваў, папраўляў касцюмы, правяраў рэквізіт, праз шчыліну ў заслоне пазіраў у залу.

Першыя лаўкі занялі начальнік лагпункта Вахонін, камандзір узвода Русакоў, «кум» і вольныя ад дзяжурства стралкі з жонкамі, тыповымі вясковымі кабетамі з кержанскіх сёлаў. Лавак усім не хапіла. «Зэкі» стаялі шчыльным натоўпам. Можна пачынаць. Адкрылася заслона. На сцэне ўтульная кватэра Крэчата, у ёй чакаюць гаспадара вясёлыя, інтэлігентныя і прыгожыя людзі. Усіх зачараваў Вадап'янаў у ролі Платона. Ён і на скрыпцы іграў без дублёра, а манеры, інтанацыі, кожны рух — высакароднага інтэлігента. Потым і ў прафесійных тэатрах я не бачыў лепшага Крэчата. Зачаравала ўсіх Вольга Рыгораўна ў ролі Ліды, пасмяшыў Бублік — лагерны цырульнік Пецька Самойлік. Хвалюючыся, у першым акце ў неўласцівую мне ролю кар'ерыста Аркадзя ўвайшоў і я.

Як кажуць тэатралы, спектакль прайшоў на «ўра» пад доўгія воплескі зняволеных, а «вальняшкам» апладзіраваць было забаронена. Парываліся пляскаць некаторыя жанчыны, але мужы хапалі іх за руку, а адною не пляснеш. Пасля спектакля затрымаўся начальнік. Ад яго, як заўсёды, несла пракіслым перагарам, але трымаўся ён роўна, толькі часцей моргаў пачырванелымі павекамі. Паклікаў старшага кухара: «Лудзін, накармі артыстаў ад пуза». Кіўнуў кандзейшчыку, які чакаў Крэчата, каб весці ў камеру. «Вадап'янава адпусці. А ты, артыст, глядзі, каб у бараку быў парадак і ніякага крадзяжу».

Пасля спектакля так не хацелася здымаць усё цывільнае і зноў нацягваць абшарпаныя і прапацелыя лагерныя транты. Узбуджаныя, шчаслівыя ад поспеху, што парадавалі забыццем сваіх таварышаў, усе мы за доўгім сталом сёрбалі астылую баланду і елі кашу з ячнай сечкі.

Назаўтра зранку хвастаў касы дождж з сіберным ветрам. Мы моклі і дрыжалі на вахце. Адны падхвальвалі мяне, іншыя зубаскалілі. «Ну, артыст пагарэлага тэатра, колькі кубікаў паставіш за начальнікаву баланду? Гы-гы-гы».

Я пілаваў і калоў, як заўсёды, а ў галаве круціліся рэплікі з «Платона Крэчата», гучала скрыпка і медодыя, напэўна, прыдуманая

самым Вадап'янавым. Пасля паўдня дождж сціх, а рэзкі вецер ударыў нясцерпным холадам. Мокрая адзежа зашэрхла; як зашклёныя, не гнуліся рукавы, але трэба было варушыцца, каб не зайсціся зусім. Языкі кастроў круціў вецер і раздзімаў іскры. Яны падалі на целагрэйкі, і жалела вата, што ледзь паспявалі тушыць. Бярозы і хвоі гнуліся і гулі, слабейшыя вецер выварочваў з карэннем. Думалася: так і чалавек — дужы трымаецца, а слабы падае ніц. Змяркалаея, а адбою ўсё яшчэ не было.

Сагнутыя, раскудлачаныя ветрам, як вароны ў навальніцу, доўга яшчэ дрыжалі і туліліся адзін за аднаго на вахце, пакуль начальнік канвоя пералічваў брыгады і здымаў з трасы стралкоў. Абледзянелыя бушлаты і целагрэйкі аж трашчалі на згібах, ногі ў лапцях на тоненькую парцяначку былі як чужыя. Я суцяшаў сябе, што прастуджуся, да раніцы падскочыць, дасць бог, тэмпература, і можа, лекпом вызваліць ад работы. Але ўсе спадзяванні былі марныя: колькі ні моклі, тэмпература не падымалася.

На вахце ў збітай на вуха кубанцы стаяў сам Вахонін. Тварам ён мне чамусьці нагадваў на партрэце самадзержца Паўла I — кірпаты, з пукатымі вачыма і адвіслымі шчокамі. Ён — заўсёды на лёгкім падпітку — трымаў на шворцы лютую аўчарку з натапыранымі вушамі, вываленым чырвоным языком і вострымі вялізнымі клыкамі. Значыць, сёння начальнічак будзе пацяшацца. Ён прапусціў доўгую калону лесарубаў, асядлаў каня, даўжэй адпусціў павадок і паехаў за апошняй брыгадай. Ззаду звычайна ледзьве калываюцца дахадзягі. «Ану, падцягніся, маць вашу туды-сюды, контрыкі!» — крычыць начальнік і пускае аўчарку. Яна збівае з ног апошняга, шкуматае яго рыззё, Вахонін хвошча няшчаснага бізуном і весела рагоча. Гэта была любімая забава начальніка-садыста. Казалі, што ён спрабаваў спакусіць Вольгу Рыгораўну, а ёй падабаўся прыгожы ленінградскі інжынер Паша Баярскі. Вахонін нічога не дамогся, а Баярскі загрымеў на штрафны лагпункт. Адзінага доктара адправіць на павал ён не мог. Хто б тады лячыў зняволеных і вольных? Ён лаяўся і тупаў нагамі на Вольгу Рыгораўну, што многа вызваляе ад работы лесарубаў, а зусім нямоглых адпраўляе ў слабасільную каманду.

Дакторка цярпліва тлумачыла, калі будзе пасылаць у лес хворых,

павялічыцца смяротнасць, а за гэта не пахваляць ні начальніка, ні санчасць.

Я ўсё яшчэ хадзіў вечарамі па санпаёк і трохі акрыяў і падужэў. Часам мілая Валянціна Міхайлаўна казала: «Зайдзіце ў амбулаторыю». Я ціха стукаўся ў дзверы. У прыёмным пакоі перад расчыненымі дзверцамі грубкі глядзела на агонь Вольга Рыгораўна. Яна распытвала, як я жыву, задавала балючае пытанне, ці пішуць з дому. Я расказваў, што ў Мінску засталася маладая жонка з хлопчыкам, народжаным пасля арышту. Ведаю, што іх выселілі з кватэры, Таню выключылі з інстытута. На першым часе прыходзілі лісты, а вось ужо другі год — ні слыху, ні дыху. Дзе яны, што з імі, нічога не ведаю. А невядомасць — самая страшная пакута: ці не пасадзілі і іх, ці жывыя яны? Вольга Рыгораўна як магла суцяшала, а каб забыцца, прасіла чытаць вершы. Мая маладая памяць іх трымала мноства. Я чытаў Блока і Ясеніна, Багрыцкага і Пастарнака, «Про это» Маякоўскага і лірыку Пушкіна. Не называючы аўтара, я прачытаў:

Мы с тобой сидели рядом
У погасшего костра,
На меня печальным взглядом
Ты смотрела, как сестра.

Было яшчэ некалькі строф у тым жа стылі. Пасля доўгай паўзы Вольга Рыгораўна спытала, ці не я гэта напісаў. Я разгубіўся і назваў прозвішча неіснуючага аўтара. На развітанне яна падала маленькую мяккую руку і сказала, што на заўтра мяне ўключыла ў спіс вызваленых ад работы. Я падзякаваў і паўтарыў вядомую прымаўку: «Дзень кантоўкі — месяц жыцця».

Зімою 1940 года нечакана Вольгу Рыгораўну выклікалі на вызваленне. Яна затрымалася на некалькі дзён, пакуль здавала санчасць фельчару з шостага лагпункта Ізоту Іванавічу Цымбалюку. Праводзілі Вольгу Рыгораўну ўсе, хто быў у зоне. На развітанне яна мяне абнадзеіла: «Лёд крануўся. Спадзяюся сустрэцца з вамі ў Ленінградзе. Я напішу». І вызваленых на каменданцкі лагпункт вялі пад канвоем. Павёў стралок і выратавальніцу многіх арыштантаў і вольных.

Ліста ад Вольгі Рыгораўны я не дачакаўся. Праз многія гады ў ленінградскім адрасным стале мне адказалі: «Такая не значыцца».

Хутчэй за ўсё загінула ў блакаду, а каб засталася ў сваёй санчасці да канца тэрміну, магчыма, жыла б і цяпер. Што лепш, ніколі чалавек не ведае наперад.

Больш на волю і на перагляд спраў з адмененымі прысудамі нікога не выклікалі. Я цярпліва чакаў свае чаргі. Пілаваў дровы, хадзіў на ручныя пагрузкі, кончыліся мае санпайкі і «кантоўкі», ніхто мне не пісаў. Адчуваў сябе адзінокім, пакінутым, нікому не патрэбным у свеце. Праўда, зрэдку прыходзілі пасылкі з Глуска ад дзядзькі: чорныя сухары, рукавок фасолі, кавалачак сала і пачак цукру. Гэта была адзіная ўцеха і падтрымка. А душа прагла хоць маленькага суцяшэння, аддушыны, спадзявання, забыцця. Мокры, змораны хадзіў вечарамі на рэпетыцыю лаўранёўскага «Разлома». Іграў не нейкую там эпізадычную ролю, а рэвалюцыйнага матроса Гадуна.

Начальнік КВЧ, Пятро Іванавіч Марозаў, чалавек недалёкі, мітуслівы і спагадлівы, быў вялікі аматар самадзейнасці, таму ўсімі праўдамі і няпраўдамі даваў палёгку ўсім удзельнікам спектакля. А ў лагеры былі людзі ўсіх спецыяльнасцей — мастакі, сталяры, бутафоры, скульптары. Афармленне нашых спектакляў набліжалася да прафесійнага. Сцэна нагадвала палубу сапраўднага карабля. Дэкарацыя кватэры Бярсенева будзіла ўспаміны пра волю. Спектакль паўтаралі некалькі разоў, нават выязджалі з гастролямі на суседнія лагпункты. Марозаў хадзіў імяніннікам.

Аднойчы ён мяне ўгаварыў напісаць п'есу на лагерным матэрыяле, паказаць ударнікаў і прагульшчыкаў, прыдумаць вясёлыя прыпеўкі, карацей, «даць мабілізуючы матэрыял». Для гэтага паабяцаў на тыдзень вызваліць ад работы. Як тут не згодзішся? Выйдзе не выйдзе, а тыдзень пракантуешся. І я напісаў вершаваную, месцамі нават дасціпную двухактоўку з патрэбнаю начальству назваю «Лес — Родине». Яе ставілі здатныя да спеваў і танцаў драмгурткоўцы. На спектаклі аўтар падпіраў плячыма халодную грубку, і ніхто яго не заўважаў. А воплескаў было многа, некаторыя «героі» адразу пазнаваліся, а з дзесятак чатырохрадкоўяў увайшло ў лагерны фальклор.

З прадстаўлення я прыйшоў у сваю палатку спустошаны, з уражаным аўтарскім самалюбствам: ніхто мяне не заўважыў, ніхто не прывітаў. Успомнілася мае даўняе супрацоўніцтва з толькі што

створаным у Мінску тэатрам юнага гледача і выдатным рэжысёрам Кавязіным, для тэатра рабочай моладзі перакладаў драму Бурштэйн «Працяг будзе», глядзеў, як яе рэпеціруе таленавіты і палымяны Міхаіл Зораў, успаміналіся прэм'еры і радасць дачынення да зробленага сапраўднымі мастакамі.

Брыгада ўжо спала. Я падаслаў целагрэйку на голыя нары, накрыўся бушлатам і патануў у свет успамінаў, летуценняў і сноў. Аж у палатку з грукатам увайшоў дзяжурны з ліхтаром і гучна назваў маё прозвішча: «Давай на адной назе да начальніка!» Я прахапіўся і адразу не зразумеў, чым правініўся. Ага! Дапісаўся! Начны выклік да начальніка або «кума» — верны кандзей. Папрачыналіся і мае суседзі. Яны разумеюць, куды мяне бяруць. Вытрасаюць па каліву махорку, збіраюць на закрутку паперу. Міша Плашчынскі суе засохлы кавалачак хлеба. Мяне сякуць дрыжыкі. Па пустой зоне дзяжурны вядзе да начальніка. Свеціцца толькі адзінае акно ў яго кабінеце. Няўжо маю работу над п'есай палічыў прагулам? А можа, у ёй знайшоў палітычна шкодныя думкі, тады — цэнтральны ізалятар, новае следства, «контррэвалюцыйны рэцыдыў» і новы давесак да маіх дзесяці гадоў.

Вахонін сядзеў за сталом адзін у накінутым на плечы шынялі і ссунутай на лоб кубанцы, ружовенькі і прапахлы густым перагарам. Я спыніўся ў парозе і далажыў, што прыбыў па яго загаду. За мною стаяў дзяжурны з ліхтаром. «Можаш ісці, Тарасаў», — буркнуў начальнік. Памаўчаў, агледзеў мяне ад лапцей да макаўкі. «Гэта ты са сваёй галавы зварганіў гэтую храновіну?» Усё ў мяне абарвалася ўсярэдзіне. «Па заданні начальніка КВЧ. Ён сам усё правяраў і ўхваліў». — «А кім быў на волі?» Я расказаў. «Хм, жур-на-ліст! Пя-са-цель. Чаго ж табе не хапала на волі? У контррэвалюцыю пацягнула? Язык доўгі ці напісаў, чаго не трэба?» Я сказаў, што ні ў чым не вінаваты. «Усе вы не вінаваты, а чырвонец адвалілі за здарова жывеш? Усё гэга глупства. А ты, відаць, башкавіты. Складна ў цябе выходзіць. Унь як рагаталі. Адно кепска... Здагадваешся? Не? Няўжо такі тупы? А хто больш за ўсіх змагаецца за лес ро-дзі-не, га? Рука-вод-ст-ва! Паняў?» — «Паняў, гражданін начальнік». — «Ты ў якой брыгадзе? Куўшынава? Та-ак. Скажы заўтра Марозаву, што я загадаў аформіць цябе днявальным у КВЧ і сачыняй так, як трэба. Ясна?» — «Ясна, гражданін

начальнік». — «Ну, чашы».

Я вярнуўся на свае нары, рады, што не трэба ўставаць на развод. Магчыма, сучасны сыты, задаволены і спакойны чытач папракне мяне: дзеж твая прынцыповасць, пачуццё годнасці, элементарны гонар, што дагаджаў марозавым і вахоніным? Калі жыццё пастаўлена на карту, выбар адзін. Калі б настыраўся з самадурам, адным сведкам тых страшных пакут было б меней, не было б і гэтых старонак. У кожнага свой непаўторны лёс, свая адзіная дарога. Я прайшоў яе сумленна, чапляючыся за апошні паратунак, каб выжыць, каб расказаць нашчадкам праўду.

БРЫГАДА «УХ»

Вясна саракавога года была ранняя і дружная. У лясных лагчынах яшчэ ляжаў падталы шэры снег, прыцярушаны карою і ігліцай, прыгрэтыя сонцам узгоркі папрастрыквала кволая траўка, падсохла разбітая калясьмі паўсотні фурманак дарога. Брыгады ўжо не хлюпалі па суцэльнай калатушы, а пераскоквалі з грудка на грудок, цалялі ў падсохлыя каляіны.

Ачапленне было кіламетраў за пяць ад зоны. Яно пачыналася штабялямі дроў, накатамі шасціметровага кругляка, ярусамі рудстойкі і пропса, дробнага падтаварніку і шпал. Склады драўніны расцягнуліся кіламетры на чатыры ўдоўж і на кіламетр углыб. Прыйшла пара вывозіць арыштанцкую прадукцыю на будоўлі, на шахты, на заводы, у нейкія далёкія гарады, дзе ніхто і не здагадаецца, што кожнае бервяно паліта слязьмі, магчыма, іх родзічаў ці знаёмых.

Каб вывозіць, трэба падвесці чыгуначную ветку, як тут яе завуць — «вус». Дзеля гэтага прыехаў прадстаўнік чыгуначнага аддзела лагера бесканвойны інжынер Сцяпан Агурцоў. Тэрмін у яго быў невялікі, ён вольна ездзіў па ўсёй тэрыторыі лагера. Вясёлы, трошкі цынічны малады чалавек неяк разгаварыўся са мною, мы знайшлі агульную мову і пасябравалі.

Увечары мяне выклікаў начальнік і загадаў прыняць брыгаду па будаўніцтве чыгункі. Я адмаўляўся, бо ніколі чыгунак не будаваў. Агурцоў паабяцаў, што за дзень навучыць усім прамудрасцям,

работаю будзе кіраваць сам. «А якую брыгаду прыняць?» — «Заутра на разводзе ўбачыш і павядзеш», — сказаў начальнік.

Я доўга маўчаў пра сваю новую пасаду і не ўяўляў, з каго мне набяруць брыгаду. Ноччу прайшоў цёплы дождждык, зямля курылася блакітнаю параю. Развод закончыўся, а ніякай маёй брыгады не было. Падышоў Агурцоў: «Ты толькі не палохайся і не лезь у бутэльку. Чыгунку мы з табою пабудуем і выратуем людзей. Слухайся толькі мяне і ніколі не пярэч. Я з начальнікам пра ўсё дамовіўся». Браму зачынілі, а маёй брыгады няма. Аж гляджу, з ізалятара адзін за адным выпаўзаюць зацятыя «адказчыкі» з вялікім кандзейным стажам. Яны месяцамі не працавалі, даходзілі на трохсотках і рэдзенькай поліўцы. Каб вырвацца ў стацыянар, адны зашывалі сабе рот, прышывалі гузікі на голыя грудзі, рэзалі чэрава, калечылі рукі, абы толькі не хадзіць на работу.

Некаторыя мае будучыя брыгаднікі з зімы не вылазілі з кандзея, таму былі ў дзіравых целагрэйках і ватных штанах, мультановых малахаях, зарослыя і бледныя, але вясёлыя і языкатыя. «Брыгада ух, укалвае за двух. Начальнічак, лады, дай болей баланды». Асабліва ўсе блацякі любілі гаварыць у рыфму. Былі сярод іх «зладзеі ў законе» — ад шыі да пят у кваліфікаваных татуіроўках Колька Сцёпін і невысокі, бялявы і прыгожы Толік Кузняцоў. У яго была адзіная наколка, але на ўсю спіну — ілюстрацыя да пушкінскай «Песні аб вешчым Алегу»: коннік, кудзеснік, чэрап і змяя. Унізе чатырохрадкоўе: «Так вот где таилась погибель моя. Мне смертию кость угрожала, из мертвой главы гробовая змия, шипя, между тем выползала». Відаць, наколваў кваліфікаваны мастак. Як толькі было цярпець такую пакуту? Між іншым, надпіс для Толіка быў прарочы. Гады праз два расказвалі, што на нейкім іншым лагпункце за тое, што «ссучыўся» (здрадзіў сваім) ці праіграўся, Толіка соннага засеклі ў бараку, а вінаватага так і не знайшлі, ды і не надта шукалі.

Нарэшце маю брыгаду пастроілі. Агурцоў з усмешачкай і жарцікамі расказаў пра ўмовы працы: работа здзельная, норму схапілі і — у зону, за перавыкананне — трэці кацёл і кіло дзвесце хлеба. Пасля вячэры ўсё, што застаецца ў катлах, — чыгуначнай брыгадзе. «Ну, як, лады, хлопцы?» Маўчаць, не вераць. «Вас я не пакрыўджу, але

ўкалваць прыйдзецца без дурыкаў». — «А ты не цямніш, начальнічак без намордніка?» — «Што вы, хлопцы». — «А ты забажыся па-блатному». — «Бля... буду», — ляпнуў сябе ў грудзі Сцяпан і перахрысціўся пад агульны рогат. «А цяпер у сталоўку! Стоп! Стоп! Вы ж не табун, а брыгада. Строем за брыгадзірам». І мы пайшлі. У хлебарэзцы выдалі кожнаму па шасцісотцы, накармілі густою баландою і абедзеннаю кашаю.

Павесялелі мае дахадзягі. Як яны прагна ўміналі дзённую пайку, як выскрабалі і вылізвалі міскі! У інструменталцы ахвотна разбіралі рыдлёўкі, ламы і кіркі. Дарогу пачыналі весці ад канца складаў да магістралі. Капалі глыбокія кюветы, а грунт выкідалі на будучае палатно. Хоць і худыя, знясіленыя дахадзягі, як мурашкі, выкарчоўвалі пянькі, махалі рыдлёўкамі, варочалі ламамі і пазіралі на дзве тычкі ў канцы нашага участка. Да першай — сто працэнтаў, да другой — сто пяцьдзесят. Там свяціў трэці кацёл і вялікая пайка. Акорднае заданне — найлепшы прыганяты для лагерніка. Яго найбольшая мара — хутчэй з'есці сваю порцыю і легчы на голыя нары. І мае «рабацягі» стараліся і прыспешвалі адзін аднаго. Трохі адставаў прыгожы азербайджанец Касімаў. Яго вялізныя чорныя вочы глядзелі пранізліва і сумна. З разадраных па швах некалі ватных штаноў свіцілася бруднае смуглае цела, на прапацелую майку надзета дзіравая целагрэйка. Я спытаў, ці ёсць у яго яшчэ што-небудзь з адзення. «Есць, — і Касімаў высмыкнуў з прарэхі рубец заношаных трыкатажных трусоў: — Вот, не знаю, как ему фамілія». «Трусы», — падказаў я. «Турусы. Забил сапсэм». — «Кім жа ты быў на волі, Касімаў?» — «Я-я? Я била лёчик». — «На якіх самалётах лятаў?» Здзіўлена глядзіць на мяне Касімаў і ўсміхаецца: «Сапсэм не летал. Я лёд возил». Рагочам удвух. Сапраўды, і смех і грэх з такога «агітатара». Агурцоў быў асаблівым прыхільнікам маёй брыгады. Ён, відаць, хацеў выратаваць хранічных адказчыкаў, падкарміць іх, паставіць на ногі. Выкарчуем два пні, а ў рапарцічцы іх ужо чатыры, пералапачваем жоўты пясочак, дзесятнік піша: «твердый глинистый грунт с извлечением валунов». Хто іх лічыў, хто праверыць, які там быў грунт? А гэта давала вунь які высокі працэнт!

З першых дзён мая брыгада «чыгуначнікаў» пад рогат усяго лаг-

пункта стала ўдарнаю і стаханаўскаю. Ніхто не любіць аднастайную марудную работу ад званка да званка, асабліва калі норма вялікая, а пайка малая. А тут работа акордная, зрабіў і — на бакавую, і пайка свяціла самая важкая. Вось і стараліся з дапамогаю разумнага Сцёпкі Агурцова. Калі ён недзе ёсць і цяпер, дык не адзін чалавек абавязаны яму жыццём, і дзеці тых дахадзяг прыйшлі ў гэты свет таму, што выжылі іх бацькі.

Аднойчы мы прыйшлі на вахту, калі сонца толькі звярнула з паўдня, і трэба ж было сутыкнуцца з начальнікам. Ён як затупае, як вырачыцца: «Вы чаго гэта? Хто дазволіў? Усёй брыгадай у кандзей захацелі? Брыгадзір, далажы!» Я паказаў рапарцічку, падпісаную цыгуначным дзесятнікам. Сто трыццаць працэнтаў. Начальнік зірнуў на маіх абарванцаў, пакруціў галавою і засмяяўся. Стралок пацвердзіў, што працавалі без перакуру і дзесятнік дазволіў весці ў зону.

«Хрэн з ім. Наша дзела даць рабсілу, а яны няхай разлічваюцца. А вы будзеце ўкалваць, новае абмундзіраванне дадзім».

«Мы работы не баімся, на работу... сам панімаш, гражданін начальнічак. Ударнікі, адным словам. На зіму бяры нас у прыдуркі. З мяне класны пекар будзе. Тут усе кухары, капцёры і бухгалтары. Вунь Касімаў свой лётчык», — зарагатаў і адбіў чачотку Толік Кузняцоў. «А на цябе, здаецца, нарад прыйшоў», — успомніў начальнік. «Можа, на работу ГУЛАГ запрашае? А калі на штрафняк, схаваюся, не знойдзеце. Мне цяпер і тут добра», — прызнаўся Кузняцоў.

Мы баяліся, каб начальнік не павярнуў назад на трасу. Аж не, пакруціў галавою і пайшоў праз вахту. Пусцілі ў зону і нас. Сцёпка Агурцоў шчодра нам выпісваў трэці кацёл за неіснуючыя валуны, пянькі і цвёрды грунт і паступова адносіў вешку далей і далей. Хлопцы нібыта не заўважалі і ўкалвалі, не лянуючыся. Мне Агурцоў тлумачыў сваю «методу»: «Так, як цяпер, яны ніколі не працавалі і наўрад ці будуць працаваць. Ты ж ні разу не крыкнуў на іх «давай, давай». Акордная работа найлепшы прыганяты. Беручыся за рыдлёўку, чалавек павінен ведаць, колькі ён павінен зрабіць і што за гэта будзе мець. Бачыш, як яны варушацца і слухаюцца цябе, бо вераць: ні ты, ні я не ашукалі іх ні разу. Зірні, як яны ад'еліся. Пасля галадухі чалавек становіцца, як налівач, а сыты ўжо не захоча садзіцца ў

кандзей на трохсотку».

Аднойчы я прыхварэў, і брыгаду навёў сам Сцёпін. Хацеў паказаць, на што здатны, і ўвечары прынёс мне падпісаць рапарцічку на сто пяцьдзесят працэнтаў. Следам за ім зайшоў Касімаў, памыты, пачышчаны, у новых картовых штанах і кашулі. Усміхаецца і маўчыць, потым працягвае з-за спіны беленькую булачку са свайго «стаханаўскага» пайка. «Кушай, биригадир. Ты балной. Кушай, пажалуста». Я паўпінаўся, потым разламалі булачку напалам і з'елі ўдвух.

Туфта была туфтою, чыгуначны «вус» рос з кожным днём і састыкаваўся з галоўнаю магістраллю. Зажурылася мая брыгада, што кончылася «лафа» і «стаханаўскія» абеды. Пачаліся пякельныя пагрузкі. Паражняк падавалі адзін за адным пераважна ноччу. Нарадчыкі і дзяжурныя бегалі па зоне з ліхтарамі — лавілі ўцекачоў, а яны зашываліся на гарышчы, хаваліся ў моргу, толькі б не ісці на пагрузку. Загрузіўшы два эшалоны, людзі валіліся з ног, засыпалі на хаду, ламаліся і падалі пад цяжарам сырых шпал, не здолелі ўскаціць даўжэзнае бервяно, яно зрывалася з покатаў, калечыла, а то і насмерць раструшчвала не надта спрытнага грузчыка.

Пагрузка была не для маіх «стаханаўцаў». Пачаліся «мастыркі»: прыкладалі да цела пялёсткі люцікаў і праз пару дзён з'яўлялася мокрая флегмона, набівалі тэмпературу, на вогнішчы прыпальвалі пятку, абы толькі не ісці на пагрузку. Некаторыя зноў падаліся ў ізалятар. Аднойчы па дарозе на пагрузку прыгожы хлапчук з Магілёва Лёнька Філонаў (мабыць, мянушка стала прозвішчам) вільнуў за разлапісты выварат, затаіўся, стрелок прайшоў каля яго і не заўважыў.

Вопытны «кішэннік» і «дамушнік», Лёнька Філонаў бясследна знік. Відаць, недзе на перагоне зашыўся ў гружаны вагон і паехаў на волю.

Толькі пасля пагрузкі спахапіліся, што не хапае чалавека. Гадзіны тры на вахце трымалі ўсе брыгады, з аўчаркамі абшасталі ўсе склады і лесасеку, у загружаныя дрыўмі вагоны паролі пікамі, а Лёньку не знайшлі. Доўга мяне цягаў упаўнаважаны чэкісцкага аддзела за «садзеянне ўцекачу». Брыгаду перавялі ў рэжымныя. Мае хлопцы дзякавалі Лёньку, што выратаваў нас ад начных пагрузак.

СМЕРЦЬ АНГЕЛА

Пасля вызваленчага паходу Чырвонай Арміі на Захад 1939 года наш лагер стаў інтэрнацыянальным. Увосень прыбыў этап з Польшчы: мужчыны ў ніколі не бачаных шыкоўных гарнітурах і палітонах, з бліщчастымі скуранымі чамаданамі і партфелямі, жанчыны ў капялюшыках, светлых пальцечках з пелярынкамі і ў лайкавых пальчатках на зграбных ручках. Потым з Малдавіі прыгналі дзевяноста трох малдаван у доўгіх суконных бурнусах, у кажушных камізэльках і каракулевых стаўбунаватых шапках. Быў сярод іх колішні пракурор, некалькі светароў і звычайныя сяляне — вінаградары і кукурузнікі.

У польскім этапе трымаўся незалежна паважаны ўсімі землякамі былы таварыш міністра, быў і маленькі сівенькі і надта ж гаваркі банкір. Ён кожнаму расказваў, колькі яго мільёнаў захоўваецца ў швейцарскім і лонданскім банках. А цяпер ён працаваў «рухавіком» — увесь дзень тузаў за вяроўку прымітыўнае прыстасаванне, што шчапала дранку на дах. Перакоўваўся, вывучаў на практыцы, як дастаюцца мільёны.

Дужэйшых паслалі на павал і на пагрузку, жанчын на акорку драўніны, самую прыгожую ўзяў за прыбіральшчыцу на пякарню Коля Зотаў, колішні буйны махляр і прайдзісвет, з добра падвешаным языком і ўяўнай адукаванасцю. Начальства яму патурала ва ўсім: ён за кошт прыпёку шчодра карміў усіх вольнанаёмных.

Тыдні праз два палякі ўжо не пазнавалі адзін аднаго ў лагерных неданосках. Іх бессаромна распраналі вольныя і блатары, брыгадзіры і дзесятнікі, кухары і капцёры. Уркі на дзвярах свайго шалмана павесілі прыгожую фанерную шыльду «Ларек». Многія палякі пацягнуліся туды, спадзеючыся нешта купіць. Ім у дзвярах рабілі «цёмную» — на галаву накідвалі коўдру або бушлат, вытрасалі кішэні, здымалі пінжак, папярэджвалі: калі каму заікнецца, прырэжуць, давалі ў каршэнь кухталя, і небарака ляцеў з ганка, мінаючы прыступкі. Некаторыя беглі скардзіцца на вахту. «Дзе абрабавалі?» — «У ларку». Пасля аперацыі шыльда часова здымалася. Наглядчык з папярпелым ішлі ў сапраўдны ларок і, як кажуць, цягнулі пусты нумар. Потым шыльда вывешвалася зноў для чарговага «наіўняка».

Большасць гарнітураў, чамаданаў, паліто і партфеляў пераплыла

за зону ў шафы і куфры начальнікаў і стралкоў. Іх бессаромна выменьвалі за хлеб, цукар, махорку, за невялікую плату. Пекар Коля Зотаў з дапамогаю вольных адпраўляў дадому пасылку за пасылкаю.

Менш прывабнаю была вопратка малдаван, але і іх хутка пераапранулі ў неданоскі трэцяга тэрміну. Паплыў за зону шыкоўны сурдут былога пракурора Бесарабіі Прусакова, з тонкага сукна — сутана айца Іоны. Валіць лес, грузіць вагоны, будаваць ляжнёўкі яны былі не здатныя. Пайкі не цягнулі вышэй за чатырыста — пяцьсот грамаў, рэдзенькая баланда на першы кацёл, лыжка ячменнай кашы, а часам за невыкананне нормы ўся брыгада з вахты ішла без затрымкі ў кандзей. У многіх малдаван паацякалі твары, пад вачыма пазвісалі вадзяністыя мяшэчкі, пабляклі і апусцелі вочы.

Першымі апускаліся ў лагеры не загартаваныя працаю кволыя інтэлігенты. Яны пачыналі длубацца на сметніках каля кухні, вылізваць чужыя міскі, рабіліся абыякавыя, пераставалі ўмывацца, трацілі чалавечае аблічча і годнасць, ад жывых ішоў нейкі затхлы дух. Па зоне сланяліся патэнцыяльныя смяротнікі. На работу ісці яны не здолелі, без тэмпературы санчасць вызвалення не давала, значыць, садзіліся ў кандзей, а там неўзабаве — дарога за вахту з біркаю на вялікім пальцы правай нагі.

Самых саслабелых пасылалі ў брыгаду лапцяплётаў. У зямлянцы з невысокаю надбудоваю бязногія і кульгавыя дзяды забяспечвалі галоўным абуткам лесарубаў — вяцкімі лапцямі на сорак вушак. Сярод лапцяплётаў былі свае стаханаўцы і ўдарнікі, седзячы, зараблялі трэці кацёл. Паслалі да іх вучыцца двух маладых польскіх дахадзяг. Колькі яны ні біліся, а цалкам лапця не сплялі: адзін неяк агораў насок, другі пятку, і панеслі здаваць у капцёрку кожны па паўлапця, каб не лічыліся прагульшчыкамі і не начаваць у кандзеі. Ну ж і парагатаў з іх капцёр Яша Смірноў, а яны, няшчасныя, стаялі і плакалі.

З польскімі і малдаўскімі прозвішчамі сяк-так асвойталіся, а прыбыў вялікі этап з Грузіі, і пачаліся пакуты для брыгадзіраў і работнікаў бухгалтэрыі: усе прозвішчы здаваліся на адзін капыл. Іх блыталі ў продстале, блыталі нарміроўшчыкі, блыталі рэгістратары санчасці. Пакуль было цёпла, сыны Каўказа яшчэ неяк трымаліся, а ўдарылі маразы, закруцілі завеі, дарогі і тайгу завалілі высокія

сумёты, учарнелі, згорбіліся, закалаціліся ад голаду і сцюжы некалі прыгожыя і дужыя землякі «вялікага» Сасо і пасыпаліся адзін за адным, як мухі. Пакуль дойдзе да ачаплення — духі вон. Трэба ж абтаптаць, падсекчы камель. Пачнеш пілаваць, а пілу заціснула. Вопытны лесаруб ведае, як даць рады, а бедныя дзеці сонечнага поўдня выбіваюцца з сілы, пакуль зваляць адно дрэва. Ніхто іх не вучыў гэтай рабоце: пілу з сякераю — у зубы і гайда ў лес, а там хоць пуп развяжы, а норму дай. Дрэвы падалі абы-куды, і гінулі пад імі дзесяткі бездапаможных лесарубаў. Ніхто па іх не заплакаў, не паведаміў радні, як загінуў іх пакутнік.

На такіх санчасць складала на вузенькай паперцы акт: «Памёр ад запалення лёгкіх» або «ад сардэчнай недастатковасці», а дзе і калі пахаваны, засталося таямніцаю назаўсёды. За тыдзень нябожчыкаў набіраўся поўны дашчаны хлеўчучок, названы моргам. Укамянелую зямлю было не ўкапаць, а хаваць неяк трэба. За поўнач голыя закасцянелыя ад марозу трупы, адных удоўж, другіх упоперак, укладваў на сані хозвозчык Міфодзій Кастроў, вывозіў у лес за конбазу і да вясны завальваў снегам. А як растане зямля, было не да нябожчыкаў, ды і znікалі яны неяк таямніча з таго месца. Толькі часам знаходзілі косці і чарапы.

Ад сцюжы, голаду і непасільнай работы асабліва грузіны і малдаване падалі на хаду. Яны хутка трацілі волю, надзею і чалавечае аблічча; апускаліся маральна і фізічна, голад іх гнаў да скрынак з кухоннымі адкідамі, яны прагна грызлі салёныя галовы траскі, абпіваліся вадою, ногі, твары распухалі да шкляной празрыстасці, і людзі нячутна згасалі. Раніцай будзяць на паверку, а ён нежывы. Брыгадзір не надта спяшаўся даваць на нябожчыка весткі ў санчасць, каб яшчэ дні два мець лішнюю пайку на брыгаду.

Здаралася наадварот: па зоне блукалі «жывыя нябожчыкі». Не надта пісьменныя брыгадзіры часам памыляліся: памрэ Гогіберыдзе, а ў рапарцічцы спішуць Насарыдзе. І ён з раніцы ходзіць высвятляць, чаму яму не даюць пайку. У продстале тлумачаць, што ён памёр. «Вай, слюшай, зачем умер? Я еще живой». І тупае небарака, жывы нябожчык, у санчасць па даведку, што ён сапраўды яшчэ жывы.

Малдаване ўсё ж неяк трымаліся, лягчэй пераносілі маразы, каго

не абабралі блацякі, насілі кажушныя душагрэйкі, і лесапавалам яны авалодвалі спрытней. Маладыя хлопцы стараліся зарабіць большую пайку і давалі больш за сто працэнтаў. Але ўсе былі замкнёныя, маўклівыя і змрочныя. Толькі і пачуеш: «буна даміняца», «буна сяра». Іх парадзелая брыгада жыла асобна, але не надта дружна, часам усчыналіся сваркі, а за што, не разбярэш. Брыгадзірам у іх быў не то малдаванін, не то украінец Іон Саўчук, чалавек патрабавальны і жорсткі. Ён адразу засвоіў галоўную лагерную паганялку: «Давай! Давай! Мацъ-перамацъ!» Хто не выдабіў норму, таго з вахты здаваў у кандзей, дагаджаў начальству, каб толькі ўтрымацца ў брыгадзірах.

Неяк на пагрузцы наша брыгада стаяла побач з Саўчуковаю. Пакуль выводзілі загружаны састаў, усе разам паселі вакол вогнішча. Грузчыкам прывезлі дзежку застылай на марозе баланды з турнэпсу і вотруб'я. Значыць, зноў грузіць усю ноч, а раніцай ісці на павал. Цяпер успамінаю і не верыцца, што гэта мог вытрымаць галодны чалавек, хоць і вытрымлівалі адзінкі. Мы пракліналі чыгунку, што самі пабудавалі, глядзелі на бясконцыя склады, і апаноўваў жах, што ўсё гэта суджана нам перацягаць на ўласных гарбах. Звалімся, вывезуць за вахту, прыгоняць новых, і на іх долю хопіць.

Каля вогнішча побач са мною сядзеў, відаць, некалі прыгожы, з сумнымі вачыма малады малдаванін Рубежу. Сёрбаў ён баланду неяк далікатна, не хапаючы, не давячыся. Заўсёды быў маўклівы і стрыманы, нават калі яго лаялі, маўчаў і ўсміхаўся. Я пацікавіўся, чым ён займаўся на волі. «Літаратурай». Прызнаўся і я ў сваёй адданасці прыгожаму пісьменству. Хутка мы разгаварыліся. Рубежу добра гаварыў па-руску і расказаў, што доўгі час збіраў матэрыялы пра службу Пушкіна ў Малдавіі, пра вытокі яго «Цыган» і вершаў, калісьці напісаных у Кішынёве. Расказваў ён павольна, узважваючы кожнае слова, успамінаў асабліва любімыя строфы і чытаў свае пераклады іх на малдаўскую мову.

Пасля гэтай пагрузкі мы ўжо не абміноўвалі адзін аднаго: затрымліваліся хоць на некалькі хвілін. Рубежу быў лепшым лесарубам і грузчыкам у брыгадзе Саўчука. Ён, мабыць, паверыў, што сапраўды «лучковая піла і канадскі тапор — карацейшы шлях да вызвалення», авалодаў лучковай пілою, спрытна валіў дрэвы з пня, раскрыжоўваў,

калоў, словам, выкладаўся, не шкадуючы сілы, абы зарабіць большую пайку і залікі, у якія некаторыя па наіўнасці яшчэ верылі.

Напрадвесні пабольшалі дні, на ўзлобках падтаваў снег, рудзелі прагаліны, на іх, як аладкі, ляжалі колцы з адмецінамі, пазразаныя з шасціметровых бярвёнаў — сляды зімовай туфты.

У многіх лагернікаў параспухалі дзёсны, павыпадалі зубы, пачыналіся паносы, малдаване іх звалі «дзіярыя», а медыкі — цынга. Даўжэй за ўсіх трымаўся Рубежу.

З павалу вярталіся яшчэ да змяркання. Неба ачысцілася ад воблакаў, праз цёмныя верхавіны лесу мігцела, драбілася іскрамі вялікае сонца. Прадвесне радавала цяплом, зялёнаю травою, шчаўем, саладкаватымі дудкамі, а летам — чарнічкаю і сыраежкаю. Арыштанты, як трусы, елі ўсё, што расло ў лесе, і ратаваліся ад цынгі і ад страшэннай пелагры.

Наша парадзелая, абшарпаная і аслаблая за зіму брыгада ўваходзіла ў зону апошняю. Ладны, падцягнуты вахцёр у хромавых ботах, сініх брыджах, перацягнутай шырокаю папругаю гімнасцёрцы, нібы лапаткаю, фанернаю дошчачкаю адграбаў пары ў кожнай брыгадзе і запісваў, колькі вярнулася з лесу. Я толькі ступіў у зону, бачу — прыткнуўшыся да сцяны вахцёрскай каравулкі, сядзіць Ангел Рубежу. Каля ног — лучковая піла і канадскі тапор. Я аклікнуў яго: «Уставай, Ангел, прастынеш». А ён маўчыць, галава звісла на грудзі. Дакрануўся да пляча, а ён павольна ссунуўся на правы бок, У твары — ні крывінкі, вусны пасінелі, збялеў кончык носа. Няўжо Ангел адляцеў у лепшы свет? А раптам можна яшчэ выратаваць? Пабег у санчасць, прывёў лекпома. Той прыадкрыў павекі і спакойна сказаў: «Група Д». Прыйшлі санітары з насілкамі, і знікла яшчэ адна добрая душа. У гэты дзень Рубежу выканаў паўтары нормы і не дайшоў да барака. Дыягназ — параліч сэрца. Колькі іх спынілася, колькі разарвалася ад пякельнай работы, голаду, крыўды, здзекаў і душэўных пакут?!

Група «Д» расла з кожным днём, а брыгады адпаведна радзелі. У начальства быў план, і яно патрабавала ў ГУЛАГа новай і новай рабсілы (сапраўды, сіла была рабская), ГУЛАГ даваў заяўкі аператыўным органам, значыць, зноў начамі шасталі «чорныя вораны», круціўся

няспынны канвеер у следчых кабінетах, і на Поўнач ішлі эталоны з закратаванымі люкамі, стогнамі: «Ва-а-ады-ы!», «Хле-ба». Везлі будучых лесарубаў і кандыдатаў у трупу «Д». Памятаю — у пачатку месяца на работу выходзіла каля шасцісот чалавек, а праз два месяцы — толькі шэсцьдзесят. Так з малдаўскага этапа к вясне застаўся жывы адзін брыгадзір Саўчук. І ён дайшоў: высокі, як тычка, тонкі, звонкі і празрысты, з ацёчнымі нагамі, вадзяністым тварам і патухлымі вачыма трапіў у «слабкаманду» — гэтую перасылку на той свет.

ГЛУХАТА

За некалькі месяцаў у нядзелю выпаў першы выхадны дзень. Дзіўна: не падалі ніводнага паражняка. Людзі ў бараках латалі свае транты, у каго ў капцёрцы вялося нешта ў пасылцы — у кіпяцілцы, на маленькіх вогнішчах у гліняных кар'ерах каля цагельні, у закураных кацялках варылі прасяную або панцаковую кашу, іншыя адсыпаліся за ўсе бяссонныя ночы.

На пятачку паміж баракамі з кавэчэўскага патэфона плыў хрыпаты голас Уцёсава: «Я возвращаю ваш портрет, я ни о чем вас не молю...» Гэты прымітыўны раманс вярэдзіў душу, нагадваў волю, студэнцкі інтэрнат, песні Уцёсава, Козіна, Ірмы Яўнзем.

Непадалёк ад патэфона на лавачцы сядзела прыгожая, статная, як дзяўчынка, Соф'я Іванаўна Эндэм. Яна працавала ў бухгалтэрыі. Здавалася, не сівыя, а срабрыста-белыя хвалістыя валасы аблямоўваюць ружовы твар класічнай прыгажосці. На лоб спадала маленькая грыўка, светлашэрыя з сінявою вочы іскрыліся вільготнаю цеплынёю. Сіняя ў белую крапінку сукенка аблягала яе зграбную постаць. Софья Іванаўна заўсёды была стрыманая, з усімі аднолькава далікатная і незалежная. Гаварылі пра яе рознае. Сядзела яна за мужа, былога начальніка штаба Ленінградскай ваеннай акругі. Пасля забойства Кірава разам з многімі ленінградцамі і яго з сям'ёю выслалі ў Саратаў на пасаду начальніка ваеннага вучылішча. За што? Нехта ўспомніў, што некалі малады Блюхер заляцаўся да Соф'і Іванаўны. У яе мужа з будучым маршалам была сутычка, якая ледзь не скончылася паядынкам — абодва расшпільвалі кабуры. Значыць, начальнік штаба

схільны да тэрору. У 1937 мужа Соф'і Іванаўны арыштавалі і расстралялі, а ёй далі восем гадоў. Неўзабаве забілі і Блюхера.

Соф'я Іванаўна была ў нас увасабленнем чысціні, жаноцкасці і прыгажосці. У бухгалтэрыі яна сядзела каля акна, і многія па некалькі разоў праходзілі каля канторы, каб толькі паглядзець на яе. Яна гэта зауважала, чырванела і адварочвалася.

Соф'я Іванаўна заўсёды мне нагадвала волю і людзей, што засталіся там, але не адважваўся падысці і загаварыць, саромеўся свайго выгляду ды і не ведаў, што ёй сказаць.

У той выхадны дзень яна чытала тоненькую пажоўклую кніжачку. Пяць гадоў я не трымаў у руках друкаванага слова і баяўся развучыцца чытаць. А тут — кніга. Я ціха падышоў з-за спіны і ўбачыў, што Соф'я Іванаўна чытае вершы: перагарнула — «Тры пальмы», «Ветразь», «Валерык». Лермантаў! Тут, за калючым дротам, у некага над падушкаю, хаваецца ад «шмонаў», пераходзіць з рук у рукі. Ад хвалявання ўздыхнуў. Яна азірнулася. «Вам падабаюцца вершы?» У роце перасохла, я толькі кіўнуў і нешта невыразнае мармытнуў. «Сядайце, пачытаем разам». Я прысеў на краёчку лаўкі, Соф'я Іванаўна прысунулася бліжэй і працягнула мне кніжку. «Вам падабаецца Лермантаў?» — «Калі б ён дажыў хоць бы да пушкінскага веку, гэта быў бы найвялікшы сусветны Паэт. Чаго варта «И звезда с звездою говорит», «Под ним Казбек, как грань алмаза, снегами вечными сиял».

Соф'я Іванаўна паглядзела на мяне доўгім паглядам. Раптам, бразнуўшы дзвярыма вахты, у зону беглі толькі што прысланы замест Вахоніна новы начальнік, малады і прыгожы Фамічоў, за ім ледзьве паспяваў куртаты даўганосы камандзір узвода Русакоў з пустою расшпіленаю кабурою, за ім спяшаўся белабрысы ў рагавых акулярах і блакітнай фуражцы ўпаўнаважаны оперчэкісцкага аддзела Факін, дыбаў навольны начальнік рэжыму, апошні бег начальнік КВЧ Марозаў. Божа мой, колькі іх, і ўсе начальнікі! Яны завярнулі ў кабінет Фамічова, а Марозаў падбег да стала, выключыў і забраў патэфон, а з КВЧ вынес чорную талерку рэпрадуктара і пайшоў следам за ўсімі.

У паводзінах начальнікаў адчувалася трывога і заклапочанасць.

Можа, збегла цэлая брыгада, бунт крымінальнікаў, крушэнне на чыгунцы? Што здарылася, ніхто здагадацца не мог. А мы чытаілі сабе Лермантава, не думаючы ні пра што. Пры самай вялікай сакрэтнасці па лагеры папоўз страшэнны шэпт — «Вайна». «Напалі немцы». Аптымісты пасмейваліся: «Слон і моська!» «Мы іх за тыдзень у парашок сатром. Колькі той Германіі?» і напявалі: «Не видать им красавицы Волги и не пить им из Волги воды». А тым часам трывога расла: у кожнага на волі засталіся родныя, блізкія. Хоць даўно маўчала мая Таццяна, нічога не ведаў пра народжанага без мяне сына, заўсёды думаў пра іх, асабліва цяпер было боязна за іх лёс, за роднага дзядзьку, стрыечных братоў і сястру, думаў і пра бацьку, які нават баяўся прызнацца да мяне.

Больш за ўсё трывожыла невядомасць: змоўкла адзіная радыёкропка, зніклі газеты ў КВЧ, маўчалі вольнанаёмныя — ім забаранялася гаварыць пра вайну, спыняцца з зэкамі.

У некаторых у чэрвені і ў ліпені канчаўся тэрмін. Яны лічылі дні да вызвалення, паздавалі ў капцёрку зімовыя транты, напісалі родным, каб чакалі, а іх выклікалі ў УРЧ (улікова-размеркавальная часць) і паведамілі, што затрыманы ў лагеры да канца ваенных дзеянняў. Адны ў шокавым стане не маглі вымавіць слова, другія істэрычна лямантавалі. Бесканвойных заканваіравалі, знялі з блатных работ і ўсіх пагналі ў лес. Толькі таму, што скончыўся тэрмін, людзі трапілі ў цяжкае становішча, як у першыя дні зняволення. Колькі было адчаю, колькі слёз!

Многія з нас панеслі ў УРЧ заявы з просьбаю адправіць на фронт, пісалі лісты «Любімаму і роднаму бацьку, правадыру і настаўніку Іосіфу Вісарыёнавічу Сталіну», пісалі Варашылаву, Калініну і Молатаву, наіўна верылі, што нашы «слязніцы» дойдуць, што іх прачытаюць, павераць нашай адданасці Радзіме, гатоўнасці абараняць яе да апошняй кроплі крыві. Заявы прымалі, але далей упраўлення яны не ішлі. Праз паўгода прызвалі некалькі крымінальнікаў у штрафныя роты. Яны гінулі ў першых жа баях, на змену ішлі другія. А мы былі глухія і сляпыя: ніхто нічога не ведаў, што робіцца на фронце, дзе ідуць баі. Паўзлі чуткі: заняты Мінск, Орша, Смаленск. Не хацелася верыць. Новыя этапнікі шэптам расказвалі (каб не сеяць

паніку), што бамбілі Маскву. Апаноўваў жах. Рэзка пагоршылася харчаванне — хлеб з вотруб'я, баланда з турнэпсу, каша — неабдзіраная пшаніца і ячмень.

Пачалі ў армію забіраць маладых стралкоў, вольнанаёмных начальнікаў розных аддзелаў. На іх месцы прысылалі пажылых белабілетнікаў, эвакуіраваных жанчын з Пскоўскай і Калінінскай абласцей. Можна было здагадацца, дзе ідуць баі, але не хацелася верыць, што немцы над Масквою, што ўся Беларусь у акупацыі, што родныя і блізкія далёка за лініяй фронту.

Нормы адразу пабольшалі, з'явіліся заклікі: «Усё для фронту. Усё для перамогі!» На кожным разводзе былы зняволены, а цяпер асабліва зацяты начальнік вытворчасці Бойчанка заклікаў ударнай працай для фронту зменшыць сваю віну перад Радзімай і папярэджваў: сістэматычнае невыкананне нормы лічыцца контррэвалюцыйным сабатажам, а сабатаж у ваенны час караецца адною караю. Кожнае выступленне Бойчанка заканчваў адным абяцаннем: «Па трупах пайду, а план выканаю». І выконваў па кубаметрах драўніны і трупаў. І прадукцыя ў нас пайшла абарончая — ружэйная балванка, авіяцыйная фанера, лафетнік для гармат, рудстойка для Кузбаса і дровы для Масквы.

Амаль усе зняволеныя, сцяўшы зубы, з апошніх сіл пілавалі, грузілі авіяфанеру і баланс на цэлюлозу, прыклады для аўтаматаў, дровы і шпальнік. Кожны адчуваў сябе змагаром у тыле, абаронцам сваёй зямлі. Брыгада мая распалася, і я зноў пайшоў на лесапавал. Ад перанапружання на гарачыні ў мяне часта ішла з носа кроў: толькі вярнуўся ў зону, падышоў да карытца-ўмывальніка, прыклаў прыгаршчы вады да твару, як цуркам хлынула кроў. І ніяк яе не спыніць. Нехта паклікаў лекпома. Ён прыйшоў да мяне разам з Соф'яй Іванаўнай. Яна клала мокрую хусцінку на лоб, прынесла з амбулаторыі кальцый і не адыходзіла, пакуль не спынілася кроў. Можа, яна і спынілася ад яе такога пяшчотнага дотыку.

Пасля гэтага крадком, але часта мы пачалі сустракацца, каб ніхто нас не бачыў. Соф'я Іванаўна мне расказвала пра Ленінград, пра выдатныя спектаклі ў Марыінцы, пра дом Блока на Пражцы, а я ей чытаў «Незнаёмку», «Равэну», «Салаўіны сад», расказваў, што ў

інстытуце пісаў дыпломную работу пра творчасць Блока, і бясконца чытаў яго вершы. Тады я і падумаць не мог, што некалі буду перакладаць Блока на беларускую мову і выдам томік яго вершаў і паэм. А там быў змрок, безнадзейнасць, І смерць лунала над кожным з нас і бязлітасна касіла брыгаду за брыгадай — з двух, з трох збіралася ледзьве адна. Увага Соф'і Іванаўны вярнула жаданне жыць, засвяціла маленечкую надзею. Развітваючыся, яна затрымала маленькую мяккую ручку ў маёй шурпатай далоні і ціха сказала: «Мне трэба з вамі пагаварыць, нават параіцца. Прыходзьце па змярканні на лавачку за санчасцю».

Я чакаў заходу сонца, як некалі пёршага спаткання. Рупіла: што яна мне мае сказаць, што ей магу параіць? За гадзіну да змяркання туцаў каля тае лавачкі над кашлатаю елкаю. Там мы хаваліся ад усяго і ад усіх. Нават двум мужчынам доўга затрымлівацца было рызыкоўна: абавязкова дазнаецца «кум», тады дабра не чакай.

Соф'я Іванаўна выйшла з санчасці, падала ласкавую ручку, вочы гарэлі нейкім ліхаманкавым святлом. Мы пайшлі ў ашаляваны тамбур амбулаторыі. «Тут нам ніхто не перашкодзіць». Гаворка пераскоквала з аднае дробязі на другую, зноў пачаліся ўспаміны. Мне асабліва не было чаго ўспамінаць, а яна з задавальненнем расказвала пра свае шчаслівае мінулае, бедавала пра васемнаццацігадовую дачушку, як складзецца яе лёс, адрынутай, заплямленай ганьбай невінаватых бацькоў, а людзі бязлітасныя і жорсткія, дбаюць і калоцяцца толькі пра сябе. Потым наступіла доўгая паўза. Відаць, Соф'я Іванаўна ніяк не магла пачаць размову, вагалася, а можа, не давярала мне. Я строіў здагадкі, але не мог і падумаць пра тое, што яна мне сказала. «Я не маю з кім падзяліцца і параіцца, а калі чалавеку нясцерпна цяжка, неабходна споведзь, спагада, суцяшэнне і... парада. А вы пакляніцеся, што размова застанецца паміж намі і вы яе забудзеце за гэтым парогам». Я паспрабаваў пажартаваць, што не маю ні Евангелля, ні Біблії, склаў рукі, як на малітву, і тройчы паўтарыў: «Клянуся, клянуся, клянуся».

«Вы ж ведаеце, што мы ў бухгалтэрыі часта заседжваемся дапазна, пакуль у кабінеце начальнік. Раптам ён мне дае тэрміновае заданне падрыхтаваць нікому не патрэбныя звесткі. Выклікае да

сябе, гаворыць кампліменты, частуе смажанаю бульбай і чаем з белым хлебам. Хоць і глытаю слінкі, але настойліва адбіваюся ад начальніцкай ласкі, а ён сыпле двухсэнсоўныя жарцікі і настойліва прапануе свае любошчы. Я кажу, што рабыня не можа палюбіць нават Апалона, а тут гэта пагражае вялікаю караю. Ён прапануе стаць загадчыцай лазні, жыць у асобным пакойчыку. Я ад усяго адмаўляюся. Лепш загіну, а не стану палюбоўніцай свайго турэмшчыка. Парайце, што мне рабіць. Сказаць, што паскарджуся ўпаўнаважанаму, ён толькі пасмяецца, бо яны ж сябры, аднолькавыя нахабнікі і каты».

Што я мог ей параіць, як засцерагчы ад гвалту і знявагі? Яна прытулілася да мяне, гарачыя рукі дрыжалі, шчокі палалі чырванню. Я асцярожна прытуліў яе да сябе. Яна горача загаварыла: «Лепш належаць блатняку, чым гэтаму кату з жывёльным інстынктам. Тых, каго вывозяць за вахту, губяць ён і яго апрычнікі. Як я іх ненавіджу. Адзін дотык — знявага памяці ўсяго чыстага мінулага. Не дзівіцеся, чаму даверыла вам сваю споведзь. Прачытала ў вашых вачах такі сум, такі боль і падумала, што зразумееце мяне. Дык што вы скажаце?»

Я параіў не здавацца, каб не пакутаваць усё жыццё ад знявагі і бруду, берагчы сябе. Ей жа заставалася пакутаваць яшчэ чатыры гады, верылася, што будзе воля, усе правы і новае жыццё. Пасля гэтай сустрэчы мы часта сыходзіліся з Соф'яй Іванаўнай, перайшлі на «ты», і тайна сустрэч належала толькі нам.

Неўзабаве па загаду Фамічова яе знялі з работы ў бухгалтэрыі і паслалі ў лес на акорку. Апрача чаравічак, сукеначкі і клятчастага паліто з волі, у яе нічога не было. А да лесасекі ісці кіламетраў пяць па гразкай ухабістай дарозе. Першы дзень яна на работу не пайшла. З паверкі яе з уркаганамі і адпетымі шалашоўкамі пагналі ў кандзей. Яна з гонарам трымала сваю прыгожую беленькую галоўку. Жанчыны з бухгалтэрыі і абслугі любілі і паважалі яе, глядзелі ўслед і выціралі слёзы.

Фамічоў адваліў ёй дзесяць сутак без вываду на работу: камера, параша, голыя нары, пацукі і трыста грамаў хлеба на дзень. Загадваў кандзеем кульгавы Валодзя Лісоўскі. Ехалі мы з ім у адным этапе і сустракаліся цяпер як даўнія знаёмыя. З выгляду ён быў суровы і

няўмольны, а ў душы спагадлівы і мяккі. Пры начальстве крычаў на сваіх «падапечных», а на кухні выпрошваў для іх некалькі лішніх порцый баланды не па штрафным, а па другім катле, цішком перадаваў махорку або кавалак хлеба.

Папрасіў я Валодзю не саджаць Соф'ю Іванаўну разам з шалашоўкамі і прыняць передачу: хлебарэз даў ладную гарбушку, кухар наклаў паўкацялка густое кашы. Аднойчы Валодзя пусціў мяне ў цёмную халодную камеру. На голых нарах, укруціўшыся ў клятчастае пальцечка, ляжала Соф'я Іванаўна. Уяўляю, што яна перадумала, што ўспомніла за гэтыя дні зняволення ў зняволенні. Яна ўзрадавалася нечаканаму прыходу, прытулілася і ціха заплакала: «Не ад крыўды плачу, ад радасці, што не забыў мяне... Усё ж перамагла. Лепш загінуць, чым належаць нягодніку. Цяпер мне нічога не страшна».

Лісоўскі прыспешваў. Я пацалаваў маленькую халодную руку і сам ледзь стрымаў слёзы.

Пад восень у глыбіні тайгі пачалі будаваць новы, М-ты лагпункт. Укапалі некалькі шулаў, ашалявалі іх аполкамі, зверху прыкідалі яловаю карою, збілі нары. Кара пакарабацілася, і над галавою было шэрае неба, закратаванае латамі і кроквамі. Нары прыкідалі новым лапнікам і прыгналі сюды на акорку рудстойкі непаслухмяных і зацятых манашак, свавольных шалашовак і ў лапцях на босую нагу з торбачкаю за спіною Соф'ю Іванаўну.

Пачаліся зацяжныя дажджы. У будане без падлогі ператварылася ў жужаль размешаная нагамі зямля. Зверху ліло, у шчылінах свістаў вецер, на мокрым лапніку ўлежаць было немагчыма. З-пад дажджу выганялі на дождж няшчасных пакутніц, прымушалі цяжкімі акорачнымі лапаткамі пралышваць рудстойкі. Адзіны ратунак быў каля вогнішча, ды і тое з адсырэлага ламачча не грэла, а толькі дыміла. З выгляду далікатны, шчыгульны, наадэкалонены Фамічоў кінуў жанчын на пагібель. У іх апухалі твары і раз'едзеныя тванню ногі, душыў кашаль, днём і ноччу; калацілі дрыжыкі.

Лагпункт ледзь чутна абураўся, але быў бяссільны перад уладаю азвярэлага самадура. Ён мог караць і міласаваць, паставіць на «блатную» работу і растаптаць кожнага бяспраўнага нявольніка. За пакутніц заступіўся колішні земскі фельчар, ціхі і мяккі Ізот Іванавіч

Цымбалюк. Ён з санітарнаю сумкаю хадзіў на лесапавал, бо няшчасныя выпадкі здараліся кожны дзень: пад спіленае дрэва траплялі не надта спрытныя, нявопытныя лесарубы, некаторыя наўмысна канчалі свае пакуты пад зваленаю бярозаю ці асінаю, скаўзанецца сякера ў кольшчыка ці ў сучкаруба і параніць нагу ці руку. Цымбалюк іх як мог ратаваў. Стаў ён на абарону загнаных на пагібель у лясную загарадку жанчын. У многіх пачалося запаленне лёгкіх, бранхіты і плеўрыты, адкрыліся на нагах флегмоны. Стары фельчар пайшоў да начальніка патрабаваць усіх жанчын перавесці ў зону, некалькі забраў у стацыянар. Дзве маленькія палаты не маглі змясціць усіх хворых. На станцыі Лапшанга была лагерная бальніца. Яе ўзначальвала выдатны хірург, прафесар Бурцава. Хоць у яе фармуляры быў артыкул шкодніцтва, але на кансультацыі і аперацыі ехалі да яе нашы высокія начальнікі, чыны з абласных устаноў і іх родзічы.

На Лапшангу адправілі і Соф'ю Іванаўну. Яе з дзвюма жанчынамі паклалі на воз і амаль нерухомую павезлі на станцыю. Мы развіталіся каля вахты. Некалі срабрыстыя хвалістыя валасы паскручваліся і пажоўклі, прыгожы твар высах і пасінеў, патрэсканыя вусны ледзьве варушыліся. Яна прашаптала: «Прашчай. Пастарайся выжыць і расказаць праўду». Колы пакаціліся па ляжнёўцы за вахту.

Больш я ніколі не бачыў Соф'ю Іванаўну, не ведаю пра яе лёс. А ў памяці яна засталася, як пры першай сустрэчы: светлым праменьчыкам у змроку дзікунства і няволі. І гэтыя радкі — запавет вялікай пакутніцы Соф'і Іванаўны Эндэн.

«ЖЫЦЦЁ — КАПЕЙКА»

Па лагпункце паўзлі трывожныя здагадкі і чуткі, што немцы занялі Маскву, адразу акупавалі Беларусь і Украіну. Не хацелася верыць, але па злосных тварах вольнанаёмных, па лютасці канвою, па ўзмоцненым рэжыме і выцісканні апошніх сіл адчувалася нейкая вялікая бяда. Планы нарыхтоўкі і адгрузкі лесу раслі, а выконваць іх не было каму. Начамі вывозілі за вахту дзесяткі паабгрызаных пацукамі шкілетаў, абцягнутых сіняю скураю. У лесе іх збольшага прыкідвалі зямлёю на спажыву ваўкам і лісам. На тым жахлівым могільніку з

зімы валяліся абглыданыя косці ды фанерныя біркі з нумарамі асабістай справы, каб і на тым свеце «контрык» меў сваё месца. Работа, харч, рэжым вынішчалі людзей у імя высокай мэты — перамогі над фашызмам.

У начальства быў адзін клопат — любою цаною выканаць план і даць прыстойную зводку. А там прыбудзе новы этап, выціснуць з яго ўсё магчымае і спішуць па групе «Д». І прыбывалі. З'явіліся першыя франтавікі ў падрэзаных шынялях, абмотках, зарослыя, брудныя акружэнцы. Расказвалі, як прабіваліся з баямі, а іх «асабісты» абвінавацілі ў здрадзе, пусцілі пад палявы трыбунал, каму далі «вышку», каму лагер, а каго не паспелі аформіць, прыслалі з паметкаю ў фармуляры «следственный». Следства ніякага не было. Праз некалькі месяцаў прыходзілі вузенькія паперкі з пастановай «тройкі" — 10 гадоў лагера.

Спачатку вельмі асцярожна франтавікі расказвалі, дзе трапілі ў акружэнне, дзе ідуць баі, якія страты нясе наша армія, як у першыя дні вайны на прыгранічных аэрадромах былі знішчаны амаль усе самалёты, як геваічна змагаліся і гінулі пагранічнікі, як лютуюць фішысты на акупаванай зямлі.

Рэжым закручвалі ўсё тужэй і тужэй: з тэмпературай 37,5 гналі ў лес, хворых, але не вызваленых лекчасцю, пад двайным канвоем выпіхвалі на лесасеку, а яны маглі толькі раскласці вогнішча і паступова даходзілі каля яго. На лагпункт з Лапшангі прыбыў граза ўсіх уркаў Іван Васільевіч Самойлаў. Яго жорсткасць і мянушку Воўк ведаў увесь лагер. Рэцыдывіст-крымінальнік у мінулым, як кажуць блатныя, «ссучаны», здрадзіў сваім і стаў выканаўцам бязлітаснай волі начальства. Яго адразу прызначылі старшым дзяжурным па лагпункце. Сярэдняга росту мужчына ў хромавых ботах гармонікам, у кепачцы-васьміклінцы з гузікам на макаўцы, у добрым пінжаку з чужога пляча і новым бушлаце, ён адразу ўсім кінуўся ў вочы. Правільныя рысы твару, круглыя і нейкія нерухомыя вочы выдавалі яго суровасць. Ён заікаўся, і не мог варочаць шыяй. Калі трэба паглядзець убок, круціўся ўсім тулавам, таму і празвалі «ваўком», характар і жорсткасць у яго былі ваўчыныя. Хадзіў ён з тоўстым кіем, а ноччу яшчэ з ліхтаром «лятучая мыш». Біў без промаху і жалю,

асабліва даставалася блатной шушары. Кажуць жа, што здраднік самы люты кат. За гэта блатныя помсцілі Самойлаву на ўсіх лагпунктах: у бок загналі фінку, потым яго прайграў у карты вуграсты недаростак Хмыр. Ён падцікаваў Івана Васільевіча ў сталоўцы і, калі той нагнуўся да раздатачнага акна, секануў сякераю па шыі. Галава засталася, але не варочалася ў бакі. Кожны раз Самойлава цыравала прафесар Бурцава і апошні раз сказала: «Станавіцеся чалавекам, Самойлаў. Больш латаць не буду». А ён стаў яшчэ люцейшы. Калі злаваўся, замест слоў чулася шыпенне. На развод выганяў дрынам, кожнага абзываў «асмадзеем і ш-ш-ш-пі-і-і-ён-сс-с-к-а-ю м-м-ордаю». Толькі не заікаўся на мацюках.

Пасля разводу хворых, кульгавых, нядужых Самойлаў зганяў да вахты на паверку: ставіў у доўгую шарэнгу і трымаў па камандзе «смірна», пакуль вахцёр палічыць усю абслугу, бухгалтэрыю, хворых у санчасці і пасаджаных у кандзей. Толькі тады выклікалі вызваленых па хваробе, астатнія лічыліся “адказнікамі», іх аглядаў лекпом. У каго не было высокай тэмпературы, Самойлаў гнаў у ізалятар. Там ён даваў волю дрыну і пацяшаўся ад ляманту сваіх ахвяр. Начальства было ў захапленні такім дзяжурным, а яго кантовы кій звала «воспитателем».

Аднойчы на паверку з шалмана не выйшлі чатыры крымінальнікі. Самойлаву яны прыгразілі адточанымі з напільнікаў фінкамі і жалезнаю воссю. Ён спалохаўся і пабег жаліцца на вахту. Непаслушэнства тут не даравалі. На вахце сабраліся камандзір узвода аховы, глюгасты і крываногі Русакоў, намеснік начальніка, прыгажун і весялун, садыст па натуры Караблёў, старшы наглядчык, даўгалыгі і змрочны Дзёмін, тры вольныя ад дзяжурства стралкі і Самойлаў. Раіліся, як выгнаць з барака ўзброеных злосных адказчыкаў. Нікому не хацелася лезці на фінкі і падстаўляць галаву над жалезны прэнт.

Мяне ў той дзень пакінуў у зоне начальнік КВЧ «сачыняць» частушкі пра ўдарнікаў і гультаёў. Іх за ноч развучваў кавэчэўскі мастак Лёшка Лапцеў і раніцай на разводзе спяваў гэты «выхаваўчы матэрыял» над балалайку. Я толькі настроіўся на паэтычны лад, як прыбег Самойлаў: «Кідай г-г-г-эту-ю хра-н-н-овіну, і на ад-н-н-ой назе н-н-а вахту». Значыць, трэба бегчы. Мабыць, палічылі і мяне адказчы-

кам і пагоняць у кандзей… А на вахце сапраўдны «аператыўны штаб» вырашае, як выгнаць з барака ўзброеных Плужнікава, Бойку, Электрычнага і Нефць-Маслава. І дадумаліся парламенцёрам да іх паслаць мяне. Я ж быў з імі ў адной брыгадзе, разам жыў у шалмане, расказваў ім «раманы», а Бойка мой зямляк. Умовы: здаць «зброю» і самім прыйсці на вахту. Саджаць у кандзей іх не будуць, а выведуць за зону адграбаць пілавінне ад шпаларэзкі, абы лічыўся выхад на работу, каб не псаваць справаздачу групай «Г» (адказчыкі).

На душы трывожна, але загад ёсць загад. Спадзяюся на зямляцтва і прыязнь Бойкі. Хоць і без белага сцяга, пайшоў выконваць волю начальства. Па прыступках ішоў павольна: ліха яго ведае, як яны сустрэнуць — скажуць «ссучыўся, прадаўся начальству і нас прадает». Самойлаў іх ужо раззлаваў, цяпер яны насцярожаныя і зацятыя. Што з таго, што некалі разам «травілі баланду», што слухалі мае пабасёнкі. Яны, віднаць, надумалі паставіць на сваім, заваяваць сабе выключнае права сядзець у бараку, і, калі возьме іх верх, «кантоўка» забяспечана: патузаюцца, патузаюцца і адступяцца. Бывалі часам у лагеры такія «арыстакраты», блатная эліта.

У пустым бараку на верхніх нарах расцягнуўся на стракатай коўдры прыгажун усходняга тыпу Плужнікаў, побач, па-турэцку падкурчыўшы ногі, сядзіць трошкі кульгавы Нефць-Маслаў, унізе — Электрычны і мой рэчыцкі землячок Коля Бойка. На прывітанне не надта ласкава адказалі: «А ты чаго прываліў? Да гэтых сук у легашы наняўся?» — «Што вы, хлопцы, я-а…» — «Ты ж каля іх кантуешся. У артысты пагарэлага тэатра падаўся. Давай чашы, а мы тут самі разбярэмся. Скажы, няхай лепей не лезуць, пакуль галовы цэлыя. У кандзей ім нас не загнаць».

Я ўгаворваў скласці зброю — і ніхто іх не кране, пакантуюцца каля шпаларэзкі, і ўсё. Караблёў з Русаковым далі чэснае слова. Я прысеў каля Бойкі і пачаў угаворваць, што ў ваенны час бунтаваць небяспечна. «А ідзі ты са сваімі ўгаворамі і скажы недасечанаму Ваўку, хай і сцежку сюды забудзе, бо галаву адцяпаем і начальнічку на сподачку прынясем. А нам што, пакантуемся ў цэнтральным ізалятары, новы чырвонец павесяць «с поглощением неотбытого срока». У мяне гэтых чырвонцаў на ўсю брыгаду хопіць…»

Пакуль я ўгаворваў, на ганку пачуўся тупат — не хапіла ў начальніка вытрымкі. «Ану, рві когці!» — паспеў мне крыкнуць Бойка. Я адскочыў на другі бок прахода. Хлопцы наструніліся, засунулі рукі пад коўдры. Першы ўскочыў Караблёў: «Ану, духарыкі, маць вашу ёдам мазаную, вылятай без апошняга!» — і падскочыў да нараў. Плужнікаў выхапіў з-пад коўдры железную вось, яе канец прасвістаў каля самага вуха Караблёва. Ён хіснуўся і прысеў да падлогі. Нефць-Маслаў і Электрычны выхапілі блішчастыя фінкі. Сасмыкнуўшы кашулю, з фінкай у зубах, ускочыў на верхнія нары Бойка.

Начальнікі пераканаліся, што голымі рукамі іх не возьмеш. Заікаючыся, пагражаў і люта мацюкаўся Самойлаў. Ён, як певень, падскокваў, замахваўся дрынам і адлятаў назад. Плужнікаў стаяў паміж нарамі і спрытна адмахваўся цяжкаю воссю. Караблёў памякчэў і пачаў угаворваць скласці жалязякі і ісці на вахту. Нефць-Маслаў паматаў закасанаю да локця рукою: «А ху не хо, гражданін начальнічак? Мантуліш, мантуліш, а пайка з камарыны хрэн. Нас прыслалі кару адбываць, мы і адбываем. Ты ведаеш, у царскіх турмах арыштанты нічога не рабілі, ім давалі два фунты хлеба і фунт мяса на дзень. А нам што? Турнэпс з вотруб'ем. А кубікі няхай табе даюць контрыкі і рагацікі. Карацей, канайце адсюль, пакуль без дзірак у галаве».

Плужнікаў спрытна пераскочыў праход, бліжэй да начальнікаў і, як пікаю, замахнуўся воссю. «Кінь жалязяку!» — узарваўся камандзір узвода. — Здавайцеся, духарыкі, лічу да трох», — і расшпіліў кабуру… «Не палохай пужаных! Схавай сваю пушку, начальнічак, бо адбяру, бля… буду, адбяру», — спакойна сказаў Коля Бойка. Яго рукі, грудзі і спіна былі спрэс у непрыстойных наколках, і, як у кожнага уркі: «Я помню мать свою родную». Бедная пакутніца-маці, лепш бы яна не раджала сабе, яму і людзям на пакуту гэтае няшчаснае дзіця. Не злосць, а спагада і боль за гэтыя загубленыя душы і лёсы вярэдзілі мне сэрца, і загадка, як і чаму ў наш час суцэльнай пісьменнасці, няспыннага і нястомнага «выхавання» ад дзіцячага сада да выхаваўча-працоўнага лагера ў нас столькі злачынцаў — юнакоў, падлеткаў, нават дзяўчынак з такім зламаным і горкім жыццём? Глядзеў на гэтых маладых, нечыіх сыноў, і не верылася, што гэтая сутычка праз недарэчную дробязь закончыцца так трагічна.

Русакоў падняў пісталет на плеценым раменным павадку: «Кідайце жалязякі, паразіты! Чуеце?! Р-а-а-з... д-в-а-а...» — «Хрэн з табою, страляй. Маё жыццё — капейка, а тваё рубель». Прагучаў стрэл, разышоўся дымок, а Плужнікаў як стаяў, так і стаіць. «Пукай, пукай. Што — слабо? Сам цюрагі баішся?» — зарагатаў Плужнікаў і рвануў блакітную кашулю, прытрымаўшы пад пахай вось. Трэцяя куля збіла яго з ног. Ён паляцеў у праход паміж нарамі, але зачапіўся за нешта калашыною і павіс уніз галавою. Па загарэлых грудзях і блакітнай кашулі пабегла змейка крыві і закапала на падлогу, а поўныя нянавісці, яшчэ жывыя вочы не заплюшчваліся. Аднекуль прыбег фельчар Цымбалюк, загадаў недастрэленага Плужнікава пакласці на нары. Той сіліўся нешта сказаць, але захлынуўся пеністаю крывёю. Цымбалюк туга забінтаваў яму шыю. Праз марлю праступала і распаўзалася пунсовая пляма. Астатнія «бунтары» пакідалі жалязякі і бегма пабеглі ў ізалятар. А Лісоўскі іх без ордэра не прымае. Хлопцы напрамілы бог прасяцца схаваць іх ад Самойлава ў ізалятары.

Плужнікава не давезлі да бальніцы. Ён сканаў па дарозе. Недзе на таежным перагоне ў неглыбокай ямцы прыкідалі зямлёю прыгожага юнака з татуіроўкаю на руцэ «Я помню мать свою родную». Склалі акт: «Убит при попытке к бегству». За што загубілі жыццё на самым пачатку, ніхто не адкажа, і маці не дазнаецца, дзе яе сын. Ніхто нікому нічога не паведамляў — знікалі людзі і — канцы ў ваду.

Праз тыдзень Самойлаў зайшоў у кантору, абапёрся на невысокі бар’ерчык і раззаікаўся з рахункаводам продстала. Ззаду нячутна падкраўся недаростак, дахадзяга Карзубы, высмыкнуў з-пад бушлата сякеру, падцягнуўся на дыбачках і секануў Самойлаву па цемю, але ўдар быў слабы, рассек толькі кепку і скуру. Самойлаў ад страху заваліўся ў кут галавою і замахаў нагамі, як на веласіпедзе. Канторшчыкі выскачылі з крыкам: «Засячэ! Засячэ!» Карзубы круціў сякераю, каб пацэліць у галаву, але Іван Васільевіч так брыкаўся, што было не падступіцца. Да Карзубага ззаду падскочыў здаравенны брыгадзір Лёшка Лычагін, высмыкнуў сякеру і выспяткамі пагнаў «секача» ў ізалятар.

Самойлава зноў павезлі да прафесара Бурцавай. Больш ён на нашым лагпункце не з’явіўся. Лагерны «тэлеграф» працаваў беззаган-

на, пра лютасць Самойлава ведалі на кожным лагпункце. Потым расказвалі, што прыкончылі Самойлава на нейкай паўночнай падкамандзіроўцы і вінаватага не знайшлі.

Камандзір узвода Русакоў па загаду камандавання ўзброенай аховы «За ўмелае і аператыўнае ўмацаванне дысцыпліны на лагпункце № 9» быў узнагароджаны імянным гадзіннікам. Маленькі, глюгасты, падобны на грака, здавалася, ідучы па зоне, выглядае сабе новую ахвяру.

Неўзабаве пракаціліся стрэлы на вахтах амаль усіх лагерных пунктаў. Зімою 1942 года Берыя выдаў загад: «Нявыхад на работу без уважлівых прычын з'яўляецца контррэвалюцыйным сабатажам. Сабатажнікаў у ваенны час расстрэльваць на месцы». Загад трэба выконваць у «выхаваўчых мэтах», бо спытаюць: «А як у вас выконваецца загад № ?..» Ад кулі магла выратаваць толькі высокая тэмпература, а хворых на страўнік, з апендыцытам, сардэчным прыступам, ліхаманкаю выганялі за вахту, тройчы папярэджвалі, а небарака не тое што ісці, паўзці не здалеў. Звычайна казалі: «А, прыкідваецца гад», білі носцамі і дастрэльвалі ляжачага. На маіх вачах забілі хлапчука гадоў васемнаццаці з Варонежчыны Ваню Сінякіна, двух прыгожых крымінальніц Нюрку Пекараву і Надзьку Удавічанка.

Месяцы праз тры загад усё ж адмянілі, бо тупыя, лютыя, нацкаваныя на так званых «ворагаў народа» камандзіры ўзводаў маглі адстраляць больш, чым планаваў сам Лаўрэнцій Паўлавіч. Хто б тады валіў лес, часаў ружэйную балванку, грузіў эшалоны. Планы былі жалезныя, іх трэба было выконваць, як казаў начальнік вытворчасці Бойчанка, ідучы па трупах.

ЗМРОК

У вайну нават сонечныя дні здаваліся змрочнымі і чорнымі. На лагер наваліўся голад. Кармілі турнэпсам і вотруб'ем, нормы раслі, а пайка меншала, лесасекі адступалі далей і далей. Пакуль дабрыдзеш у ачапленне, не хапае сіл на работу, а варушыцца мусіш, і не абы-як. Хоць расцягніся, а норму дай.

Маім напарнікам на павале быў варонежскі калгаснік, дробненькі, заўсёды з мокрым носам Ваня Тарасенка. Хоць не надта дужы, але вельмі цягавіты і старанны мужычок.

Каб выканаць план, у канцы месяца начальнік выганяў на павал «прыдуркаў». Побач з намі пілавалі новы лекпом і кіеўскі цырульнік Пецька Самойлік. Ён звычайна праводзіў «санапрацоўку» новых этапаў і брыгад, прыгнаных у лазню — аднолькава галіў пад пахамі і лабкі мужчынам і жанчынам. Нават такой зняважаю напаміналі, што ты не чалавек, не асоба, а толькі рабсіла. Былі рабы, але ўжо без сілы.

Па выкліку начальніка Пецька бегаў да яго ў кабінет: стрыг, брыў, рабіў масаж і цешыў «кліента» непрыстойнымі анекдотамі і скаромнымі жарцікамі. За старанне яму хапала хлеба і да хлеба. Ён быў класны майстра з брытваю і зусім бездапаможны з пілою. Але калі прыгналі ў лес — хочаш не хочаш, варушыся. Пачаў ён з лекпомам пілаваць елку, а яна крутнулася на пні і пайшла не ў той бок, прашумела калматым веццем і завісла на гонкай бярозе. Стаяць, пазіраюць няздатныя лесарубы і не ведаюць, што рабіць. Пытаюць рады ў мяне. А вельмі проста: спусціце асінку, яна саб'е елку, і будзе зручна пілаваць.

Паслухалі, спусцілі, а яна зачапілася за яловае сучча і вісіць. Прыгнулася бяроза, патрэсквае, ад ствала на згібе адшчапіліся доўгія стрэмкі, а ўсё адно стаіць і трымае два дрэвы. «Пускайце на іх бярозку, яна, пэўна саб'е гэты будан». Спусцілі, а бярэзіна стаіць і трымае ўсю навісь. Непадалёк пілуюць лесарубы, ды і можа падысці дзесятнік, бяроза не вытрымае і накрые яго.

Мартынюк і Самойлік просяць памагчы. Што тут зробіш? Адзіны ратунак — падсекчы бярозу і паспець адскочыць, пакуль упадуць усе счэпленыя дрэвы. А калі не паспееш? Але гэтым прыдуркам трэба паказаць, чаго варты сапраўдны лесаруб. Рызыка. Чым я, уласна кажучы, рызыкую? Жыццём? А навошта яно, каму трэба? Не сёння, дык заўтра загнешся. Ссунешся, як той Ангел Рубежу каля вахты, і канцы, горай жыўцом дагніваць у пелагрозным бараку, вывезуць за конбазу з біркаю на назе, і ніхто не дазнаецца, калі ты і куды знік, бо нікому ты ўжо не патрэбен, — адзіная блізкая душа выраклася даўно, не ўберагла сына, і самую, мабыць, недзе закруціла вайна. Прасіўся

на фронт, і там не патрэбен. Дык навошта пакутаваць і дарэмна цягнуць лямку? Усе гэта прамільгнула ў галаве, пакуль глядзеў на будан завіслых дрэў на гонкай, але трывушчай бярозе. Няўдалыя лесарубы з апаскаю пазіралі на свае «збудаванне» і з надзеяю на мяне. Хочаш — не хочаш, а зваліць трэба гэтую пастку.

Адступаць не было як. Мой напарнік спалохана буркнуў: «Не лезь, дурань, заб'е. Давай дарэжам сваю бярозу, а тая сама ўпадзе». Мяне пад'юджваў нейкі дурны азарт: калі не заб'е, дык трохі паламае рэбры, а трапіць на бальнічны ложак — мара кожнага арыштанта. «Па тры закруткі махоркі з кожнага — і звалю», — прапанаваў свае ўмовы. «Валі. Дамо па чатыры».

Я ўзяў вострую сякеру і пайшоў пад навісь да сагнутай і патрэсканай бярозы. Пад цяжарам на ей паадстравала бяроста, паадколваліся доўгія белыя паскі. Камель каравы і тоўсты. Яму рады не дасі. Значыць, падсякаць трэба вышэй, насупроць надлому. Пастаяў, памеркаваў, а бяроза патрэсквае, пагойдваецца разам з навіссю. Хоць ты перахрысціся. Узяўся за тапарышча, зірнуў на Ваню, Мартынюка і Самойліка, прыжмурыўся на сонца, зайшоў з другога боку, размахнуўся з усяе сілы, сякануў, а яна стаіць. Яшчэ сякануў, зарыпела, а не падае. Апанаваў страх. «Кідай! Уцякай!» — крычыць лекпом. Я прымеркаваў, калі падаць, дык побач з камлём і сякануў яшчэ раз. Бяроза хіснулася, затрашчала, нахілілася і пайшла, па ей з шоргатам папаўзлі завіслыя дрэвы, я накрыў галаву рукамі і каля самага камля ўціснуўся ў мох. Мяне хвастала колкае ялова вецце, сук прыціснуў плечы. Высока падсечаная бяроза звалілася, але камлём яшчэ трымалася на пні. Яна і ўратавала мяне. Я расплюшчыў вочы. Жывы. Ные і шчыміць схвастаная спіна, і нешта трымае зверху. Мартынюк з маім напарнікам абламвалі нада мною вецце, я паварушыўся і пачаў выцярэбвацца з завалу. «Жывы!« Жывы! Давай руку!» — мітусіўся каля мяне Мартынюк, а маленькі, нечым падобны на гноміка, цырульнік толькі лыпаў вачыма і шлёпаў збялелымі губамі.

Я вылез ускудлачаны і схвастаны веццем, з драпіны на вуху сачылася кроў, усё цела трымцела ад напружання і пераждытага страху, а я па-дурному ўсміхаўся, нібыта ніякай небяспекі і не было. «Ну ж і напалохаў ты нас. Аж сэрца зайшлося. Думаю, за чатыры

цыгаркі чалавека паслалі на смерць», — расчуліўся Пецька Самойлік і развязаў кісет. Я дрыготкімі пальцамі скруціў цыгарку і прагна курыў.

БРЫГАДА МЕРЦВЯКОЎ

Вайна забірала сваю даніну не толькі ў акопах, а і тут, у глыбокім тыле. Людзі знікалі непрыкметна і ціха, каб ніхто не чуў і не бачыў, не паспагадаў і не развітаўся са сваім учарашнім напарнікам. Нябожчыкаў спісвалі, як спісваюць утыль. Асабліва страшны быў 1942 год. Каля таго будана, накрытага яловай карою, дзе разам з жанчынамі гібела Соф'я Іванаўна, пачалі будаваць новы лагерны пункт. Лес адступаў усё далей і далей, дарога туды і назад займала шмат часу. План гарэў. Таму і пачалі ў вялізным масіве некранутай тайгі будаваць 24ты лагпункт. Будоўля пачыналася з зоны: двайнога плота, густа заплеценага калючым дротам, забаранаванай кантор-льна-следавой паласы і вышак для стралкоў. Спешна ставілі з сырога кругляка баракі, кандзей, кантору, сталоўку, пякарню і лазню. Брыгады цесляроў моклі і мерзлі, пакуль не накрылі першы барак і не склалі з сырцу грубку. Да замаразкаў і першага снегу ў новую зону прыгналі першыя брыгады. Наўкол стаяла змрочная, калматая тайга. Каля самай вахты гайдаліся векавыя елкі, сыпалі пажоўклае лісце старыя каравыя бярозы, дрыжалі скрываўленым лісцем асіны на фоне цёмнага хвойніку. Загналі на новы лагпункт і мяне.

Начамі вакол зоны палалі зыркія вогнішчы, каб часам не паўцякалі дахадзягі, а яны не толькі бегаць, хадзіць ужо не маглі, але варушыліся, да апошняга чапляліся за жыццё — хоць дзень, ды мой... У бараках сырыя сцены абрасталі слізкаю плесняю, печы дымілі, ад слабага цяпла ішла пара, у кожнай секцыі барака чадзіла па капцілцы, двухпавярховыя голыя нары ў пары і ў змроку здаваліся нейкімі пачварнымі прывідамі. Праз запацелыя шыбы, як водбліск пажараў, вакол зоны гайдалася святло вялікіх вогнішчаў. Паміж баракамі тырчалі пні, размешаная калясьмі, лапцямі і чунямі таежная твань хлюпала пад нагамі, як густая смала. Ногі прэлі, а прасушыць парцянкі не было дзе. Шанцавала — хто раздабыў «ЧТЗ». Вы не

ведаеце, што гэта такое. З корду аўтамабільных пакрышак неяк злепвалі вялізныя няўклюдыя чаравікі; цвёрдыя і мулкія. Яны пакідалі след, як гусенічны трактар, але ў іх было сушэй, як у лапцях.

Ад барачнага дыму, копаці і вільгаці выскокваеш за дзверы. Падсвечаныя вогнішчамі вышкі з цёмнымі сілуэтамі стралкоў у гаматных кажухах, слупы і калючы дрот, а за імі змрочная маўклівая тайга нагадваюць нейкае старадаўняе стойбішча. Глядзіш, і свет дваіцца на жорсткую і страшную рэальнасць і нейкую фантазію, асветленую хісткім вогнішчам. Але трэба ісці ў барак. Узлазіш на няшчыльныя голыя нары, пад галавою бярозавая плашка замяняе падушку, закручваешся ў целагрэйку, заплюшчваеш вочы, а думкі ні днём ні ноччу не даюць збыту: успамінаецца мінулае, і не верыцца, што гэта было з табою, і зноў апаноўвае безнадзейнасць — і на тваіх касцях вырасце елка або горкая асіна і, як пяецца ў турэмнай песні, «никто не узнает, где могилка твоя».

Да поўначы сноўдаюцца па бараку дахадзягі: нехта выграбае жар прыкурыць чынарык, глытае дым і заходзіцца кашлем, нехта ў сне мармыча і скрыгоча зубамі, крымскі татарын ківаецца і шэпча малітву, мой сусед гукае то маму, то Любу, то нейкага Аўдзея крые мацюкамі. А выспацца трэба. На вахце гайдаецца і трымціць ад ветру вагонны буфер. У шэсць гадзін ударыць па ім вахцёр малатком — скочвайся з нараў, накручвай халодныя і мокрыя парцянкі, бяжы ў сталоўку, пры капцілцы нешта сёрбай і «вылятай без апошняга». Зноў ранішняя «малітва» — крок налева, крок направа, зноў пілуй, калі, складай паленіцы, спатыкайся і падай, чакай, як збавення, адбою. І так з дня ў дзень. Наперадзе яшчэ чатыры гады. Хто іх вытрывае?

На новым лагпункце і новы начальнік. Ходзіць у хромавых ботах, суконнай «сталінцы» з шырокім рамянём, зялёная фуражка ссунута на вочы. Прозвішча яго Сямёнавых, а для нявольнікаў «гражданін начальнік». Ён мала гаворыць, толькі загадвае і грозіць указальным пальцам з пакалечаным пазногцем. Паглядзіш — нармальны чалавек, статны, бялявы, шэравокі, з светлым ружовым тварам, а паслухаеш — і дзівішся, адкуль столькі жорсткасці, нянавісці да гэтых няшчасных, паабдзіраных хадзячых нябожчыкаў, сумленных і не меней за яго адданых Радзіме. Хто ж яму ўбіў у галаву чала-

веканенавісніцтва, няўжо яго сэрца не ведае спагады і жалю?

Зіма ўдарыла адразу. Ледзяныя ветры пагналі шорсткі пясок, загула пад нагамі, як чыгунная, зямля, зашэрхлі каляіны, пад нагамі ламаецца лёд, ступакі ў лапцях дранцвеюць у ледзяной вадзе, а цела, як тарка, пакрываецца пупырышкамі і дробна дрыжыць. У сярэдзіне кастрычніка паваліў густы снег. Вецер з гулам пагнаў доўгія пасмы кручанай мяцеліцы, за два дні ўсё стала белым, сумёты раслі і раслі. Зімовай вопраткі не было. Лесарубам і возчыкам выдалі прасторчаныя ватныя бахілы, а лапці на іх не лезуць, не ўзбіць і ЧТЗ. Неяк абуваліся, абмарожвалі ногі, пальцы набухалі, як слівы, і пачыналі гнісці. Да дыму і чаду ў бараку дамешваўся смурод гнілой чалавечыны. Амаль усе ходзяць накульгваючы.

Пад'ём. Злажу з нараў, а сусед, мабыць, не чуе. Пачынаю катурхаць. Звальваецца і павісае ў праходзе халодная пасінелая рука. І з другога канца барака гукаюць: «Днявальны, кліч Лясэра». Лясэр, высокі, рыжы, з тоўстымі губамі аўстрыец, санітар у санчасці, укормлены на «недаедках» хворых. Яму трэба сіла ўносіць і выносіць з палат і ў палаты жывых і мёртвых. Ен пад'язджае да барака з невялікімі саначкамі, лёгка, як дзіця, здымае з нараў былога «контрыка», кладзе на саначкі і вядзе ў так званы морг — невялікі дашчаны хлевушок. Мёрзлых расстаўляе каля сцен, свежых кладзе на заледзянелую зямлю. За тыдзень хлевушок набіваецца пад столь. Парадкуючы, Лясэр ходзіць па голых трупах у гумовых ботах, яны рыпяць і вішчаць па заінелай скуры, трашчаць косці, санітар вядзе апошні перапіс былых нявольнікаў, але з яго веданнем мовы Працэнка становіцца Трацэнкам, Салавейчык — Саламейчыкам, Перц Халава — Пахалява. У Лясэравым хлеўчуку шастаюць табуны вялізных рудых пацукоў. У вайну, як ніколі, іх процьма развялася ў лагеры. Яны нікога не баяліся, пішчалі і грызліся над баракамі, шмыгалі знад ног, нападалі на сонных дахадзяг. У Лясэравым хлеўчучку яны раскашаваліся, як хацелі.

У так званай «слабасільнай камандзе» даходзілі такія нездалекі, што не здужаюць прыдушыць клапа: трымае, трымае пад пальцам, а ён варушыцца, тады просіць суседа: «Давай давянём разам. Што ён, бляха, жалезны?» І давяць удвух.

Смерць касіла лесарубаў спраўней, чым яны валілі лес. План трашчаў. Туфта падхарошвала зводкі, але трэба былі і кубікі. Кожны вечар на разнарадку Сямёнавых збіраў майстроў лесу, дзесятнікаў і брыгадзіраў «прамываць мазгі», «пясочыць», «даваць у косці» і «ставіць адказныя задачы». Як і ва ўсёй краіне, і тут сядзелі далека за поўнач, выскоквалі распараныя брыгадзіры, чухаючы патыліцы, не ведаючы, што іх чакае заўтра: праскочаць праз вахту ці ўсёю брыгадаю загрымяць у кандзей.

У канцы нарады начальніку паведамілі па сакрэце з упраўлення, каб днямі чакаў камісію з праверкаю. Тут і пачалася другая ўсяночная змена: дзяжурны зганяў да начальніка сонных начальнікаў калон, кухараў, пекараў, лекпомаў, загадваў зранку драіць баракі, у катлы закласці двайную порцыю, спячы хлеб без вотруб'я (а потым навярстаем), усім надзець чыстыя халаты, на сцежках расчысціць снег, наўтыкаць елачак, словам, навесці «па-р-р-адак». У канцы спытаў у медыкаў: «Колькі ў вас не вывезена па групе Д?» — «Каля трыццаці». — «Вы што, ахранавелі? Вэндзіце там іх ці марынуеце? Каб да раніцы пуста было, падмецена і прысыпана пілавіннем. Марш! А ну, за работу!» Калі ўсе разышліся, загадаў выклікаць бесканвойную возчыцу Нюрку Пінчанку.

Прывёў дзяжурняк заспаную, невялічкую, канапатую, з белым чубком пад збітай на вуха кубанкай не то дзяўчыну, не то хлапчука. Пінчанка носіць штаны з напускам на закасаныя валёнкі, камізэльку, кліфт (мужчынскі пінжак), з кішэні целяпаюцца кутасы ад кісета, слюною цвыркае праз зубы, мацюкаецца мудрэй за нарадчыка і дзяжурнага. За вочы яе завуць «каблом», бо выконвае ролю мужчыны ў лесбійскім каханні, а яно распаўсюджана сярод крымінальніц у жаночых бараках.

Стаіць Пінчанка, працірае вочы з белымі парасячымі вейкамі і паўтарае: «Панятна, гражданін начальнік. Бу-уі зделана. Да раніцы ўсіх жмурыкаў вывезу». Павярнулася і пайшла.

На досвітку ўсхадзілася завіруха, што свету божага не відно. Тэмпература трошкі ніжэй трыццаці, значыць, дзень з'акціраваць нельга. Калоцяцца, як раскудлачаныя вароны, каля вахты парадзелыя брыгады, чакаючы, калі паснедае і збярэцца канвой. Нарэшце

палічылі і павялі грузаць па сумётах сяктак апранутых у рыззё, змардаваных дахадзяг даваць «лес Родине». Кожны глядзіць толькі пад ногі, каб снежныя крупы не сляпілі вочы, каб не зачапіцца і, барані божа, не ўпасці, не хіснуцца з калоны, а ступаць след у след. Ідуць панура і марудна, снег пад нагамі перасыпаецца, як пясок, раз'язджаюцца ногі, сляды замятае завіруха. На паўдарозе заскавытаў службовы сабака і пацягнуў свайго гаспадара Ташчакова з сцежкі ў поле. Кідаецца, брэша, цягне павадок.

«Ст-о-о-й, калона!» — камандуе начальнік канвою. Брыгады спыніліся, глядзяць на ўсе бакі. Завея засцілае вочы, але праз мітульгу метраў за дзесяць ад дарогі па калені ў снезе стаяць у два рады голыя апруцянелыя людзі і адзін пaперадзе. Начальнік канвою камандуе: «Усім направа глядзець! Шагам марш!» Сабачніка паслаў у зону.

Зноў прывялі заспаную Нюрку Пінчанку да начальніка. Той моўчкі глядзіць на яе зпад насунутай на вочы шапкі. Нюрка крыва ўсміхаецца. «Што ж ты, курва, нарабіла? Га?» — і пайшоў яе касцярыць на чым свет стаіць, ды такімі мацюкамі, што ні ў адным бараку не пачуеш. Нюрка пераступае з нагі на нагу, чухаецца, пазяхае, а начальнік аж вылузваецца ад злосці. Нарэшце змогся. «Ну, чаго маўчыш, сука?» — «Вы ж не даяце слова сказаць. Вывозіла я іх двума рэйсамі. Даехала да развілкі, а кабыла села ў сумёце на хвост, і хоць ты страляй. Дай, думаю, скіну. Пакласці — снег замяце, не знойдзеш. Пачала ставіць, аяны пруткія, як калы, і звіняць, нібы шкляныя. Паглядзела — добра стаяць. Развярнулася па астатніх. Пакуль везла, бачу, хутка і пад'ём. І гэтых паставіла ў другі рад. Зірнула, ну, дальбог, брыгада. Дваццаць сёмага, таго Салавейчыка, што на балалайцы іграў, спераду за брыгадзіра паставіла. Ад'ехала, у завірусе не відаць. Думаю, пасля разводу збяру іх, давязу на тое ўзлессе, ды праспала, гражданін начальнік. Вам усё не хапае рабсілы, вось і падкінула брыгадку». — «У кандзей шкуру на дзесяць сутак», — яшчэ люцей усхадзіўся начальнік. А Нюрка ўсміхнулася сваім канапатым тварам і буркнула: «От, дзякую, хоць адасплюся, а то робіш, робіш і ніякай спагады, ды яшчэ ў кандзей. А за што?»

ДАРЭМНЫЯ ПОШУКІ ГАЛІВУДА

На лагпункце было некалькі «кавэжэдзінцаў». Гэтыя савецкія грамадзяне многія гады працавалі на кітайска-ўсходняй чыгунцы, пабудаванай царскім урадам у 1897 годзе. Пасля руска-японскай вайны частку яе захапіла Японія і перадала марыянетачнаму ўраду Маньчжоу-Го. З 1924 года ўсходняю часткаю чыгункі валодалі разам Савецкі Саюз і Кітай. Яе абслугоўвалі нашы спецыялісты, многія там нарадзіліся, жылі сем'ямі, прыязджалі ў адпачынак на радзіму. У 1935 годзе СССР прадаў чыгунку Маньчжоу-Го, а рабочыя і служачыя адразу вярнуліся дамоў.

Занепакоіліся самыя пільныя органы: «Хто яны, гэтыя кавэжэдзінцы? Каму служылі? З кім кантакталіся? Якія іх палітычныя погляды? Хто іх мог завербаваць, і, напэўна, некага завербаваў?» А каго? Адразу не знойдзеш. Прасцей усіх залічыць у патэнцыяльныя шпіёны. Не маглі ж японцы не завербаваць сабе надзейную агентуру? Не маглі. Разбірацца з кожным паасобку доўга і клопатна. Усё вырашылі «тройка» і «асобая нарада»: усіх кавэжэдзінцаў прывезлі за казённы кошт у лагер і там абвясцілі аб пазбаўленні волі на дзесяць гадоў па неіснуючых у кодэксе артыкулах КР, КРД, СВЭ, СОЭ (контррэвалюцыянер, контррэвалюцыйная дзейнасць, сацыяльна шкодны элемент, сацыяльна небяспечны элемент).

Трапілі і да нас інтэлігентныя, далікатныя, адукаваныя людзі. Адзеннем і паводзінамі, нават дасканалаю літаратурнаю моваю яны вылучаліся сярод абшарпаных, затраўленых, замацюканых зэкаў. Самаю прыкметнаю сярод кавэжэдзінцаў была высокая з пшанічнага золата касою, вялікімі сінімі вачыма Герта Карлаўна Варламава. На ей было шчыгульнае скуранoе паліто, з высокімі халяўкамі боцікі, на прыгожай, пародзістай галаве цёмна-сіні берэт. Яна трапіла сюды з нейкага другога свету, таму ўсе спыняліся і глядзелі ёй услед, а яна ішла, не зважаючы на страшнае наваколле, нібыта ўсё яшчэ жыла ў сваім недалёкім мінулым.

Муж яе быў буйным інжынерам, а яна выдатнаю спявачкаю. Канцэрты Варламавай слухалі ў лепшых залах свету. Прыгожае контральта зачароўвала самыя патрабавальныя аўдыторыі. Пра яе поспех расказвалі яе харбінскія знаёмыя, а Герта Карлаўна горка ўсміхалася,

махала рукою — усё ў мінулым.

Яе ўгаварылі выступіць у лагерным канцэрце, ды і сама, мабыць, «застаялася» ў вакальным маўчанні. Ні раней, ні пасля такога артыстызму выканання я больш нідзе і ніколі не чуў. Яна пераўвасаблялася ў любой несні. Кожны нумар быў маленькім спектаклем. У рускіх і ўкраінскіх народных песнях яна ляпіла вобразы мімікай, жэстам, інтанацыяй, і ажываў то «замерзающий ямщик», то сваволіў падпіты Яўтух, то гарэтніца-салдатка. У оперных арыях адчувалася веліч, гонар, высакародства. Яна, відаць, не магла не спяваць і ахвотна выступала ў лагерных канцэртах. Слухалі яе і забываліся, хто мы, што мы, дзе мы. Воплескам і крыкам «брава» і «біс» не было канца-краю, а вальняжкі толькі круцілі галовамі ды цмокалі языкамі. Спяваючы «Яўтушэ, мій дружэ», яна так пераўвасаблялася, што, здавалася, на сцэне стаіць маленькі, няўклюды ўкраінскі дзядок: яна паменела ростам, скуколілася, міміка змяніла твар да непазнавальнасці.

Артыстку доўга не адпускалі са сцэны, і яна спявала ахвотна і натхнёна. Мабыць, песня гаіла яе спакутаваную душу. І хацелася суцешыць няшчасных, абшарпаных, з галоднымі вачыма лагернікаў.

З нейчай літасці Варламаву прызначылі разам з інвалідкамі і дзвюма манашкамі латаць старыя бушлаты, бахілы і целагрэйкі. Пра такую “блатную” работу пад дахам і ў цяпле марыла кожная жанчына. Некаторыя зайздросніцы паролі вочы Герце Карлаўне, што «такая цяліца» прыдурваецца з інвалідкамі, а ёй бы стаўляць кубікі. Яна маўчала і толькі чырванела, баялася, каб не выперлі з цёплага закутка. А прыхільнікам яе таленту хацелася хоць чым-небудзь падтрымаць гэтую незвычайную спявачку.

Часцей за ўсіх з дробнымі патрэбамі пачаў заходжваць у майстэрню бесканвойны механік электрастанцыі Жэня Іваноў, невысокі далікатны хлопец гадоў дваццаці васьмі. З пропускам ён часта хадзіў на падсобную гаспадарку, каб разжыцца гурком, морквінаю або рэпаю. На конбазе часам перападаў кавалак пячонкі або сцегняка ад прырэзанай клячы. На пякарні ставіў разетку, і яму «абломваўся» кавалак белага хлеба з начальнікавага рэзерву. Свае набыткі ён аддаваў Герце Карлаўне, прыпраўляючы далікатнымі жарцікамі. Яна напачатку аднеквалася ад дарункаў, але голад не цётка — і перестала не

заўважаць Жэнькавы скрутачкі. У іх яна знаходзіла пяшчотныя запісачкі. Вольны ад дзяжурства, ён чакаў швачку па няволі і праводзіў да жаночага барака. Тады ён яшчэ не быў адгароджаны ад агульнай зоны.

Маральную прыстойнасць зняволеных ахоўваў вольнанаёмны дзяжурны, губасты, юрлівы стралок Мацвей Капітонаў. Ён некалькі разоў за ноч абыходзіў баракі, каб, барані божа, на адных нарах не тырчала чатыры нагі і не пуставала месца ў жаночым бараку. Ён не вельмі налягаў на службу. Часам на месцы жанчыны ляжала набітая трантамі лялька, а яна начавала ў «кабінцы» якога-небудзь прыдурка. Капітонаў ведаў, хто да каго ходзіць, і браў з таго «кантрыбуцыю». Сам пасля абходу тушыў ліхтар, пракрадаўся ў выгараджаны посцілкамі закутак да тэлефаністкі Маруські Мікалаевай і цешыўся да пад'ёму. Гэта ведалі ўсе, апрача начальства, а каб дазналася, Капітонаў загрымеў бы ў далёкі запалярны лагер, а Маруська — на штрафны лагпункт. За сувязь вольных з лагерніцамі належала суровая кара. Сувязей было шмат, а вось пакаранняў нешта не прыпомню. Усе былі замазаныя. Канспірацыя была на вышэйшай ступені вынаходніцтва. Чаго толькі не прыдумлялі, як ні хаваліся, але нехта нешта бачыў, ведаў і маўчаў.

Чалавек, упрэжаны ў штодзённую лямку, у безнадзейным горы і бядзе, часам прагне ласкавага слова, клопату, увагі, жаночага дотыку і ласкі. І жанкі нудзіліся без апекі і падтрымкі, без заступніцтва аднаго дужага, каб не зацерціся, не размяняцца, не гібець у адзіноце. Забароненая, крадзеная любоў у лагеры была асабліва моцнай. Там маглі скласціся добрыя сем'і на ўсё жыццё, каб начальнікі знарок не разлучалі закаханых у розныя этапы. Колькі было слёз і пакут і незваротных страт. Раскіданыя нават у адным лагеры рэдка маглі знайсці адно аднаго. Каб толькі пабыць разам, пасёрбаць з аднаго кацялка, людзі пускайся на самыя вытанчаныя хітрыкі.

Не была выключэннем і Герта Карлаўна. Яшчэ не дабітая непасільнаю працаю, яна часам сустракалася з Жэнькам Івановым. На некага з іх Капітонаў меў зуб, «папутаў», абаіх загнаў у кандзей і раніцай далажыў начальніку. Ён выклікаў «выгнаных з раю грэшнікаў», бессаромна смакуючы, здзекаваўся з іх і на першы раз выпісаў

ордэр на пяць сутак з вывадам на работу. Без вячэры яны кожную ноч «астывалі» па формуле начальніка на голых нарах. Толькі маглі перастуквацца праз сцяну і ганяць нахабных рудых пацукоў. Пасля другога прыводу начальнік адправіў Герту Карлаўну ў лес.

Пачалася лютая і завірушная зіма. Ні бушлата, ні целагрэйкі на Варламаву нельга было падабраць. Яна хадзіла на лесасеку ў сваім абшарпаным скураным паліце, берэт абвязвала хусткаю, на боцікі накручвала парцянкі і нацягвала лапці. Пра норму на павале не было чаго і думаць. А яна была аднолькавая на кожную адзінку спісачнага складу. Герта Карлаўна паліла сучча і часцей сядзела каля вогнішча. Іскры папрапальвалі хустку, рукі і шчокі былі ў сажы і ў попеле. Яе вялікія вочы пабляклі і яшчэ пабольшалі. Яна ўжо не іграла скукоценага Яўтуха, а сама высахла, на твары і шыі абвісла пасінелая скура, неасэнсаваны пагляд, здавалася, нічога не бачыў, яна стала маўклівая і абыякавая да ўсяго. Адзіны быў клопат — есці. Іванова перакінулі на другі лагпункт, і ёй ніхто болей не прыносіў скрутачкі з-за зоны.

Болей чатырохсоткі, рэдзенькай баланды і лыжкі запаранага вотруб'я Герта Карлаўна не зарабляла. Даведзены да галоднага псіхозу чалавек траціць сорам і пачуццё годнасці, і пайпіла выдатная спявачка Варламава збіраць у сталовай пустыя міскі і выскрабаць з іх падонкі брудным пальцам. Пасля арыштанта ў той драўлянай лаханцы і мыш наўрад ці што знайшла б. Яна хадзіла, зашушканая ў нейкае раззё, нямытая, недагледжаная, з непрыемным пахам гнілі і мёрзлай бульбы. У гэты час прыйшоў ліст ад сястры, што яе ўпарта расшуквае Галівуд для ўдзелу ў нейкім шматсерыйным фільме. Шукалі яе ў Харбіне, потым у Маскве, натрапілі на сястру. Тая паведаміла незвычайны адрас: «п/я 286, олп 24». Калі дайшоў адказ, дык і ў Галівудзе былі здагадлівыя людзі і не сталі больш шукаць патрэбную ім артыстку, каб яшчэ больш не нашкодзіць ёй.

Хутка зусім знясіленую Варламаву перавялі ў «слабасілку» — асобны барак для бездапаможных дахадзяг. Ад цынгі высыпаліся некалі белыя, як часнок, зубы, пасекліся густыя залацістыя валасы і тырчалі нейкімі тыфознымі касмыкамі. Яна пазірала на сцяну ў клапіных разводах, не скардзілася, не енчыла, не стагнала. З слабасілкі яе

забралі ў стацыянар. Там адбывала свае дзесяць гадоў маладая дакторка Вольга Мантэйфель, далікатная, чулая маскоўская інтэлігентка. Яна рабіла ўсё магчымае ў яе становішчы, каб выратаваць Герту Карлаўну. Паклала ў асобную баковачку, выпісала дадатковае харчаванне, але і яно было настолькі поснае і мізэрнае, што не магло вярнуць сілы змардаванаму целу і разбудзіць спакутаваную душу.

Я некалькі разоў заходзіў у тую маленькую палату. Варламава ляжала, утаропіўшыся ў шэрую сцяну адсутным паглядам. Яна баялася цемнаты. Калі тушылі святло, прасіла доктара хоць што засвяціць у яе палаце. Мабыць, верыла, што святло ўтрымае яе на гэтым свеце. Ад каганца ляцела сажа. Мантэйфель дастала некалькі свечак. З апошняю згасла і Герта Карлаўна.

Пра гэта я даведаўся, калі на наступную ноч яе вывезлі за зону. Аплакаў і напісаў верш на рускай мове, каб зразумелі доктар і мае сябры.

Февральские ветры свистят, как когда-то,
За стеклами бьются испуганной птицей.
На смятой постели холодной палаты,
Метаясь в бреду, умирала певица.
На стенах колеблются желтые тени,
И только слезится свеча до рассвета,
А звуки, как стебли бессильных растений,
Пробиться пытаются в марево это.
Мешаются строчки из разных поэтов,
Звучат величавые звуки сонаты,
И грезится тихое теплое лето,
Прибой и на море дорожка заката.
И падают клавиш усталые капли,
И песня дрожит в обессиленном горле,
Прозрачные руки до боли озябли,
И вспомнились полузабытые роли.
Проносятся тени оранжевым шаром,
Ключицы стучат, как стучат кастаньеты,
Волшебные звуки классических арий
Врываются в уши живого скелета, —

И музыка, музыка, музыки звуки
Безудержным вихрем гремят и стенают
О радостях встреч и о горе разлуки,
И в мрачной палате опять умирают.
Не видно восторженных лиц и оваций,
И нету поклонников прежних с цветами,
А снежные хлопья, как гроздья акаций,
Стучат до рассвета в оконные рамы.
Храпят санитары в прихожей больницы,
Задернуты шторы в кабинке врача.
Светает. На тумбочке бывшей певицы
Слезится и гаснет кривая свеча.

24/11—44 г.

АДНАКЛАСНІЧАК

Часта ў бухгалтэрыі і ў кабінеце начальніка даводзілася чуць: «Калі ўпросім, калі ўгаворым, калі ўламаем таварыша Сушкова, будзем з вагонкаю, з абразным брусам». «Сушкоў, Сушкоў», — паўтаралася на кожнай нарадзе.

На станцыі Лапшанга, пры шаснаццатым лагпункце, была галоўная лагерная пільня, і ёю камандаваў пейкі ўсемагутны Сушкоў. Усе лагпункты залежалі ад яго. А піламатэрыялы былі патрэбны пазарэз будаваць новыя баракі на новых лагпунктах. Лагер разрастаўся ўздоўж чыгункі і ўглыб тайгі. Ушчэнт спляжаныя тысячы дзялянак зарасталі хмызняком, дагнівала оучча, шумелі і падалі адзінокія семеннікі. На новыя, яшчэ не дабудаваныя лагпункты прыбывалі і прыбывалі свежыя этапы. Хоць якія яны там былі «свежыя»? Худыя, змардаваныя ў турмах, на следствах і ў пересылках людзі яшчэ трохі рухаліся, а без вопыту і сілы пра нормы на павале не было чаго і гаварыць.

З'явіліся «акружэнцы» ў абмотках, у пакарочаных шынялях без хлясцікаў, пятліц і папруг. Прыбывалі старасты і паліцаі з вызваленай Варонежчыны, прыгажуні з адбітых у немцаў гарадоў Крыма. Зноў ставілі палаткі і неяк рассялялі новы «кантынгент», а начальства зноў

стукалася да Сушкова з нарадамі і лімітамі ўпраўлення, а ён іх бязлітасна скарачаў і крэсліў.

Вольнанаёмная адміністрацыя лагера папаўнялася звольненымі ў запас па раненнях франтавікамі і эвакуіраванымі жанчынамі. Пакуль яны не зразумелі, што маюць неабмежаваную ўладу над арыштантамі, па першым часе былі спагадлівыя і далікатныя, асабліва са старэйшымі па ўзросце і інтэлігентнымі зэкамі. Для іх прыдумлялі розныя пасады, якіх раней не было. Увялі цэлы ўзвод наглядчыкаў за выкананнем унутранага рэжыму, яны па начах шасталі з барака ў барак, стаялі на варце «манастырскай» маралі, сачылі, каб пасля адбою па зоне ніхто не хадзіў, каб не было крадзяжу. Чым пільней сачылі наглядчыкі, тым больш было парушэнняў, нават з'явіўся спартыўны інтарэс абвесці вакол пальца «вертухаяў».

За быт адказваў намеснік начальніка малодшы лейтэнант Надзеждзін, маленькі, з выцягнутым у рабацінні тварам і качынаю дзюбкаю чалавечак. Ён кульгаў на правую нагу і яшчэ не навучыўся лаяцца шматпавярховымі мацюкамі, але неўзабаве авалодаў і гэтаю неабходнаю ў лагеры якасцю. Асабліва ашчадна ён насіў новенькія блішчастыя пагоны і чэкісцкую фуражку з блакітным верхам. Я доўга не мог прывыкнуць да пагонаў, бо помніў той час, калі «золатапагоннікаў» ставілі да сценкі або пагоны рассякалі шабляю разам з афіцэрскім тулавам.

Туманным адліжным надвячоркам дзяжурны прывёў мяне ў маленькі цьмяны пакойчык Надзеждзіна. Па дарозе ніяк не мог здагадацца, чым я правініўся і якая кара чакае мяне. Я зайшоў і па форме далажыў: «Па вашым выкліку зняволены такі-та з'явіўся». У кабінеціку было цёмна. Надзеждзін сядзеў на фоне акна, як заўсёды ў шапцы, за прыстаўным столікам былі відны абрысы незнаёмага. Толькі мільгала іскрынка яго цыгарэткі. Незнаёмы перапытаў: «Дык як ваша прозвішча?» Я па складах паўтарыў. «Адкуль вы?» І на гэта я адказаў. «У якія гады вучыліся ў школе?» — допыт і зварот на «вы» нічога добрага не абяцаў і пачынаў мяне злаваць. «А сваіх аднакласнікаў помніш?» — «А якое гэта мае дачыненне? Ды і выбілі ўсе імёны з памяці». — «Хто выбіў» — наскочыў Надзеждзін. «Блатары і бандыты на этапе ў шалмане», — схітраваў я.

«Успомні, Сяргей, з кім вучыўся», — здзівіў мяне такім зваротам незнаёмы. Падумалася, ці не новы кум» з мяне нешта цягне. Нават на следстве мае школьныя сябры нікога не цікавілі. Няўжо нехта з іх засыпаўся і назваў мяне?

Незнаёмы ўстаў, пстрыкнуў выключальнікам, я зажмурыўся ад зыркага святла, прыкрыў вочы, каб агледзецца. Насупраць стаяў невысокі шыракатвары чалавек з пукатымі вачыма, у суконнай гімнасцёрцы з шырокім адкладным каўняром, глядзеў на мяне і ўсміхаўся. «Мяне ты хоць пазнаеш?» — «Здаецца, некалі бачыў, але дзе і калі, не прыпомню. Не ведаю, што ад мяне трэба». — «Тут пытанні задаем мы. А твой абавязак сумленна адказваць», — умяшаўся Надзеждзін. «Ведаю, чыстасардэчнае прызнанне і гэтак далей. У народзе гэта называюць: «кось-кось, пакуль у аглоблі». — «Эх, Сяргей, Сяргей! Як табе не сорамна? Хто цябе зацягнуў у гэтае балота контррэвалюцыі? » — «Следчыя Даўгаленка і Серашаў, а суддзя Карпік пацвердзіў і пачапіў тэрмін». — «Ну, ты даеш! Ха-ха-ха!» — зарагатаў мой субяседнік. «А Паўла Сушко помніш?» — «А як жа! Самы актывіст быў у школе, «авангардам» яго дражнілі, і сястру яго Анюту помню». — «І цяпер не пазнаеш? Я ж — Павел. Ніколі не думаў, што трапіш сюды. Ты ж быў такі прамоўца. Усе зайздросцілі табе. Значыць, ворагі не абмінулі цябе. І ты паддаўся. Эх, Сяргей, Сяргей. Мне сорамна за цябе». — «А мне няма чаго саромецца. Я і цяпер такі, як і тады ў камсамоле, такім і памру. А следчыя на маёй бядзе выканалі план, зарабілі павышэнне, а можа, і ардзянок... Я магу ісці?» — «Пачакай». — «Калі вам, грамадзянін Сушко, захацелася пацешыцца з гора пакутніка, дык у вас на лагпункце такіх і без мяне хапае». Звярнуўся да Надзеждзіна: «Дазвольце мне ісці, грамадзянін начальнік, бо прапушчу вячэру». — «Пазнаю твой характер. Ты і ў школе быў ганарысты. Вершыкі састаўляў, на сцэне іграў, задаваўся перад намі. А цяпер памяняліся ролі». Я перабіў яго: «Вязень і — турэмшчык». - «Э-э-э, не забывайся. Я не турэмшчык. Я вольны інжынер у сістэме ГУЛАГа». - «Мяне паклёп загнаў сюды, а ты па ўласным жаданні палез за калючы дрот і кожны дзень бачыш пакуты сумленных людзей».

«Маўчаць! — гыркнуў Надзеждзін. — У ізалятар захацеў?» — «Затым і выклікалі, што там не поўны камплект?» — «Заткніся! І тут

прапаганду вядзеш!» — «Не трэба, Хрысанф Міканоравіч. Якніяк, а мой былы аднакласнічак. Пачуў знаёмае прозвішча і вушам не паверыў. Няўжо ён? І не памыліўся. Выходзіць, і ты са сваімі сцішкамі дастукаўся. Справай трэба было займацца і не думаць пра глупства. Ну, што ж, ідзі, сумленна скупляй сваю віну».

Я, не развітваючыся, выйшаў. Сэрца калацілася і татахкала ў вушах. Дык вось хто той недасяжны таварыш Сушкоў? Колішні троечнік Паўлік. У школе ён хадзіў у ботах, сваей работы суконных галіфэ і фрэнчы з накладнымі кішэнямі. На камсамольскіх сходах распінаў дзяцей «заможных бацькоў», а яго маці — Аміля Сушко — была на ўвесь раён дэлегаткаю, на ўсіх мітынгах выступала. Хадзіла яна ў хромавых ботах, чырвонай касынцы, з «казлінаю ножкаю» ў зубах. Яна граміла шляхецкія засценкі, раскулачвала непаслухмяных суседзяў, на пачатку калектывізацыі ей выдалі наган. Брахалі, што яна з ім і спала, баючыся нападу вырожых элементаў. Граматы хапала на подпіс: «Суш...», а замест «ко» ставіла загагуліну. Але яна вельмі хутка засвойвала ўсе патрэбныя лозунгі і палітыку «настаяшчага мамента», ведала, хто галоўны вораг, хто падпявала, каго і як трэба знішчаць. Кожную прамову пачынала: «Таварышы граждане і вы, несазнацельная маса! У настаяшчы мамент у кожнай шчыліне затаіўся вораг нашай Савецкай улады». І ў імя сусветнай рэвалюцыі галодных жанок за жменьку каласкоў па указу ад сёмага жніўня 1932 года здавала на дзесяць гадоў, а іх дзетак выпраўляла жабраваць. Калектывізацыю яна праводзіла не меней як на 102 працэнты. Мужчыны цішком кпілі: «Амілька і нябожчыкаў абагуліла».

Я тады яшчэ не ведаў, што і Амілю разам з раённым начальствам пасадзілі, судзілі ў нардоме, і знікла яна разам з усімі. А Паўлік, відаць, падчысціў анкету, дадаў да прозвішча «ов» і схаваўся ў гэтай смяротнай сістэме. А сустрэцца з ім давялося яшчэ раз. Гэта ўжо на волі, пасля маёй рэабілітацыі. Вяртаўся я з Дубултаў, і на Рыжскім вакзале нехта мяне гукнуў. Я азіраўся на ўсе бакі і нікога не пазнаваў. Праз натоўп праціснуўся Павел Сушко, падаў руку і памкнуўся абняць, а я нагнуўся, нібыта завязаць на чаравіку шнурок, а трэба было сказаць усё, што думаў пра яго. Пашкадаваў ці пасаромеўся. Ён нібы «радаваўся» за мяне, распытваў, як жыву. «Перавыхоўваюся. Па тваей

парадзе «скупляю» віну». — «Ты, брат, не гневайся. Такі быў час. І мне было не лёгка. А цяпер яшчэ цяжэй: у нас цяпер адны крымінальнікі, а з імі, сам ведаеш, як упраўляцца. Чуў, што ты зноў за сцішкі ўзяўся. Брось! Прыязджай да нас, вазьму загадчыкам піларамы. Аклад, во-о! Кватэра, харч, бясплатнае абмундзіраванне. Цяпер вашага брата бяруць». Я ўсміхнуўся: «Кажаш, бяруць? Яны бралі і раней, на пэўны тэрмін, а ты ў лагеры добраахвотна ці не па сваей волі? А як жыве твая маці?» Павел заліўся чырванню, пазаікаўся і схлусіў: «Загінула ў часе вайны». — «О, у вайну асабліва ходка сыпаўся наш брат. Мабыць, і яна, пакутніца, недзе хвойкаю ўзышла». Ён нічога не паспеў адказаць — за рукаў тузанула кароткая азызлая кабета: «Балбочаш тут, а там чарга падыходзіць», — і павалакла майго колішняга аднакласнічка да касы.

Праз некалькі гадоў мой зямляк расказаў, што па дарозе з санаторыя Павел Сушко раптоўна памёр на тым жа Рыжскім вакзале. Мне стала шкада гэтую невідушчую ахвяру нашага часу.

НЕПАЎНАЛЕТКІ

У лагер прыгналі дзяцей. І іх папярэджвалі суровыя канваіры: «Крок улева, крок управа...» Да вахты беглі жанчыны — думалі, можа, і іх дзеткі трапілі ў гэтае пекла. Глядзелі на маленькіх, спалоханых арыштантаў і выцíралі слёзы. Кожнай, відаць, успаміналіся свае асірацелыя сынкі і дачушкі. А яны ў нейкіх невядомых дзіцячых дамах страцілі свае прозвішчы, забываліся аблічча бацькоў і мацярок, баяліся прызнацца, чые яны і адкуль. Так выкоўваўся страх і комплекс непаўнацэннасці. Пільныя выхавацелі ведалі іх радаслоўную і нікуды не вылучалі, прыцíскалі, дзе толькі можна, каб сцвердзіць сваю адданасць і класавую непрымірымасць.

А гэтыя ж за што? Горкія ж дзеці, мурзатыя, стрыжаныя хлапчукі і дзяўчынкі, усе ў нейкіх трантах з чужога пляча, з палахлівымі і галоднымі паглядамі. Жанчыны дапытваліся, адкуль яны, за што іх забралі. Адказ быў адзін: «указнікі» — і ўся геаграфія цэнтральная Расіі. І тэрміны былі дзіўныя — ад года да трох. Што ж за указ на дзяцей выйшаў? Старэйшыя растлумачылі — за спазненне, нявыхад

на работу і на заняткі ў рамеснае вучылішча. З дванаццаці гадоў — турма.

І пайшлі па турмах і лагерах «сагрэтыя клопатамі бацькі народаў» маленькія нявольнікі набываць жыццёвы вопыт і крымінальную кваліфікацыю.

А ў школах, на піянерскіх лінейках, на плошчах не змаўкалі галасы заўтрашніх маленькіх арыштантаў: «Спасибо товарищу Сталину за счастливое детство!» Праспала дзіця, спазнілася на 20 хвілін у «рамяслуху» ці на сваю скрыначку пад нагамі на заводзе — і загрымела ў лагер набываць камерную і барачную адукацыю. Новенькіх непаўналетак размясцілі ў асобным невялікім бараку і далі ім у выхавальнікі сімпатычнага сівагаловага Івана Міхайлавіча Віткова, разважлівага і стрыманага, з прэтэнзіяй на галантнасць і інтэлігентнасць у гаворцы, з вялікім крымінальным вопытам і стажам у многіх лагерах. У начальства Віткоў лічыўся цалкам «перакаваным» і палітычна надзейным. Ён дасканала валодаў дэмагагічнай тэрміналогіяй таго часу, бязлітасна пясочыў «ворагаў народа», «пресекал враждебные разговорчики», быў у пашане ў «кума», а па сутнасці, быў законспіраваным «паханом» (старэйшым кіраўніком) рэцыдывістаў. Па яго загаду і наводцы трашчалі капцёркі, куфэркі і мяшэчкі рабацяг, нават уцекачы рыхтаваліся з яго дапамогаю і кансультацыяй — ён даваў адрасы надзейных «малін» (прытулкаў) для ўцекачоў у Маскве, Пскове і Горкім.

Не без удзелу Віткова зімою другога года брыгада крымінальнікаў раззброіла стралка, брыгадзір надзеў яго шынель і шапку, а канваіра ў бушлаце і малахаі паставіў апошнім у строй і павёў брыгаду нібыта на пагрузку. Далёка ад ачаплення стралка прывязалі да асіны, а самі рассыпаліся куды каторы. Брыгадзір з трыма надзейнымі сябрамі спрабаваў прабіцца з тэрыторыі лагера. Уся лагерная ахова была кінута на ліквідацыю ўзброеных уцекачоў, і тры дні ўвесь лагер не выводзілі на работу. Арыштанты малілі бога, каб хоць яшчэ з тыдзень доўжылася гэтая пагоня. Задубелага стралка адшукалі позна ноччу. Да раніцы завея пазамятала сляды ўцекачоў, і знайсці іх было не так проста. Тых, што прыбіліся пагрэцца да вёсак, за невялікую ўзнагароду выдавалі «пільныя» калгаснікі, хітрэйшых

доўга выпорвалі з стагоў і кінутых на зіму заімак. Калі напалі на след брыгадзіра, той адстрэльваўся да апошняга патрона. Як толькі змоўклі стрэлы, спусцілі зграю аўчарак. Праз некалькі хвілін пачуўся яшчэ стрэл і візг параненага сабакі. Скусаных і абадраных чатырох уцекачоў дабівалі па дарозе на лагпункт. Натоўп крыважэрных стралкоў вымяшчаў злосць на няшчасных хлопцах, што цаною жыцця рваліся на волю, а жывыя кляліся, што марылі трапіць на фронт.

Чатыры скрываўленыя да непазнавальнасці трупы кінулі каля вахты, каб астатнія глядзелі і не думалі ўцякаць. З тыдзень на марозе ляжалі апруцянелыя нябожчыкі з выкляванымі вачыма, падзёўбанымі тварамі, над імі з крыкам кружыліся і садзіліся на здабычу вялізныя крумкачы.

Пасля гэтага кожную брыгаду вадзілі не адзін, а два стралкі — адзін папераддзе, другі — ззаду. А дзе іх было браць? Маладыя пайшлі на фронт, а замест іх прысылалі перастаркаў — белабілетнікаў, кульгавых, касавокіх, задыхаватых, абы мог насіць вінтоўку. Па броні заставаліся маладыя чырванамордыя камандзіры ўзводаў ды паджарыя, спрытныя на нагу «сабачнікі». Гэта пераважна былі садысты. Калі не дастрэльвалі ўцекача адразу, дык доўга цешыліся здзекамі з яго: аўчарка па загаду свайго гаспадара спускала да ніткі ўсю адзежу з няшчаснага, па другой камандзе магла перагрызці глотку, парваць да касцей.

Памятаю, у ліпеньскую спёку над лесасекаю пракаціліся два стрэлы. Значыць, нехта ўцёк. У той бок, сігаючы цераз ламачча, пянькі і завалы, памчаліся сабачнік з аўчаркаю і начальнік канвою. Усіх цікавіла: «хто?». Удасца ўцячы ці спаймаюць? Праз паўгадзіны рагатала ўсё ачапленне: праз лесасеку сабачнік вёў голага, як маці нарадзіла, няўклюдага, маруднага, блізарукага кіеўскага вучонага Федчанку. Ён звычайна хадзіў апошні ў брыгадзе інвалідаў, як іх тут называлі, «хронікаў», на акорку падтаварніка, на падчыстку дзялянкі, нарыхтоўку лазы на лапці. Федчанка насіў акуляры з тоўстымі шкельцамі, праз іх вочы здаваліся вялікімі і пукатымі, а яго лічылі дзіваком, не разумелі яго разважанняў і з'едлівага, вельмі тонкага, гумару. Каб хто пажартаваў: «Федчанка збіраецца ўцякаць», ужо ўсе б рагаталі. А то вядуць голенькага, як Езуса, у жмені заціснутыя

акуляры і трымае іх ніжэй пупка. «Глядзі, глядзі, снасць паказвае праз павелічальнае шкло, гы-гы-гы»,— рагочуць дасціпныя жартаўнікі. Пацяшаецца і сабачнік Ташчакоў — то адпусціць павадок, і ашчэраная аўчарка з доўгім чырвоным языком вось-вось учэпіцца ікламі ў абвіслы зад вучонага, Федчанка войкае, увесь падцінаецца, спатыкаецца аб ламачча, шчыльней прыціскае да лабка акуляры і вінавата ўсміхаецца лесарубам. Адны глядзяць спагадліва, другія пад'юджваюць і строяць кепікі.

Федчанку збольшага апранулі ў транты трэцяга тэрміну. Некалькі дзён ён сланяўся па зоне, пакуль не адправілі ў цэнтральны ізалятар па дадатковы тэрмін, ці, як у нас казалі, «па давесак».

Неяк мы сустрэліся з ім каля сталоўкі, і я спытаў, няўжо і праўда, што ён хацеў уцячы. «Вядома, не, — адказаў Федчанка, — ішоў на верную смерць. Больш трываць не магу. Спадзяваўся — дастрэляць і канец маім пакутам. Аж і тут не шанцуе», — горка ўсміхнуўся гэты ціхі, сімпатычны і добры вучоны. А я спрабаваў яго суцешыць, абнадзеіць, пераконваў, што пасля вайны разбяруцца з усімі намі. Пачаўся ж перагляд у 1939 годзе, і мой прысуд адмянілі, а цяпер не да нас. Угаворваў і сам верыў, што прыйдзе збавенне, што будзем на волі і мы. Федчанка ўсміхаўся і паблажліва ківаў галавою, глядзеў на мяне прасветленымі вачыма. «Блажен, кто верует», — сказаў і павольна пайшоў у барак.

Неўзабаве Федчанку адвезлі на каменданцкі лагпункт у цэнтральны ізалятар. Гэта лагерная турма з тоўстага бярвення за двайною высокаю агароджаю. У ёй трымаюць уцекачоў, забойцаў, рабаўнікоў капцёрак і пякарань і падапечных «кума» — «рэцыдывістаў-контрыкаў». Калі ёсць оперупаўнаважаны, дык павінна быць відна і яго работа. Перш за ўсё трэба мець у кожным бараку і ў кожнай брыгадзе па «стукачу» — добраахвотных і прымусовых даносчыкаў. А як іх навербаваць? Вельмі проста: паабяцаць за стараннасць блатную работу ў зоне, брыгадзірства, дзесятніцтва, датэрміновае вызваленне, перапіску праз «вольную» пошту — цэнзарам станавіўся сам «кум». Ізнаходзіліся ахвотнікі за міску баланды і кашы таварыша па нарах і брыгадзе ўпячы на новае дзесяцігоддзе, а то і падвесці пад вышку як непапраўнага рэцыдывіста. А ён толькі і сказаў, што на баландзе з

турнэпсу і хлебе з вотруб’я хутка ўсе пазагінаюцца. Вось табе — контррэвалюцыйная агітацыя, незадаволенасць савецкім ладам, заклік да сабатажу, падрыў дысцыпліны ў ваенны час. Хлеб і баланда савецкія, ты імі не задаволены, значыць, незадаволены Савецкай уладаю. Сафістыка магла абвінаваціць каня, які не хоча есці гнілую салому, у контррэвалюцыйным сабатажы. Ты павінен быць задаволены, што пасадзілі на дзесяць гадоў, барані божа сказаць, што не вінаваты, — паклёп на «святая святых» — следчыя органы і «самы справядлівы суд». Не пікай, што галодны і халодны мусіш вырабляць нечалавечую норму на павале — тры і тры дзесятых кубаметра паўметровых дроў за шэсцьсот грамаў глёўкага хлеба, міску баланды і лыжку кашы з неабдзіранай пшаніцы або з таго ж вотруб’я.

Лічы сябе шчаслівым, што гнешся, як цюцька, на голых нарах у смуродным бараку, што лупіць цябе дрынам блатны «дзяжурняк», радуйся і крычы, што ты шчаслівы чалавек, дзякуй вялікаму і мудраму правадыру за клопат пра цябе. Найвялікшая кара для чалавека — пазбавіць яго волі. Сядзелі некалі засуджаныя ў камеры на салдацкім пайку, чыталі кніжкі, вывучалі мовы, пісалі трактаты, раманы, як Чарнышэўскі, або паэмы, як Колас «Новую зямлю». Марозаў і Засуліч пісалі ўспаміны і філасофскія даследаванні. Дабрачынныя таварыствы пасылалі ім перадачы і грошы, ніхто не меў права іх абразіць, пакрыўдзіць, назваць «на ты».

Мала, што лагернік пазбаўлены волі, дык ён ператвораны ў бяспраўную і бязмоўную рабсілу, у звычайнае цягло, пазбаўленае нават арыштанцкіх правоў, кінутае на здзек і пагібель. У гэтае пекла загналі і дзяцей, забраных ад мацярок, ад родных, з-пад бацькоўскага даху. Калі не на пагібель, дык на маральнае растленне кінулі іх. За паўгода, за год з хлапчукоў выходзілі кваліфікаваныя зладзеі і жорсткія бандыты, з непаўналетніх дзяўчынак — разбэшчаныя прастытуткі за міску баланды. З «школы Віткова» ўсе яны выйшлі «адукаванымі» кішэннікамі, скокарамі, майданнікамі, фармазонамі, а дзяўчынкі прымітыўнымі «начнымі матылькамі». Я памятаю прозвішчы і імёны многіх дзетак з паламанымі лёсамі на ўсё астатняе жыццё. Многія з іх праз некалькі месяцаў пасля вызвалення зноў вярталіся ў зону маўчання, дзе нема крычалі душы «SOS», якога ніхто не чуў і не мог пачуць, дзе

начамі плакалі і кусалі губы, стагналі «мама, мамачка» дзеці, у якіх не было дзяцінства, якія не ўмелі смяяцца і спагадаць бліжняму.

Дзе яшчэ гінула і гіне столькі дзяцей, як у турмах і лагерах, дзе так калечацца душы і норавы, як у нашых «папраўчых установах»? А яны ж ледзь не з пялёнак крычалі: «Заўжды гатоў!», «Дзякуй вялікаму Сталіну за шчаслівае дзяцінства!» І верылі, бо не ведалі іншага, на ўвесь голас гарлалі «Ураа!» і да знямогі пляскалі ў ладкі.

ЭТАПЫ, ЭТАПЫ, ЭТАПЫ...

Колькі іх прыбывала на маёй памяці! Вялікія і малыя, грузінскія і малдаўскія, польскія і ўкраінскія, беларускія і маскоўскія, вайсковыя і цывільныя знікалі, як дым, як снег пад дажджом. Прыходзілі сваімі нагамі — вывозілі патаемна начамі шкілеты былых вучоных, чыгуначнікаў, ветэрынараў, паэтаў, карабелаў, непісьменных у зрэбніках «тракцыстаў», жонак «ворагаў народа». Ніхто не палічыў і наўрад ці калі палічыць, а сосны, што выраслі на касцях пакутнікаў, састарэлі і ціха шумяць адвечную песню тугі і жалобы.

А план патрабаваў новых і новых ахвяр. З начальнікаў спаганялі «кубікі», гналі састаў за саставам пад нагрузку, а грузіць не было каму. Пасля разводу ў зоне заставалася болей, чым выходзіла за вахту. Паміж баракамі, на сметніках за сталоваю і пякарняю сланяліся абшарпаныя, з азызлымі шэра-блакітнымі тварамі і спустошанымі паглядамі яшчэ жывыя смертнікі. У многіх пачынаўся галодны псіхоз.

Начальства лютавала і звярэла: патрабавалі з яго, а яно з нас выціскала апошнія сілы. Кароткія зімовыя дні дабівалі бязлітасна: пілуем, колем, складаем і з туфтою не дацягваем да нормы на шасцісотку. Менее пайка — знікае сіла, а начальства замест харчу гоніць у кандзей, карае за сабатаж. Вечарэе, дагараюць вогнішчы, марым дапаўзці да барака, але дудкі! Недзе паблізу падае гудкі паравоз — на чыгуначную ветку ўпаўзае даўжэзны састаў пульманаўскіх вагонаў, платформаў, вуглянак. Усіх здымаюць з лесасекі і — на ўсю ноч на пагрузку. Штабелі з кожным днём адыходзяць далей і далей — падноска за трыста метраў. Каля вагонаў раскладаем вогнішчы, каб бачыць, куды ісці, У які вагон грузіць.

Ад штабеля да вагона — суцэльныя пянькі. Ідзеш, спатыкаешся, падаеш, зноў узвальеш на плячо лясіну, Шпалу, падтаварыну, клянеш усё на свеце і свой дзень нараджэння, але трэба несці, грузіць над свіст бізуна — «Давай! Давай!». Начальнік канвоя, майстры лесу, дзесятнікі паганяюць такімі мудрагелістымі мацюкамі, што пудзяцца коні. А мы сноўдаемся, як механічныя здані. Знясіленыя падаюць і не здалеюць устаць, іх прыводзяць у прытомнасць дрынамі і выспяткамі.

На золку канчаем пагрузку. Адзіная мара — пасярбаць гарачай баланды і зваліцца на нары, але начальнік канвоя доўгім жалезным прэнтам пора кожную шчыліну ў загружаных вагонах, каб часам не заклалі дрыўмі ўцекача. Бывае, парне, а за пярэдняю клеткаю пуста. Разумны змаўчыць, а дурань усчынае вэрхал, прымушае дагружаць, а потым усю брыгаду гоніць у кандзей. Калі ўсё абыдзецца, вядуць у зону. Ідзеш і на хаду спіш, сусед пільнуе, каб толькі не хіснууся ўлева або ўправа. З вахты вядуць у сталоўку, даклыпаеш да барака, ускараскаешся на нары і правальваешся ў цяжкі пакутлівы сон.

Гадзіны праз тры дзяжурны грукае кіем па нарах і зычна крычыць: «Па-а-д’-ём! Канчай начаваць!» Расплюшчваеш нібыта засыпаныя пяском вочы, марудна ўстаеш і адразу не разумеет, дзе ты, працінаюць дрыжыкі і ўсё цела, як тарка, укрываецца пупышкамі. Зноў на вахту, пілы ў зубы — і на лесасеку, а ўвечары, як бязлітасны ўдар, зноў гудзе паравоз і суне цёмныя прывіды вагонаў.

Пасля разводу ўсіх жывых выганяюць да вахты. Начальнік сам правярае інвадідаў, хворых, слабасільных, лапцяплётаў і прыдуркаў, не зважае на заключэнні медыкаў, хто стаіць на сваіх нагах, даводам гоняць у лес, абы падняць у справаздачы выхад на работу па групе «А». Выгналі за вахту вызваленага доктарам высокага чарнявага хлопца з Магілёўшчыны Лявона Гарэлава. Ён паказвае абмарожаныя, як слівы, пальцы, але ніхто не зважае. Мароз градусаў на трыццаць, курыцца густы туман, над лесам выпаўзае злавесна-чырвонае сонца. Лявона цягнуць у строй. Ён кінуў на зямлю шапку, бушлат, целагрэйку, сасмыкнуў кашулю, бахілы і штаны. Стаіць босы на заледзянелай да бляску дарозе ў адных споднiках. Падскоквае камандзір узвода Грыгарэнка, хвошча дубчыкам пачырванелую на марозе спіну. Гарэлаў стаіць нерухома. Нарэшце не вытрываў: «Калі ў цябе ёсць

маці, няхай бы паглядзела, якога яна выкарміла звера».

Раз'юшаныя канваіры скруцілі Гарэлава, кінулі на ледзь прыцярушаныя саломаю сані, накрылі яго настылымі трантамі, прывязалі вяроўкаю і павезлі ў лес.

Начальства патрабавала новых і новых этапаў. Мільёны паглынула вайна, за лініяй фронту засталіся Прыбалтыка, Беларусь, Украіна, частка Расіі — асноўны рэзерв «ворагаў народа». Праўда, яны дачакаліся сваёй чаргі пасля чаканага вызвалення ад фашысцкай навалы.

На пачатку 1942 года пайшлі этап за этапам мужчын у шынялях, без папруг і пятліц. Прыбывалі салдаты, камандзіры, штабныя работнікі — прадстаўнікі ўсіх родаў войск з Варонежскага і Калінінскага франтоў. Віна іх была ў тым, што трапілі ў акружэнне, з баямі прабіліся да сваіх, а каб не трапілі ворагам дакументы, частку іх знішчылі або закапалі, многія выйшлі без партыйных білетаў. «Ага, значыць, былі паражэнцкія настроі, не спадзяваліся выйсці з акружэння, а можа, і знарок хацелі здацца», — разважалі «асабісты» і «смершаўцы». А ў іх размова кароткая: «Рукі назад!» — і ў турму, а там, як прусакоў у шчылінах, поўна цывільных «шпіёнаў» і «ворагаў». Стаяць стаяком, на нары кладуцца па чарзе. Людзі падаюць у непрытомнасці. Без затрымак пачыналіся разгрузкі турмаў, падаваліся закратаваныя цялятнікі, і паехала на Усход свежая рабсіла, і гэтых рабоў ехалі мільёны.

Разам з вайскоўцамі прыбывалі жанчыны за тое, што засталіся пад акупацыяй, перахопленыя на дарогах на Усход, пакінутыя начальствам у тыле ворага. Ніхто ніякага следства не вёў. Паспявалі толькі запоўніць фармуляры. У графе «артыкул і тэрмін» было напісана «следственный», і так у кожнага. Спадзяваліся — прыедзе следчы і будзе разбірацца на месцы. Але ніхто так і не прыехаў.

У вачах учарашніх воінаў былі разгубленасць і адчай, на зліньялых гімнасцёрках — цьмяныя сляды павыдзіраных ордэнаў і камандзірскіх адзнак, пілоткі без зорачак, шынялі пападразаныя да каленяў. У зоне стаяў шэры маўклівы натоўп былых акружэнцаў. Нядаўнія баявыя камандзіры і салдаты глядзелі на падвойны плот з калючага дроту, на вышкі, на змрочныя баракі, на лагернікаў у абшарпаных,

прасмоленых па навале трантах, на схуднелыя, задубелыя пад ветрам і дымам твары мужчын і на жанчын, якія даўно страцілі адзнакі хоць прыблізнай жаноцкасці. Старажылы лагера ўяўляліся ім страшэннымі злачынцамі, рэцыдывістамі, бандытамі і забойцамі, а да вахты цягнуліся былыя партыйныя работнікі, лётчыкі, настаўнікі, сяляне — «злосныя нядоімшчыкі, нехацімцы і сабатажнікі», каб пабачыць «новенькіх», распытаць, што на волі, на фронце, а можа, і сустрэць знаёмых. Этапнікі трымаліся насцярожана і маўкліва.

За натоўпам ваяк чуліся мілыя жаночыя галасы. І пайшлі ў зону ў прыгожых сукеначках, жакеціках і чаравічках пераважна маладыя, яшчэ не злінялыя ў камерах прывабныя маладзіцы і зусім юныя дзяўчаты. Начальнік УРЧ выклікаў прозвішчы: Коласава, Кальцова, Фокіна, Каравашкіна, Зяленіна, Гаўрылава, Волкава Зінаіда і Волкава Антаніна, Сальнікава, Андрэева. На пытанне: артыкул і тэрмін — адказ быў адзін — «следственная». Гэта быў сапраўдны парад прыгажунь з волжскіх узбярэжжаў. Прайшла з высока паднятаю галавою срэбравалосая чарнабровая жанчына, і я адразу ў ёй пазнаў былую настаўніцу і не памыліўся. Яна пяшчотна суцяшала разгубленых і заплаканых дзяўчат. Многія былі яе колішнімі вучаніцамі.

У шэрую і змрочную зону, з якое патыхала трупным тленам, уварваўся свежы, шматкалерны промень жыцця. Нехта з начальніцкіх падбрэхічаў кінуў: «нямецкія падсцілкі», другі ўдакладніў: «аўчаркі». А яны, прыгнечаныя прадчуваннем свайго трагічнага будучага, моўчкі выцiралі слёзы.

Мне, недасведчанаму ў юрыспрудэнцыі, нельга было зразумець і пагадзіцца, чаму гэтых няшчасных, над якімі нават не пачалося так званае следства, прыгналі ў лагер, а заўтра гэтым кволым дзяўчатам дадуць пілы і канадскія тапары і пагоняць у лес ставіць кубікі, выконваць нечалавечую норму, а начамі грузіць пульманаўскія вагоны. Я глядзеў на іх, і не верылася, што яны здатныя хоць на маленечкае злачынства ці здраду. Магчыма, нехта з іх і стаў ахвяраю гвалту нямецкага салдата ці афіцэра, але не больш.

Пакуль выклікалі астатніх, я ўгледзеў каля ганка страшнай баковачкі оперупаўнаважанага маленькую, як падлетак, зусім беленькую ў сіняй сукеначды ў крапінку дзяўчынку. Па шчоках каціліся

буйныя слёзы. Мне яе зрабілася асабліва шкода. Яна здавалася бездапаможнаю і адзінокаю, нечым вылучалася з натоўпу кідкіх прыгажунь, запомнілася мне адразу і запала ў душу.

Этап развялі па бараках. Пра пасцелі не было чаго і думаць. Калі ёсць што, падсцілай, а няма — курчыся на голых нарах.

Прыгажуні з калінінскага этапу занялі палову барака. З клуначкаў, сабраных у дарогу сплаканымі мамамі, даставалі нейкія посцілачкі, фіраначкі, запіналі імі свае закутачкі, торбачкі набівалі стружкамі каля сталяркі, каб было на што прыхінуць галаву. Старастам барака абралі вядомую калінінскую настаўніцу Анастасію Рыгораўну Андрэеву. Яна была дэпутатам гарсавета, дырэктарам школы. У акупаваным горадзе Андрэева берагла былых вучаніц. Каб не пагналі іх у Нямеччыну, яна ўсіх сабрала ў школу і адкрыла кравецкую майстэрню. Калі не было чаго шыць, латалі старое, даводзілася падкарочваць і расточваць афіцэрскія і салдацкія мундзіры і шынялі, абшываць дзяцей.

Як толькі вызвалілі горад, за «супрацоўніцтва з ворагам» уся майстэрня апынулася ў турме. Пасядзелі два тыдні і пачалася разгрузка камер, яны спатрэбіліся для новых «пасобнікаў». Так цэлы этап «следственных» апынуўся ў лагеры. Усе дзяўчаты паважалі і слухаліся сваю колішнюю настаўніцу. Ад фашысцкага рабства яна іх уратавала, а тут не дала рады. Андрэева супакойвала і суцяшала дзяўчат, што вось-вось прыедзе следчая камісія, разбярэцца і адпусціць дадому. Амаль усе дзяўчаты зберaглі свае камсамольскія білеты і нідзе сябе нічым не заплямілі.

Акружэнцаў разбілі на тры лесапавальныя брыгады, жанчын прызначылі ў калону грузчыкаў. Вагоны падавалі пераважна ноччу, а ночы з дня на дзень станавіліся ядраней і сцюдзёней. У сонны жаночы барак, грукаючы па стойках нараў, з ліхтарамі «лятучая мыш» урываюцца дзяжурнякі: «Пад'ём, бабы. Дзесяць хвілін на зборы. Андрэева, давай стопрацэнтны вывад на пагрузку! Неапрытомненыя спрасоння, ускокваюць жанчыны, адразу не ўцямяць, дзе яны і што з імі. Сарамяжа прыкрываюць ногі, грудзі і плечы, а нахабныя дзяжурнякі лыпаюць сквапнымі вачыма, прыспешваюць і адпускаюць цынічныя жарцікі.

Андрэева абураецца: «Выйдзіце, дайце апрануцца дзяўчатам. Не бойцеся — усе будуць на вахце». Жарабцы з дрынамі і ліхтарамі агрызаюцца: «Фрыцаў не саромеліся, а тут цыпачак з сябе строяць». Калоцячыся ад холаду, нервовага напружання, нявыспаныя і галодныя жанчыны цягнуцца на вахту. Пры слабым святле ліхтароў яны зрабіліся неназнавальнымі зданямі з чорнымі праваламі вачніц. Доўга дрыжаць на вахце, пакуль прыйдуць не вельмі таропкія стралкі. Нарэшце ідуць, грукаючы абцасамі і прыкладамі, канваіры, адчыняецца брама, пры святле ліхтара вахцёр уголас лічыць нявольніц і адзначае колькасць на фанернай дошчачцы.

Я ўсё часцей думаю пра тую кволенькую, у сіняй сукеначцы, дзяўчынку. З многімі я ўжо гаварыў, распытваў пра жыццё на волі, пра акупацыю, а да яе падысці ніяк не адважваўся. Некаторыя яе сяброўкі ўжо круцілі з дзесятнікамі і брыгадзірамі, а яна, як бездапаможнае птушаня, што выпала з гнязда, цуралася людзей, хадзіла адна і блізкіх сяброўак не мела.

Лагернай вопраткі на ўсіх не хапала, таму новенькія дадзіралі на пагрузцы свае сукенкі, жакецікі і чаравікі. У канцы жніўня раздажджылася. Твань на дарогах і ў зоне — непралазная, ліпкая і чорная, як каламазь, а нудны і сцюдзёны дождж ліў удзень і ўначы. Коўзаючыся па гразі, мокрыя, панурыя ішлі ў сталоўку дзяўчаты, а яна паўзла, як на лыжах, у вялікіх лапцях на босых маленькіх ножках. Мне здалося, што яна ўжо на мяжы пагібелі, і захацелася хоць чым-небудзь ей дапамагчы.

Я быў лагерным старажылам, каб мы не выручалі адзін аднаго, пазагіналіся б усе. Кухарам рабіў мінскі зямляк Андрэй Андросік, хлебарэзам друг па самадзейнасці Ванька Голубеў, пякарняй загадваў ленінградскі караблебудаўнік Васіль Краўцоў, капцёркаю — Яша Смірноў. Мы з ім разам вандравалі з лагпункта на лагпункт і даўно папрыціраліся. Шаўцом стаў колішні днявальны на дзевятым лагпункце, што некалі лічыў мяне блацяком, а цяпер стаў лепшым другам. Ды і я ўжо круціўся каля прыдуркаў, то пры КВЧ, то начальнік, ведаючы мае філалагічныя схільнасці, часта выклікаў перапісваць справаздачы і «састаўляць» даклады для вольнанаёмных.

Здаровых лагерных служачых праглынула вайна, замест іх пры-

бывалі эвакуіраваныя з Пскоўшчыны, з Чарапца і займалі вызваленыя пасады ў УРЧ, КВЧ, бухгалтэрыі, планавым аддзеле. Спецыфікі лагернага ўліку, жыцця і ўзаемаадносін яны не ведалі і не адразу асвойталіся, таму было шмат блытаніны і недакладнасцей. Начальнік выклікаў мяне і загадаў весці ўлік рабсілы, усю справаздачнасць, а «бабы няхай падпісваюць». Я разгубіўся і напомніў, што ў мяне пяцьдесят восьмы артыкул. «А ты не высоўвайся, а там неяк адбрэшамся». І я шчыраваў ад пад'ему да поўначы. Тады ж уся краіна працавала начамі, пакуль пакутаваў ад бяссоння крамлёўскі гаспадар. А раптам аднекуль пазвоняць, некаму спатрэбіцца нейкая лічба. І так не драмаў увесь ланцужок ад Масквы да самых да ўскраін. Такі быў стыль — «гарэць на рабоце». Гарэлі і дагаралі і ў лагеры.

Увечары ў цьмяным калідорчыку канторы разам з брыгадзіркаю нечага чакала тая маленькая адзінокая дзяўчынка з апошняга этапа. Здаецца, звалі яе Аляю. Я папрасіў яе затрымацца, пакуль закончу зводку. Праз вузкае акенца сваёй канторкі бачыў, як яна прытулілася да сцяны ў вялізных лапцях на босую нагу. Праз паўгадзіны я папрасіў Алю прайсці са мною. Яна паслухмяна выйшла, а па дарозе спынілася і спалохана спытала, куды мы ідзём. Я супакоіў, што ідзём у капцёрку па важнай справе. Там нас чакаў Яша Смірноў, вясёлы, гаваркі валжанін. Ён паставіў на прылавак даволі зграбныя, адрамантаваныя Макравусавым чаравічкі. «Памерайце». Аля лыпала вачыма і не рухалася. Не ведаю, пераканаўча я хлусіў ці не, гаворачы, што яе прэміравалі за старанную работу на пагрузцы і... па разутасці. Удвух мы ўгаварылі яе ўзяць абнову і распісацца ў ведамасці, а яна ўсё даводзіла, што многія дзяўчаты працуюць куды лепш.

Праз некалькі дзён яна хадзіла хоць і не ў надта зграбных, але ўсё ж чаравіках. Сяброўкі на яе глядзелі падазрона і недвухсэнсоўна перашэпталіся. А мы з ёю яшчэ ні разу не пагаварылі. Неўзабаве Аліну брыгадзірку ўзялі загадваць лазняю, а я дамовіўся з майстрам лесу Інакенціем Талакновым, каб ён брыгаду перадаў Алі. Звычайна брыгадзір расстаўляе брыгаду на падноску і пагрузку, улічвае аб'ём работы, запаўняе рапарцічку і, пакуль ідзе пагрузка, сядзіць каля вогнішча, счышчае шкельцам з фанернай дошчачкі ўчарашнія паказчыкі, каб занісаць новыя. З усіх брыгадзіраў адна Аля ўкалвала

мудрэй за іншых сваіх грузчыц.

На яе брыгаду кухар падкідаў лішнія дзве-тры порцыі, хлебарэз «памыляўся» на пару паек. Яна іх вяртала назад. Андросік і Голубеў пыталіся ў мяне: «Яна што, чокнутая?» — «Проста яшчэ не навучылася жыць у лагеры», — адказваў я, а яе папярэдзіць не адважваўся, каб не надумала чаго благога.

Увосень пачалі прыходзіць вузенькія наперкі на ўсіх «следственных», хоць ніякага следства яны не дачакаліся. Усім акружэнцам тройка па артыкуле 196 «прыпаяла» каму пяць, каму дзесяць гадоў, а дзяўчатам па артыкуле 7-35 (парушэнне пашпартнага рэжыму) ад пяці да васьмі гадоў лагера. «За што?» — галасілі нядаўнія прыгажуні, ледзьве падобныя на саміх сябе. «Мы ж чакалі следства, верылі, што разбяруцца і адпусцяць нас. Якое парушэнне рэжыму? Мяне ж забралі з дому з пашпартам і прапіскай у бацькоўскай хаце». Яны хадзілі да начальніка УРЧ, да ўпаўнаважанага оперчэкісцкага аддзела. Тыя толькі разводзілі рукамі і раілі: «Пішыце. Разбяруцца. Але ж вы ведаеце, што ў нас невінаватых не саджаюць».

Па тым жа артыкуле Аля распісалася за пяць гадоў. Адразу замкнулася, як закамянела. Яна ведала, што ніхто не будзе пераглядаць і чытаць іх скаргі. Калі не было паражняка, яе брыгаду ставілі на павал, а ўначы — на пагрузку. У зону вярталіся ледзь жывыя, мокрыя, заляпаныя гразёю — ні памыцца, ні абсушыцца. У бараку дымілі каганцы, са столі і шчылін у нарах сыпалася і паўзла плойма згаладалых клапоў і секла схуднелыя дзявочыя целы.

З акружэнцаў сабралі брыгаду лесарубаў. Брыгадзірам яны абралі свайго камбата Панова і доўгі час трымаліся вайсковага статуту: «Дазвольце звярнуцца, таварыш капітан. Дазвольце адлучыцца». Знясіленыя ў акружэнні, у камерах і на этапах, з восені яны яшчэ неяк трымаліся, а ўдарылі маразы, закруцілі завеі, многія паадразалі полы раней пакарочаных шынялёў на парцянкі і ў выцертых вайсковых неданосках калаціліся на марозе і сіверным ветры. І пасыпаліся адзін за адным нядаўна маладыя і здаровыя салдаты, якіх так не хапала на фронце. Адных з лесасекі везлі проста ў морг да Лясэра, іншыя гэты шлях праходзілі праз «слабасілку». Брыгада раставала на вачах. Яна ўжо не выходзіла на развод, яе паступова начамі вывозіў за вахту

бесканвойны возчык Кастроў, складаючы ўдоўж і ўпоперак на санях рэшткі былых воінаў.

Трымаліся яшчэ трохі жанчыны. Яны заўсёды былі трывалейшыя. Але голад і катаржная работа ператваралі іх у шаржы на саміх сябе: ад ветру, сцюжы і дыму вогнішчаў шчокі задубелі і пасівералі, пад вачыма навіслі вадзяністыя мяшэчкі, пасекліся даўно не мытыя валасы. Каб не пладзіліся паразіты, многія паабстрыгаліся, і ўсё ж ратунку ад іх не было. У лазню ганялі раз на месяц. Мыла выдавалі квадрацік велічынёю з ірыску, затое на «санапрапрўцы» цырульнік Пецька Самойлік зняважліва пацяшаўся, брыючы лабкі і падпашкі страціўшых сорам, абыякавых да ўсяго нявольніц. У бараку было некалькі манашак. Яны супраціўляліся такой знявазе, адбіваліся, плакалі, малілі літасці, а іх валаклі сілком і нахабна іржалі: «Мы вас, бабанькі, хутка разманашым», а тыя толькі хрысціліся і шапталі: «Свят! Свят! Ізыдзі, сатана — нячыстая сіла. Госпадзі, памажы і ўхрані!»

Лагер не разлічваў на такую колькасць жаночага «кантынгенту» і не меў адпаведнай бялізны, таму выдавалі мужчынскія кашулі і споднікі з матузкамі. У іх патаналі худзенькія, змізарнелыя дзяўчаты.

Зноў на развод выходзіла ўсё меней і меней людзей, а план не скарачаўся, вагоны падавалі кожны вечар. На пагрузку выганялі ўсё жывое: на кухні і ў пякарні пакідалі па два чалавекі і тыя ўпраўляліся з дапамогаю дахадзяг, у бухгалтэрыі пайкі налічваў адданогі інвалід, астатнія пры святле вогнішчаў і смаляных квачоў грузілі дровы, піловачнік, рудстойку і шпалы.

Два баракі цалкам занялі пелагрознікі і цынготнікі, выпаласканыя няспыннымі паносамі. Каля гэтых баракаў усе затыкалі насы. Саладкаваты трупны дух стаяў над зонаю. На лагпункт пачалося нашэсце вялізарных рудых пацукоў. Яны, нікога не баючыся, шасталі каля ног, нападалі на саслабелых, праточваліся ў хлевушок Лясэра. Аднойчы ён заўважыў, што там харчуюцца не толькі пацукі, а паабразаны філейныя часткі нябожчыкаў. Гэта было ўжо зусім страшна, сакрэт перастаў быць сакрэтам, а людзі сябе адчувалі кінутымі на пагібель: «Сягоння ты, а заўтра я». Каб вырвацца ў цэнтральны ізалятар на шасцісотграмовую пайку, рэцыдывіст Генка Серабракоў

без дай прычыны разваліў сякераю чэрап брыгадзіру будаўнікоў, ціхаму і далікатнаму пскавічу Андрэю Іванову. Акрываўленую сякеру прынёс на вахту, кінуў на стол: Я там кокнуў нейкага чорта. Завіце кума, няхай афармляе новы «строк» (так яны вымаўлялі тэрмін).

На Лапшанцы прафесар Бурцава выратавала Андрэя, але вярнуўся ён без памяці, бездапаможны, як малое дзіця, Яго камісавалі па інваліднасці, але выпусціць не адважыліся, каб часам «не вёў агітацыю». Свае спагадалі Андрэю, а блацякі кпілі з яго. Серабракоў тры месяцы пракантаваўся на турэмным пайку. Лагерны суд накінуў яму пяць гадоў «за хулиганство с нанесением телесных повреждений осужденному по ст. 58 заключенному Иванову». З дзесятай судзімасці Серабракоў праседзеў паўтара года, яны касаваліся і пачынаўся тэрмін па новым прысудзе. Ён ведаў, што вайна рана ці позна скончыцца і надзейныя «сябры народа» атрымаюць амністыю, і не памыліўся, так яно і было.

Каб неяк зацыраваць прарэху ў рабсіле, з бальніцы, з іншых лагпунктаў прыбывалі невялічкія этапы. Але хто адправіць добрага рабацягу? Сплаўлялі дахадзяг або рэцыдывістаў. Колькасць павялічвалася, а рабацяг не прыбаўлялася. У этапе з бальніцы кінуўся ў вочы высокі мужчына ў некалі белым бушлаце і дзіравых бахілах на тоненькіх, як цурачкі, нагах. У вялікіх вачах свяціліся сум, іронія і розум. «Апарын Сяргей Дзмітравіч. Артыкул 58 пункт 10, тэрмін 10 і 5 пазбаўлення правоў». Каля яго круціўся невялічкі чалавечак у навейшым бушлаце, пацёртай цыгейкавай кубанцы з габардзінавым верхам. Такія зімою насілі следчыя Наркамата ўнутраных спраў. Няўжо каторы з іх? Прыбыла і куртатая чарнявая Марыя Дарошка, вясёлая сакатушка, з усімі загаворвае, бядуе, што разлучылі з добрым чалавекам Лёшкам Філатавым. Ён хоць аднарукі, але больш грознага кандзейшчыка на лагпункце не было, а ў любошчах і рукаты не дакажа. Яна балбоча адкрыта і бессаромна. А адбывала яна свае дзесяць гадоў за... нават пісаць гідка і страшна. За людаедства. Маленькая, куртатая, гаваркая — канібал новай фармацыі.

Калі ў 1933 годзе галодная смерць выкошвала ўкраінскія сёлы і ўжо не было каму хаваць нябожчыкаў, Марыя засекла і з’ела сваё дзіцятка. Потым бажылася, што ў яе адняло розум: «Тількі одно було в

голові — істы, істы і істы. А воно вжэ ходыть не здоліло, хоч і годувала його, як могла. Як цэ було, хоч забі, не пам’ятаю». Марыя Дарошка была не адна. Трапляліся з такою ж віною, як яна, прыстойныя з выгляду кабеты, але з імі нават за адным сталом было сядзець гідка: кусае хлеб, а вярзецца — грызе чалавечыну. Хто ж вінаваты ў гэтай бядзе? Хто давёў жанчыну, маці да канібалізму, да страты прытомнасці, да такога падзення? На Украіне, у Паволжы ў 1932—1933 гадах памерла ад голаду каля дзесяці мільёнаў няшчасных, а дзяржава ў той жа неўрадлівы год прадала за мяжу 12 мільёнаў цэнтнераў збожжа, а Дарошкі елі сваіх дзяцей.

У гэтым этапе больш за ўсіх мяне зацікавіў Апарын. У яго доўгім абліччы і ў выразе вачэй было нешта трагічнае і глыбакадумнае. Мы разгаварыліся. Ён — буйны інжынер-энергетык. Дайшоў на павале і на мяжы пелагры трапіў у бальніцу, а выйшаў адтуль інвалідам. Што ж, будзе мець гарантаваную чатырохсотку, пойдзе на кухню абіраць мёрзлую бульбу, збіраць у сталоўцы слізкія драўляныя міскі за порцыю баланды. Мы з ім зайшлі ў мой закутак у бараку, каб спакойна пагаварыць. Частаваць не было чым. На тумбачцы стаяла поўная сальнічка. Апарын угледзеўся ў яе, і прагна захадзілі жалвакі. «Дазвольце мне трошкі солі». Я прапанаваў адсыпаць колькі трэба, а ён дрыжачаю рукою сыпаў буйныя драбкі ў рот, сквапна перамолваў доўгімі пачарнелымі зубамі і глытаў як найлепшы ласунак. Потым растлумачыў, што ў яго пачынаўся псіхоз ад недастачы солі. Мы сталі з ім сябрамі. Яго забралі з арміі «за вальнадумства». Ён і тут абураўся, што бяздарныя камандзіры губяць цэлыя дывізіі, а лепшыя палкаводцы вынішчаны напярэдадні вайны. Я яго перапыняў, мігамі паказваў на баковачку «кума», казаў, што тут і сцены маюць вушы, а ён не зважаў і гаварыў сваё.

Перад Новым годам на лагпунктаўскай электрастанцыі згарэў генератар. Усё патанула ў змроку. Як у першыя дні, вакол зоны палалі вогнішчы, чорныя цені баракаў гайдаліся на паружавелым снезе, у канторы, санчасці і сталоўцы мільгалі каганцы. Генератар трэба было везці на завод, чакаць, пакуль прымуць, а рамонт зойме не меней як тры месяцы. Цяжка было жыць упоцемку. Аднойчы Апарын без энтузіязму сказаў, што можна адрамантаваць генератар на месцы.

Патрэбен толькі ізаляцыйны матэрыял і два абмотчыкі. Я пабег да начальніка. Той з недаверам выслухаў мяне і ўсё ж паклікаў Апарына. Глядзеў на яго з недаверам, відаць, падумаў — захацеў дахадзяга пакантавацца на ўзмоцненым пайку, але довады Сяргея Дзмітравіча былі пераканаўчыя, ды ён не вельмі і набіваўся з паслугамі. Паслаў начальнік экспедытара за патрэбнымі матэрыяламі, даў на выбар абмотчыкаў з непаўналетак і закруцілася работа: пры газніцах працавалі да поўначы. Праз тыдзень на лагпункце загарэлася святло. Начальнік, відаць, стрымліваў эмоцыі, калі дзякаваў Апарыну, загадаў карміць па трэцім катле, апрануць ва ўсё новае і прызначыў загадваць усёй энергетыкай.

Запыніў мяне неяк каля сталоўкі сціплы панылы чалавечак, што запомніўся мне ў апошнім этапе па энкавэдзісцкай кубаначцы. «Землячок, вы тут даўно, усіх ведаеце, калі можаце, ратуйце мяне. Мае прозвішча Лукашонак. Можа, чулі?» — «А як жа, чуў, - калі з мяне на «канвееры» выцягвалі жылы, каб далажыць таварышу Лукашонку». — «Мы ведалі, што вы ні ў чым не вінаваты. Але што маглі зрабіць? З нас патрабавалі... і мы мусілі». — «Ратавалі свой дабрабыт крывёю і жыццём тысяч невінаватых. А вы як сюды трапілі? Што ўзарвалі? На каго рыхтавалі замах?» — «Хутчэй за верную службу. Спачатку ўсіх узнагародзілі ордэнамі, урачыста іх уручалі, а потым загналі ў «амерыканку». Кунцэвіча, Лаймана, Карэліна расстралялі, Басянкевіча, Шліфенсона і ўсіх астатніх адправілі на Калыму, і мне ўшпілілі чырвонец. Блатары лаюць «лягавым», заганяюць пад нары... Не дайце загінуць, землячок». — «Перш за ўсё спаліце сваю чэкісцкую «камілаўку». Хіба не разумееце, што яна вас здалёку выдае. Я вас яшчэ за вахтаю пазнаў».

Па брудных, даўно не мытых запалых шчоках Лукашонка беглі два светлыя струменьчыкі слёз. Ён іх выціраў закарэлым рукавом целагрэйкі. «Схадзілі б да «кума», можа б, памог свайму аднакроўніку». — «Хадзіў, і слухаць не хоча. Усе адцураліся, і жонка выраклася...»

Мабыць, у мяне нешта было ад талстоўства — караць дабратою. Для тых, у каго хоць трошачкі засталося сумлення — найбольшая кара, а нягоднік нягоднікам і памрэ. Я папрасіў нашага земляка Андрэя Андросіка, каб узяў Лукашонка на кухню абіраць мёрзлую бульбу і качаць ваду. Няхай жыве і адпакутуе свой чырвонец. Ён здалёк мне

ліслівa кланяўся і здымаў прапалены малахай. У ім стаў падобен да звычайнага чалавека. Як яго склаўся лес, не ведаю, бо ў лютым 1943 года тэрмінова расфармавалі лагпункт і вызвалілі зону для немак з Паволжа.

Пачалася паніка: разлучаліся сябры, напарнікі, сувязі ўзаемнай дапамогі і выручкі рваліся назаўсёды, расставаліся звязаныя патаемным каханнем блізкія людзі. Многія з плачам упрошвалі начальніка, каб адправіў разам, а ён рабіў усё наадварот. Такая была ўстаноўка чэкісцкага аддзела, каб людзі не прыціраліся адзін да аднаго, рабіць усё як найгорш для зняволеных. Жанчын пераважна адпраўлялі на трэці асобны лагерны пункт. Туды ў пачатку вайны эвакуіравалі швейную фабрыку. Яна выпускала вопратку для арміі і для лагернікаў, а матарыстак бракавала, вось і павезлі змізарнелых на пагрузцы і павале дзяўчат у швачкі. Адпраўлялі і маю «падшэфную» Алю.

Пераводзілі на трэці лагпункт і інспектара УРЧ Ліду Сярову. Яе бацька служыў у лагеры вольнанаёмным дзесятнікам. Хударлявы з чорнаю бародкаю дзядок хадзіў з метроваю меркаю і заўсёды на сярэднім падпітку. Ні шкоды, ні карысці ад яго нікому не было, але трымалі дзеля «аб'ектыўнага» кантролю. Лідка была яго малодшая дачка. Я яе помніў дванаццацігадоваю дзяўчынкаю. Ці не ў шаснаццаць гадоў яна выскачыла замуж за стралка Арэшнікава, яго адразу забралі на фронт, азваўся адным лістом і кануў без следу. А саламяная удава стала інспектарам УРЧ, строіла з сябе начальніцу. У асноўным яна падпісвала гатовыя зводкі, а я іх складаў, як трэба было начальству. З маім артыкулам да ўліку нельга было і блізка падпускаць, але Лідка мяне адстойвала кожны раз. Бывала, выганяць у грузчыкі, а яна тыдні праз два-тры верне зноў. Угаварыла Ліда адправіць і мяне на трэці лагпункт, баючыся, што там не адразу знойдзе сабе парабка. Парабкавалі ў бухгалтэрыі, у планавай часці, у КВЧ, а начальнікі камандавалі, пакрыквалі і палучалі зарплату. І я марыў трапіць на адзіны «нелесапавальны» лагпункт ды і баяўся страціць сімпатычную мне Алю.

Да цяплушкі на станцыю Лапшанга вялі нас блакітнаю месячнаю ноччу. Паперадзе на развалках ехала Ліда з двума чамаданчыкамі. Часам падсаджвала на сані каго-небудзь з саслабелых дзяўчат.

Над конікам курыўся парок, рыпелі палазы па ўкатанай дарозе. Свяціў вялікі месяц на ўсыпаным зорамі небе, пабліскваді вострыя кончыкі штыхоў на вінтоўках нашых канваіраў. Яны ведалі амаль усіх нас і не надта былі лютыя ў дарозе.

АПОШНІ ЛАГПУНКТ

Пасля лесапавальных трэці лагпункт здаваўся курортам. У лес хадзіла толькі адна брыгада — рэзаць дровы для зоны, фабрыкі, электрастанцыі і цэхаў шырпатрэбу. Ад вахты да сталоўкі вяла шырокая бярозавая алея, з-пад снегу тырчала сухое бадылле леташніх кветак, баракі атынкаваныя і пабеленыя. Да жылой зоны прымыкае вялікі сталярны цэх, некалькі сушылак драўніны, кузня, склад піламатэрыялу і гатовай прадукцыі, наступная — зона швейнай фабрыкі. У сталярні чырванадрэўшчыкі і мастакі-рэзчыкі па спецзаказах робяць паліраваную, з прыгожымі інкрустацыямі мэблю, плінтусы, панелі для кабінетаў ГУЛАГа, выразаюць шахматныя фігуры, лыжкі, точаць гузікі. І ўсё пад дахам, у адносным цяпле. Вырвацца з лесу — мара кожнага зэка. У механічным цэху звіняць цыркуляркі і фугавальныя станкі, на двары — горы пілавіння, валіць дым з сушылак.

Швейная фабрыка працуе ў тры змены. Тут шыюць ватнае адзенне, гімнасцёркі, плашч-палаткі і маскхалаты, рукавіцы для арміі, бушлаты і целагрэйкі — для лагернікаў.

Тут смяротнасць значна меншая, але ўсё роўна цэлы барак займае «слабасільная каманда», каля хлебных кропак сланяюцца з закуранымі кацялкамі, нешта вараць у кар'еры каля цагельні і ўсё каштуюць сваё варыва з падабраных каля сталоўкі адкідаў. Харчы тут, як і скрозь, — памерзлая бульба, турнэпс (дзе яго столькі бралі?), вотруб'е, праўда, трошкі лепшы хлеб. Аля пайшла матарысткаю на фабрыку, а мяне Ліда пакуль што ўсватала брыгадзірам на пагрузку. На чыгуначную ветку прыбывалі вагоны з «метражом», цюкамі ваты, скрынкамі нітак. Усё гэта мы згружалі ў склад, а паражняк напакоўвалі гатовай прадукцыяй фабрыкі. Гэта ж не бярвенне качаць, не шпалы і дровы цягаць за трыста метраў. Вагоны параважна падавалі ноччу. Стралкоў не хапала, і начальнік вырашыў сабраць брыгаду з

бесканвойных. Я адбыў тры чвэрткі свайго «чырвонца», у фармуляры амаль не было спагнанняў, ды і Ліда, пэўна, закінула слова, спадзеючыся ўзяць у памочнікі, а самой біць лынды. І мне выдалі пропуск бесканвойнага. О-о, гэта ўжо нешта значыла. Я мог хадзіць па тэрыторыі лагпункта і нават ездзіць у цяплушцы з дазволам начальніка.

Адчуваю, нехта з вас папракне: «Э-э, браце, дык табе шанцавала, умеў прыстасоўвацца, не столькі рваўся на рабоце, колькі прыдурваўся». А няўжо, каб не вылазіў з лесу і загнуўся, было б лепш? Ведаю на ўласным вопыце — ніводзін самы дужы ўвесь тэрмін, нават палову, не вытрываў на павале і пагрузцы. «Стаханаўскія» брыгады Ложкіна, Карагодзіна, Яфанава заносілі на «Чырвоныя дошкі», кармілі на сцэне, каб усе бачылі, давалі па малесенькай белай булачцы. І ніхто з гэтых «стаханаўцаў» не дацягнуў да канца тэрміну. Усіх павывозіў Кастроў за вахту з фанернымі біркамі на назе. Выжылі толькі тыя, каму хоць трохі пашанцавала пракантавацца на лёгкіх работах. Некаторыя дацягнулі да нашых дзён. Ці не лёс іх абраў сведкамі народнай трагедыі?

Імне наканавана было выжыць, каб хоць збольшага расказаць пра пакуты маіх «аднабарачнікаў» і «аднабаландднікаў», пра сваю няволю і неадольную прагу жыць, бо не ведаў, якія выпрабаванні яшчэ чакаюць мяне, але, каб і прадбачыў, усё адно чапляўся б за жыццё: ніводная ж фантазія не магла ўявіць усяго, што мне давялося перажыць, пабачыць на сваім вяку і стаць сведкам, калі праўда стала Праўдаю. Дзеля гэтага трэба было жыць.

А тады я быў шчаслівы, атрымаўшы пропуск бесканвойнага. Гэта ўжо невялічкая палёгка: можна праскочыць у ягады, на падсобнай гаспадарцы высмыкнуць морквіну, выпрасіць агурок. Пасля пагрузкі я забягаў хоць трохі адвесці душу да вусатага, суровага з выгляду агранома Бахціна, хваліў яго парнікі і грады, а ён на развітанне што-небудзь соваў мне ў кішэню. Я свой вітамінны набытак заўсёды адносіў Алі. Яна аднеквалася і дзяліла ўсё пароўну. Я ведаў усё яе кароткае жыццё: вырасла ў невялічкім рабочым пасёлку ў сям'і гутніка, правучылася два гады ў педінстытуце, а калі ў 1939 годзе ўвялі плату за навучанне, вымушана была паехаць настаўнічаць у вясковую школу непадалёк ад свайго пасёлка. На пачатку вайны

капала акопы і супрацьтанкавыя траншэі, а калі да сяла падышлі немцы, пад абстрэлам і бамбёжкаю знаёмымі ляснымі сцежкамі прабілася дадому. Праз некалькі дзён пайшла ў міліцыю аформіць прапіску ў кватэры бацькоў. Пайшла і не вярнулася. Пад канвоем адправілі ў набітую да самых дзвярэй камеру абласной турмы. Следства ні пачаць, ні скончыць не ўправіліся і пагналі яшчэ адну «следственную» ў лагер. Добра, што далі бытавы артыкул, а маглі ж прыпісаць шпіянаж, здраду Радзіме, дыверсію, хоць немцаў яна і ў вочы не бачыла.

Чыстая, светлая, некранутая дзяўчына стала мне вельмі дарагою. Я ўжо ведаў, што раннюю сям'ю страціў назаўсёды. Сын, народжаны без мяне, на другім годзе жыцця памёр. Выключаная з інстытута, выселеная з кватэры Таня позняй восенню начавала з ім на скверы плошчы Волі, застудзіла дзіця, і яно ўжо не магло акрыяць. Шлюб наш не быў зарэгістраваны, але гэта не зменшыла пакуты няшчаснай жонкі. Яна з’ехала з Мінска і недзе звязала свой лёс з больш надзейным чалавекам. У мяне нікога блізкага на свеце не засталося: маці памерла за год да майго няшчасця, хоць бацька не напісаў мне ніводнага ліста, забралі і яго за «сувязь з беларускім нацыяналістам». Знік і ён назаўсёды. А чалавеку без спагады, без блізкай душы жыць проста немагчыма. Кароткія сустрэчы з Аляю ратавалі ад безнадзейнай адзіноты, хацелася верыць, што не страцім адно аднаго. І яна са мною не была такою безабароннаю і безнадзейнаю.

Я часам прысвячаў ёй чуллівыя, сентыментальныя вершы, яна іх перапісвала ў самаробны блакноцік і зберагла да гэтай пары. Пісаў я тое-сёе і для КВЧ — пра пакуты акупаванай Беларусі, пра гераізм воінаў і партызан. Пасля перамогі пад Сталінградам у нас уключылі радыё, часам траплялі газеты, і мы прагна лавілі кожнае слова з волі, з вайны, з родных мясцін.

Начальнікам КВЧ у нас быў светлы, кучаравы Веня Камракоў — сын начальніка суседняга лагпункта, белабілетнік па блізарукасці. Не надта адукаваны, але начытаны і ўлюбёны ў паэзію, і сам пісаў неблагія вершы то пад Лугаўскога, пад Карнілава, то пад Багрыцкага. Нас зблізіла паэзія. Веня ўцягнуў мяне ў самадзейнасць. Пачаліся патрыятычныя мітынгі, нас заклікалі працаваць для фронту, для пера-

могі. І працавалі, не шкадуючы сіл. Некаторыя матарысткі на фабрыцы самі заставаліся на другую змену: садзіліся за незаняты матор, але, знясіленыя, здаралася, засыналі на канвееры, прышывалі пальцы, у трансмісію траплялі валасы. Слабых і сонных выпраўлялі ў барак, а яны хаваліся за цюкамі ваты і зноў садзіліся за матор. Тамарка Сахарава, нікога не баючыся, крычала дырэктару фабрыкі: «Вы тут хаваецеся, тылавыя пацукі, а мой бацька і брат замярзаюць пад Ленінградам, я хачу, каб гэтыя целагрэйкі сагрэлі іх». Некаторыя матарысткі на падкладцы целагрэек пісалі: «Дарагі воін, бі фашыстаў! Няхай табе будзе цёпла. Прывет ад Олі Громавай».

Часта Камракоў угаворваў мяне прачытаць вершы на мітынгу або вечары самадзейнасці. Пісаў паспешліва, але шчыра, бо душа балела за родны край, бо сам колькі разоў прасіўся на фронт.

Самадзейнасць на лагпункце была амаль прафесійная. Кіраваў ёю былы галоўны рэжысёр Сімферопальскага тэатра, былы вучань Станіслаўскага Амар Галімавіч Дзевішаў, пры ім быў некалі прафесійны балетмайстар, стары ўжо чалавек, з апухлымі нагамі, але пластычнымі рухамі Уладзіслаў Станкевіч, музычную частку ўзначаліла дацэнт Маскоўскай кансерваторыі Вера Тураўская, быў і таленавіты піяніст-імправізатар Яўген Бродскі. Ён адбываў свой не надта вялікі тэрмін на пасадзе інспектара КВЧ. Трымалі і такую адзінку, бо зняволеных было больш за дзве тысячы чалавек. Камракоў меў добры густ і не замінаў Дзевішаву і Бродскаму. А яны, фанатыкі тэатра, знаходзілі адзінае адхланне ў лагерных спектаклях і канцэртах. Пры клубе было два мастакі — крымінальнік Іван Ціханаў і былы дэкаратар нашага, беларускага тэатра оперы і балета Віктар Шэйно.

Любіў і падтрымліваў самадзейнасць начальнік лагпункта лейтэнант Сцяпан Гаўрылавіч Цокур. Сярэдняга росту, крутаплечы, кучаравы, губасты, суровы з выгляду, у блакітнай, ссунутай на вочы, чэкісцкай фуражцы, быў, мабыць, найлепшым з усіх папярэдніх начальнікаў. Нездарма многія яго звалі «Баця». Ён мог накрычаць, аблаяць, загадаць пасадзіць на дзесяць сутак, а цішком буркнуць дзяжурнаму: «Адвядзі гэтага дахадзягу ў сталоўку, пакармі, турні ў барак і скажы, каб болей не рыпаўся».

Зімою Цокур надумаўся ўпрыгожыць зону снежнымі скульпту-

рамі. Знайшоўся і майстра — цыбаты, у драцяных акулярах, заўсёды з кропляю над носам Коля Лейзераў. Сын дыпламата, студэнт ІФЛІ, кволы і непрактычны хлопец, трапіў у лагер за тое, што ён сын «шпіёна і ворага народа». Яму Цокур загадаў каля сталовай зляпіць са снегу двух сланоў на поўны рост. Чаму сланоў, мабыць, не адказаў бы і сам начальнік.

Вечна прастуджаны Коля на сцюжы ставіў каркасы, вёдрамі цягаў снег, ляпіў, шліфаваў лапаткаю, выгладжваў і выштукоўваў вушы, хобат, біўні. Паглядзеў Цокур на гатовую работу і загадаў дарабіць дэталі, якія звычайна закрываюцца фігавым лістком. Потым па загаду начальніка Лейзераў і Шэйно зляпілі з гліны, апалілі ў ганчарнай печы паменшаную копію скульптуры Мухінай. Рабочы і калгасніца павінны былі натхняць арыштантаў на ударную працу.

У маладосці ў родным украінскім сяле Цокур быў настаўнікам пачатковай школы. У арміі трапіў ва ўнутраныя войскі, потым камандаваў узводам аховы лагера на будаўніцтве магістралі Мінск-Масква. За нейкае парушэнне пратрымалі яго некалькі месяцаў у вяземскай турме, а калі выкруціўся, «сістэма» ўжо не адпускала свае кадры. Душа ў яго была спагадлівая і добрая, а абавязкі суровыя, планы жорсткія, рэжым і вышэйшае начальства — бязлітасныя. Цокур навучыўся круціцца ў няспынным коле патрабаванняў, абавязкаў, прымусу і спагады. Мастацтва ён любіў з маладосці. Для спектакляў на дэкарацыі і касцюмы адпускаў з фабрыкі ўпаковачную марлю, а Дзевішаў і мастакі рабілі выдатныя заднікі, шылі фракі і старажытныя камзолы для спектакляў класічнага рэпертуару. Ставіліся п’есы Гальдоні, Мальера, Астроўскага, «Разлом» Лаўранёва, «Слава» Гусева і пушкінская «Русалка». Калі нельга было дастаць п’есу, Дзевішаў дакладна ўспамінаў свае колішнія спектаклі, перапісаў тэксты, узгадняў з Туроўскаю і Станкевічам і пачынаў рэпетыцыі.

Людзі на спектаклях і канцэртах забываліся пра сваё гора хоць на некалькі гадзін, ахвотна ігралі і самадзейныя артысты, каб не толькі думаць пра свае пакуты, хоць на сцэне адчуць сябе чалавекам. Пасля прадстаўлення з дазволу начальніка нас карміў дадатковаю вячэраю загадчык сталоўкі Лазар Самуілавіч Гільман. Мы з ім былі землякі — абодва з Магілёўшчыны. Гільман у мінулым — чэкіст з вя-

лікім стажам і вопытам, а да арышту працаваў наркомам унутраных спраў Казахстана і, вядома, з абавязкамі спраўляўся паспяхова. У канцы 1937 года яго выклікаў сам Яжоў. Гільман прыбыў у Маскву ў службовым вагоне і адразу з'явіўся да «гаспадара». Нарком спадзяваўся на павышэнне або на перавод у якую-небудзь бліжэйшую да цэнтра рэспубліку, а пра спагнанні і думкі не было: арышты казахскіх «нацыяналістаў» ішлі поўным ходам, турмы былі забіты поўнасцю, тройкі працавалі як трэба.

Прыёму гаспадара ён прачакаў гадзін да пяці вечара. Патрымаў Яжоў яго некалькі хвілін па стойцы «смірна», папракнуў, што слаба працуе, мала выявіў ворагаў, загадаў актывізаваць аператыўную работу і зараз жа ехаць у Алма-Ату. Ноччу Гільман вяртаўся ў сталіцу Казахстана, па дарозе прыкідваў, каго яшчэ з «кітоў» можна ўзяць. Праз некалькі станцый ад Масквы ў купэ ўвайшлі тры малайцы ў цывільным, раззброілі казахстанскага наркома, прад'явілі ордэр на арышт, падпісаны Яжовым два тыдні назад, перасадзілі ў машыну і прывезлі на Лубянку ў адзіночку. Далі яму не многа, усяго пяць гадоў. Быў ён у лагеры бесканвойным начальнікам пагрузачнай калоны, загадваў прадуктовай капцёркаю, і вось цяпер — сталоваю. Былы нарком цягнуўся перад лейтэнантам Цокурам і яго намеснікам, маладзенькім параненым франтавіком Лацьковым.

А начальнікам усяго лагера быў палкоўнік Пачтароў. Улада яго тут была неабмежаваная. Сто кіламетраў чыгункі, трыццаць лагпунктаў, дзесятак падкамандзіровак, сотні тысяч зняволеных, больш за тысячу вольных, уласны самалёт, салон-вагон. Лепшыя мастакі з усяго лагера распісвалі казачнымі сюжэтамі пакоі яго сына, чырванадрэўцы-разьбяры рабілі унікальную мэблю, былыя мадэльеры сталічных салонаў абшывалі яго сям'ю, начальнікі лагпунктаў даведваліся пра яго гастранамічныя густы і дагаджалі, як толькі маглі. Да яго прыезду ў зоне дарожкі пасыпалі жоўтым пясочкам, варылі гусцейшую баланду. Абходы Пачтароў часта пачынаў з кухні. Гільман перад ім цягнуўся ў струнку, хоць і вытыркалася чэрава, і зычна рапартаваў: «Гражданін начальнік, на катлавым давольствіі...» Пачтароў ляпаў яго па плячы: «Брось, старик. Как поживаешь? Не горюй. Скоро мы тебя определим». Пачтароў некалі быў у Гільмана ад'ютантам і цяпер спрыяў

яму.

Увечары для Пачтарова давалі спецыяльна падрыхтаваны канцэрт. Выступалі некалі прафесійныя спявачкі Галя Істратава, Клава Крылова і выцягнуты з дахадзяг былы саліст маскоўскай аперэты Косця Штурм. Акрыялы і прыстойна апрануты, з добра пастаўленым голасам, ён зачараваў усіх рамансамі і франтавымі песнямі, а трапіў ён да нас за анекдот з нейкай вайсковай канцэртнай брыгады. Пакуль яго не падабраў Камракоў, Штурм у асноўным штурмаваў сметнікі і скрынкі з кухоннымі адкідамі. Лепшых салістаў Пачтароў загадаў прэміраваць картовымі касцюмамі па мерцы. Стрымаў ён і абяцанне свайму былому начальніку Гільману. Яго вызвалілі без права выезду з лагера і прызначылі намеснікам начальніка інваліднага лагпункта. Там адкрылі гадзіннікавую фабрыку — зборку з гатовых дэталяў. З трафейнага плексігласу дахадзягі выпілоўвалі і шліфавалі пісьмовыя прыборы ў цэнтры з копіяй Спаскай вежы і гадзіннікам. І пасля вайны гэтых «шэдэўраў» лагернага мастацтва было поўна ў магазінах Масквы, Калініна, Горкага, але ніхто не здагадваўся, чыімі рукамі яны выпакутаваны. Гільман у новай якасці выпрастаўся, у голасе загучаў метал і безапеляцыйныя інтанацыі. Некаторыя начальнікі з былых нявольнікаў станавіліся асабліва няўмольнымі і лютымі.

Ім трэба было давесці вышэйшаму начальству сваю адданасць, здольнасць кіраваць, «даваць план любою цаною», пераканаць, што з арыштантамі нічога агульнага не маюць і не спагадаюць ім. Значыць, даві, цягні з іх жылы, гані ў кандзей. Успомніўся Гільману колішні наркомаўскі нораў і катэгарычны тон. Нагледзеў ён сабе чарнявую шчабятушку з вызваленых і ўзяў яе не то за эканомку, не то за жонку. Зажылі яны весела і дружна.

Заблішчалі на начальнічысе пярсцёнкі і залаты гадзіннік, зарыпела на ёй хромавае паліто. Праз паўгода абабрала чарнявая Вера свайго растаўсцелага гаспадара і знікла «ў невядомым кірунку», а яму ніхто не паспагадаў.

СЫНЫ ЭЛАДЫ

За зонаю спынілася чалавек сорак вайскоўцаў без зброі, з рэча-

вымі мяшкамі. У многіх на злінялых гімнасцёрках — ордэны і нашыўкі раненняў.

Відаць, змораныя няблізкай дарогаю, запыленыя і няголеныя, яны паселі на пажоўклай траве каля інструменталкі, са здзіўленнем і страхам глядзелі на два рады калючага дроту, на вышкі з вартавымі і паціху перагаворваліся на незнаёмай пявучай мове. Прывёў іх лейтэнант унутраных войск. Ён з вялікім партфелем прайшоў у зону да начальніка лагпункта, праз некалькі хвілін туды ж паспяшаліся камандзір узвода аховы Грыгарэнка і «кум» Марозкін. Пакуль яны нешта вырашалі, прынеслі салдатам пайкі хлеба і два бачкі з баландою і кашаю. Агаладалыя вайскоўцы спрытна елі арыштанцкі харч.

Пасля нарады да іх выйшлі Марозкін з Грыгарэнкам, даволі ціха пагаварылі, падвялі да інструменталкі, салдаты пабралі пілы, сякеры і рыдлёўкі і строем з двума стралкамі без вінтовак пайшлі па дарозе на вёску Пруды.

Што за вайскоўцы, адкуль яны, ніхто не ведаў. Але і ў лагеры сакрэты застаюцца сакрэтамі не болей як тры дні. Гэта знялі з фронту крымскіх грэкаў, пагрузілі ў вагоны і прывезлі сюды. Але загналі не ў зону, бо яны ж не асуджаныя — многія з іх члены партыі і ардэнаносцы. Завялі іх у гушчар, загадалі ставіць сабе буданы, капаць зямлянкі і валіць лес «дзеля фронту і перамогі».

Недзе ў вышэйшага начальства ўзнік недавер не толькі да крымскіх татар, але і да грэкаў. Усе яны нарадзіліся і выхаваліся на савецкай зямлі, прынялі і засвоілі афіцыйную ідэалогію, сталі камсамольцамі і камуністамі, адважна ваявалі, а ім не давяралі толькі таму, што яны грэкі.

Праз некалькі дзён захмарыла, загрымела, заблііскала, з ветрам лупянуў дождж і не сціхаў двое сутак. Мы ўсё ж былі ў бараках, а нядаўнія воіны моклі і мерзлі ў буданах, прыкіданых яловым лапнікам, курчыліся на голай зямлі.

Іх экспедытар часам прыходзіў у лагер па прадукты. Ад вахты да капцёркі з ім побач ішоў стралок, каб «не ўступаў у кантакты з лагернікамі». Бесканвойныя з конбазы часам траплялі ў тую «лясную Эладу», гаварылі з пакутнікамі-ардэнаносцамі і камуністамі без дакументаў. Партыйныя білеты і вайсковыя кніжкі захоўваліся ў сейфе

Грыгарэнкі.

Новыя лесарубы ледзьве авалодвалі чужою для іх работаю. Удзень іх заядалі авадні і сляпні, ноччу не давалі заснуць цэлыя хмары камароў, твары і рукі параспухалі, пакрыліся гнойнымі струпамі. Жылі яны ў прыкіданых яловаю карою буданах, у вялікім казане варылі страву, ваду насілі з копанкі, хадзілі брудныя і зарослыя. Вольныя іх называлі таварышамі, камуністаў запрашалі на партыйныя сходы ў «чырвоны куток» узброенай аховы, а сыны Элады зайздросцілі нам, што жывём над дахам і працуем лягчэй.

Аднойчы мне давялося пабыць у іх лагеры. А было гэта так: начальнік гаспадарчай часці паранены франтавік Шылаў загадаў мне падаць раніцай да вахты асядланых коней начальніка, упаўнаважанага і загадчыка конбазы, самому сабрацца ў дарогу на ўвесь дзень. Куды і дзеля чаго ехаць, дапытвацца не дазвалялася.

Толькі я пад’ехаў да конавязі, з вахты з цяжкімі партфелямі выйшлі Марозкін і Шылаў, асядлалі коней і загадалі ехаць следам. Марозкін хвастануў буланага стаенніка — толькі пыл закурыў. Мы з Шылавым ехалі павальней. На паўдарозе з лесу пачуліся галасы, гул і трэск зваленых соснаў, запахла смаловым дымам. Непадалёк была дзялянка «вольных» грэкаў.

Прыехалі ў кержацкую вёску Пруды. Марозкін ужо рассядлаў каня і чакаў нас каля вялікага на два паверхі дома. Унізе былі стайня, катухі для парсюка і авечак, седала для курэй, свіронак і склад для featureрознага скарбу. Некалькі прыступак вялі ў дом. Сцены з чэсаных смольных соснаў блішчэлі бурштыноваю жаўцізною, на вышараванай падлозе ляжалі саматканыя палавічкі, над чалом пабеленай печы ўмазана люстэрка, на вокнах — мноства вазонаў.

Мае начальнікі пабралі партфелі, і мы пайшлі праз сталочаны каровамі і авечкамі выган. Быў пачатак верасня, усхадзіўся сіберны вецер, звіслі нізкія хмары, часам паміж імі выблісне і знікне сонца. Перад намі была шырокая лясная рака з крутымі берагамі — Кержанец. Вада здавалася свінцова-сіняю, узвіхраныя хвалі біліся ў глеістыя берагі. Па той бок ракі цямнелі скіты і капліачкі колішніх раскольнікаў. Тут я зразумеў, чаму многіх стараавераў завуць кержакамі. Яны гэтую назву прынеслі ў Сібір.

Спыніліся. Марозкін загадаў мне распранацца. Дзеля чаго, я адразу і не змікіціў. «Я чуў, ты добра плаваеш. Вось і паплавай на агульную карысць. А цяпер закурвай». Закурылі і яны. Дасталі з партфеля тры пляшкі з нейкім жаўтаватым парашком і ўваткнутымі ў рыльцы правадкамі. Пляшку далі і мне. «Як толькі загарыцца шнур, кідай далей пляшку ў ваду. Зразумеў?» Ад папярос загарэліся запалы, і паляцелі пляшкі ў раку. Над хвалямі пагайдаліся тры сіняватыя дымкі, і магутны выбух скалануў берагі. Пасярэдзіне ўзняўся высокі фантан каламутнай вады, а як толькі разышліся кругі, па рэчцы паплылі белымі чэравамі дагары вялікія рыбіны. «Давай! Лаві і кідай хутчэй сюды!» Я скочыў у сцюдзёную ваду, хапаў коўзкіх язёў і шчупакоў пад жабры і выкідаў на бераг. Некаторыя вырываліся і знікалі ў вадзе. Марозкін мяне крыў такім матам, што на тым беразе замшэлы манашак жагнаўся ад страху. Штук пяць-шэсць паспяваў выкінуць, астатнія знікалі ў цёмнай халоднай вадзе. Калоцячыся ад холаду, я караскаўся на бераг, давалі мне прыпаленую папяросу, і зноў ляцелі ў ваду пляшкі з толам. Я кідаўся зноў у раку, але больш рыбы ішло ў глум. «Хапай вунь тую! Пад жабры яе, пад жабры! Ты што, маць тваю, нежывы ці знарок?!» Пасля апошняй закідкі я ледзьве выпаўз на бераг, перамазаны ліпкім глеем. Біла ліхаманка, з рота лілася вада, ссінелае цела ўкрылася гусінаю скураю.

Невялікі набытак склалі ў дзве торбы. Прадзьмутыя ветрам, дрыжалі і мае начальнікі. Подбежкам выправіліся ў вёску.

Марозкін загадаў гаспадыні, дзе хоча, дастаць паўлітра гарэлкі і кінуў на стол некалькі змятых рублёў. На закуску загадаў смажыць рыбу. «На чем-то жарить, начальник? Жиров никаких нетути. На сметане разве?» — «Давай на чем хошь! Только побыстрее!» Самагонку гаспадыня прынесла ў паўлітровым слоіку. На трынозе з трэскам смажылася рыба. Я ўсё яшчэ калаціўся пасля свайго рыбацкага купання. Марозкін разліў самагонку ў кантовыя шклянкі, адну падсунуў мне. «Согрейся и не дрожи, как шелудивый щенок, да смотри, не вякни, что уполномоченный подносил». З непрывычкі хата і мае начальнікі паплылі кругамі. Даеўшы рыбу, Марозкін забраў свой апусцелы партфель, лёгка ўскочыў у сядло і памчаўся наперад. Мы з мокрымі торбамі ехалі ззаду.

Я пацікавіўся ў Шылава, куды столькі рыбы. Ён змоўчаў. «Можа, ударніцам на прэмблюда?» — «Бач, чаго захацеў. Пачтароў прыязджае з праверкаю. А ён вельмі любіць свежую рыбу. Я пайду дадому, а ты торбы аднясеш начальніку». Далей ехалі моўчкі. Шылаў звярнуў на разбітую лясную дарожку, і мы апынуліся ў «вольным» лагеры грэкаў. У іх ужо было некалькі зямлянак і ладных буданоў, над стрэшкаю — кухня, укапаны ў зямлю стол і дзве доўгія лавы.

Да нас падышоў ладны, зарослы густою шчэццю, з некалькімі ордэнамі камандзір атрада «вольных» лесарубаў. З Шылавым ён гаварыў неахвотна, на пытанні адказваў абыякава, ды і пра што ім было гаварыць? «Жывём нармальна. Усім задаволены, а калі не, вы ўсё роўна не дапаможаце. Вось толькі з Богам не ў ладах — часта нас палівае, а мы не расцем угору, а ўсё ніжэй згінаемся». Гукнуў некага з лесарубаў, казырнуў і пабег на лесасеку.

Салдаты ў прасмоленых да хрусту гімнасцёрках, у падраных на каленях штанах і брыджах, зарослыя і змрочныя, валілі векавыя сосны на піловачнік, вяршыннік рэзалі на дровы. Пайкі ў іх былі трохі большыя, як у нас, у лазню прыводзілі два разы на месяц, але галіцца ніхто з іх не хацеў. Хадзіць ім дазвалялася не далей вахты і вёскі Пруды.

Так яны пакутавалі, пакуль не ўдарылі маразы. Зніклі сыны Элады гэтак жа нечакана, як і з’явіліся, а куды, ніхто не чуў і не ведаў.

ФЕДЗЯ БЕЛЯНОЎ

Прыбыў вялікі этап з варонежскай турмы. Пераважна былыя старасты і паліцаі. Адносіны да іх у вольных і ў зняволеных былі аднолькавыя — пагарда і нянавісць.

Лёсы нашых родных на акупанаванай тэрыторыі былі трагічныя, таму фашысцкіх паслугачоў ніхто не хацеў браць у сваю брыгаду, не пускалі ў свой барак, паселеных сілком заганялі пад нары, не адказвалі на іх пытанні, часам цішком давалі ў косці.

Было ў гэтым этапе і некалькі вайскоўцаў. Хто трапіў за непаслушэнства, за неабачліва сказанае слова, за празмерна праўдзівы ліст. Працавалі яны на шырпатрэбе і трымаліся ад варонежцаў асо-

бна. Былы капітан, малады, інтэлігентны Федзя Беляноў, на цыркулярцы раскройваў дошкі на плінтусы, на карнізы і вузенькія рэйкі. Раптам піла выбіла брусок, левая рука сарвалася і… кісць звалілася на станіну. У дваццаць пяць гадоў Федзя стаў інвалідам. Пасля бальніцы паставілі днявальным у сталоўцы. Ён па чарзе запускаў брыгады, сачыў, каб не выносілі міскі, потым іх збіраў на лано і адносіў мыць. Ганяў «шакалаў», каб не шасталі сярод рабацяг, не кралі пайкі і прэмблюды. Асабліва нахабны быў малы, гугнявы, з тварам, пабітым, як цвікамі, чорнымі вуграмі Пеця Петухоў. Федзя быў старанны і сумленны днявальны. Рабацягі яго слухаліся і паважалі, а «шакалы» баяліся і ненавідзелі. Пры сталоўцы Федзя добра ад’еўся, пакруглеў, пачырванеў. Убачыў яго на абходзе начальнік і загадаў адправіць на шырпатрэб у сушылку. Работа там не цяжкая: падкінуў у печ абрэзкаў і пілавіння, сядзі і грэйся, пакуль не прагарыць.

Зменшчыкам у Белянова быў той самы «шакал» Петухоў. Гаварыць ім не прыходзілася: адзін здаў, другі прыняў змену і разышліся. Трэцім сушыльшчыкам быў стары, з губернатарскаю, расчэсанаю на два бакі, сіваю барадою Віктар Шахаўцоў. Ён сябраваў з Беляновым, калі той яшчэ стаяў пры дзвярах, а Віктар качаў ваду і насіў дровы на кухню.

Аднаго разу пасля разводу мне сустрэўся спалоханы і задыханы Шахаўцоў. Я пацікавіўся, куды ён так ляціць. «На вахту, на вахту. Бяда ў нас у сушылцы». І стары расказаў: прыйшоў ён змяніць Петухова, а той не ідзе з сушылкі, нешта цягне, марудзіць, загаворвае зубы, а далей і кажа, каб не браў пілавіння з вялікай кучы, бо… там ляжыць… забіты Беляноў. Ноччу, кажа, прыйдзе на змену і да раніцы спаліць Федзю. Старому прыгразіў качаргою, а калі пікне, і ён будзе ў кучы пілавіння. Шахаўцоў думаў, што жартуе Пеця, грабянуў пілавінне, аж і праўда — тырчыць закручаная ў брудны бінт Федзева кукса. Кінуў сушылку і пабег на вахту. Я аслупянеў ад такой навіны. Здаецца, пара было прывыкнуць да смярцей, забойстваў, самарубаў, а тут страшнае было наперадзе.

Калі разграблі пілавінне, мяккія месцы на Белянове былі паабразаны, а каля печы валяўся тоўсты дрот з загнутым канцом. На ім Петухоў смажыў шашлык з свайго зменшчыка. Божа, да чаго мы

дажылі, што зрабілася з людзьмі? Дый ці людзі гэта? Петухова забралі ў цэнтральны ізалятар. Ён нічога не адмаўляў, прызнаўся, што даўно хацеў адпомсціць Белянову за тое, што ганяў яго ад сталоўкі, а сам быў сыты. Далі Петухову дзесяць гадоў «с поглощением неотбытого срока». Фактычна ён страціў адзін адбыты год. Чаму б не забіваць пасля такога пакарання адзін аднаго на шашлыкі?

Праз месяц насупраць вахты спынілася маладая жанчына ў зграбным шынялі з лейтэнанцкімі пагонамі, хромавых ботах і берэце з зорачкаю. Ад станцыі яна ішла пехатою з ладным чамаданчыкам. Зазірнула ў адчыненую інструменталку і пачала распытваць у пілаправаў, ці не ведаюць яе брата. Тыя адварочваліся, глядзелі ўдол і казалі, што не чулі такога. Побач з інструменталкаю быў ларок для вольных. Пайшлі па хлеб жонкі стралкоў. Убачылі маладзічку ў вайсковым, загаварылі, узяліся распытваць, што чуваць на волі, ці хутка даб’юць немцаў, ці не да мужа прыехала. «Не, — кажа, — да брата. Ён адважна ваяваў, быў узнагароджаны, ды нейкі стукач загнаў за гэты калючы дрот. Можа, чулі, Федзя Беляноў?» Жанчыны змоўклі, а самая гаваркая ляснула рукамі і завойкала: «Спазнілася, маладзічка...» У гэты час з вахты выйшаў начальнік. Франтавічка падышла да яго, прадставілася па ўсёй форме, падала дазвол на асабістае спатканне з братам. Начальнік доўга ўчытваўся ў вузенькую паперку, кусаў губы, нарэшце прамармытаў: «Няма на лагпункце вашага брата. Адправілі яго па спецнараду, а ў другім аддзеле, відаць, не паспелі адзначыць. Прабачце. Спяшаюся», — і пабег у бок казармы ўзброенай аховы. А тая языкатая не ўтрымалася і расказала ўсю праўду пра гібель яе брата. Жанчына захлыналася слязьмі і істэрычным крыкам кляла ўсіх і ўсё на свеце: «Звяры, звяры! Гэта вас трэба трымаць за калючым дротам замест сумленных людзей. Фашысцкая куля абмінула майго братачку, дык тут паліцаі даканалі!»

Жанкі суцяшалі яе, угаворвалі, як умелі, запрашалі да сябе. Але хіба можна суцешыць у такім горы? Начальнік загадаў адвезці на яго стаенніку сястру Белянова на станцыю, а сам так і не адважыўся падысці да яе.

ТРЫ ПАЛКОЎНІКІ І ЎЗВОД БАПТЫСТАЎ

Чаго толькі не было на трэцім лагпункце? Апрача цэхаў шырпатрэбу і швейнай фабрыкі была даволі вялікая цагельня, падсобная гаспадарка з цяпліцаю і парнікамі, бульбяным і капусным полем, конбаза, а за ёю гарбарня. Засуджаны на восем гадоў за забойства жонкі (за анекдот давалі дзесяць) высокі, прыгожы і шчыгульны Дзмітры Белакапытаў вырабляў хром і шаўро на паліто для начальнікаў і іх жонак. Іх абшывалі лепшыя ленінградскія майстры Саша Крылоў і Вася Рамашкін. Побач з гарбарняю была адзіная ў лагеры ветэрынарная лячэбніца і біялагічная лабараторыя. Іх узначальваў мой аднакамернік па магілёўскай турме, былы дацэнт Віцебскага ветінстытута Міхаіл Васільевіч Капітанакі. Некалі ў камеры ўсе паўтаралі яго вершык: «Паечка, паечка, как же ты мила, паечка, паечка, как же ты мала».

Пасля многіх гадоў разлукі мы з Мішам сустракаліся, як браты, асабліва калі я атрымаў пропуск. У лабараторыю часта прывозілі на аналізы вантробы, мяса выбракаваных коней і кароў. Пасля аналізу Капітанакі варыў іх і рабіў катлеты, часта дзяліўся і са мною. На палявыя работы, на конбазу і цагельню трэба былі людзі, кожны дзень выгружалі метраж і загружалі вагоны прадукцыяй фабрыкі.

Пад весну з невялікім этапам прыбылі тры палкоўнікі — былы начальнік аддзела бронетанкавага ўпраўлення Генеральнага штаба Іосіф Аляксандравіч Матуль, палкоўнік хімічных войск Герман Пятровіч Арцем'еў і інжынер-палкоўнік Георгій Іванавіч Гускін.

Удзельнік грамадзянскай вайны, Матуль даношваў злінялую гімнасцёрку з цьмянымі слядамі садраных ордэнаў. Высокі, статны, з светлымі вусікамі і выразным шырокім тварам, вабіў стрыманасцю і сапраўднай інтэлігентнасцю. Гускіна паслалі на шырпатрэб нешта будаваць, хіміка Арцем'ева — з капытоў варыць сталярны клей.

Праз некалькі тыдняў пасля палкоўнікаў прыбыў цэлы вагон салдат у кароткіх шынялях, абмотках, з паадрыванымі гузікамі і хлясцікамі. Гаварылі яны на заходнеўкраінскім дыялекце, былі палахліва інертныя, ціхія і паслухмяныя. Звярталіся адзін да аднаго: «Брат Іван, брат Грыцко». Артыкул у іх быў адзін — 196 і тэрмін — 10 гадоў. Ад-

разу яны не маглі ўцяміць, куды трапілі. Як толькі наша армія вызваліла Ровеншчыну, дужых мужчын прызвалі ў войска. Яны прайшлі камісію, прыбылі ў часць, абмундзіраваліся, а зброю браць адмовіліся. Як ні ўгаворвалі, як ні загадвалі, нічога зрабіць не змаглі. Служыць яны не адмаўляліся ў абозе, на кухні, у лазарэце, толькі не страляць. Ім тлумачылі, што трэба біць ворага. «Всэ одно — люды, а людыну вбіваты грых». На вайне цацкацца з баптыстамі не было калі, сказалі: «Паедзеце ў часць, дзе не трэба страляць», пагрузілі ў вагоны таварняка, прыставілі некалькі канваіраў і прыгналі на наш лагпункт. Быў з імі і прасвітар Анікей Парчук. Паколькі іх не арыштоўвалі і не абшуквалі, амаль у кожнага была Біблія, малітоўнікі, рукапісныя кніжачкі самадзейных псалмоў.

Пасялілі іх у асобным бараку, каб «не распаўсюджвалі рэлігійны опіум». Да разводу і перад адбоем Парчук тварыў кароткія малітвы, заклікаў да паслушэнства і цярплівасці, бо ўсе пакуты ад бога, за грахі малыя і вялікія, свае і людскія. Ціха спявалі два-тры псалмы на палескай мове і строем ішлі ў сталоўку, а потым на развод. За брыгадзіра ім далі палкоўніка Матуля. Грузілі і разгружалі яны без перакураў, старанна і акуратна. Зводдаль брыгада баптыстаў нагадвала нейкае абшчыпанае войска або атрад палонных. Брыгадзір з імі быў далікатны і ўважлівы, усіх называў на «вы», хоць не ўсё разумеў, што казалі яго рабацягі.

Неяк на вахце начальнік пажартаваў: «Ну, як справы, палкоўнік?» — «Выдатна, гражданін начальнік, пайшоў на павышэнне: камандаваў палком, а цяпер вось брыгадай». Не адразу да Цокура дайшоў змрочны гумар, толькі праз некалькі хвілін ён зарагатаў.

На нашу чыгуначную ветку падалі вагон. З яго вылезлі мужчына і жанчына, замкнулі вагон і прыйшлі да начальніка прасіць фурманку. Прадстаўнікі Ровенскай абшчыны евангельскіх хрысціян у разгар вайны, калі кожны вагон быў на ўліку, усё ж нанялі адзін з іх, сабралі прадукты і прывезлі ўсім «братам» па мяху пытляванкі і па торбачцы сала. Некалькі фурманак прывезлі «падаянне» на вахту. Пасланцы з Ровеншчыны выклікалі адзінаверцаў па спісе і мех з торбаю аддавалі кожнаму з нізкім наклонам, а браты адказвалі: «Хвала Господу Богу» і ўціралі слёзы.

Брыгада палкоўніка Матуля павесялела, падужэла на харчах, што прывезлі ім незнаёмыя «брат і сэстра». Пасля работы кулеш варылі на невялічкіх вогнішчах каля цагельні і шчыльным заслонам баранілі кухара дужыя і ціхія «браты» ад нападу «шакалаў».

Брыгадзір да іх быў уважлівы і далікатны, ніхто ад яго не чуў крыку і грубага слова, брыгаднікі да яго звярталіся па-вайсковаму: «таварыш палкоўнік», ён пярэчыў, але так нічога і не дамогся.

Летам брыгада касіла сена для конбазы, ставіла стагі на ўзбярэжжы ціхай лясной ракі Керженец. На другім беразе дажывалі свой век счарнелыя скіты раскольнікаў. Адсюль і пайшла секта кержакоў. На сенажаці баптысты шчыравалі з асаблівaю ахвотаю — выкошвалі кожны лапік, стагі стаўлялі, як лялькі.

Пад восень начальнік прыдумаў Матулю пасаду памочніка па быту. Ён правяраў чыстату ў бараках, кіпяцілцы, у лазні, камандаваў днявальнымі. Перасялілі яго з барака ў невялічкую мазанку каля вахты. Разам з ім жыў экспедытар, дасціпны і вясёлы сухумец Ніязі Байрамаў. Да вайны ён вучыўся ў Маскоўскім медінстытуце. Летам студэнты выехалі ў ваенныя лагеры. Аднойчы сусед па палатцы спытаў у Байрамава, ці можа Савецкі Саюз заключыць пагадненне аб дружбе з Германіяй. Байрамаў у той дзень газет не бачыў і як сапраўдны патрыёт абурыўся: «Толькі вар'ят можа заключыць такі дагавор з фашыстамі». На другі дзень следчы дамагаўся, каго Байрамаў лічыць вар'ятам, а неўзабаве тройка паслала яго перавыхоўвацца на восем гадоў у папраўча-працоўны лагер. Цокур яго прызначыў экспедытарам. Ён дастаўляў на лагпункт прадукты, суправаджаў па тэрыторыі лагера вагоны гатовай прадукцыі фабрыкі. Было ў яго шмат накладных, актаў, справаздач. У бараку іх трымаць нельга, бо скурацьь, таму і адсялілі яго з Матулем у мазанку, а яны ў падсуседзі ўзялі мяне. Матуль часта расказваў пра сваё ранейшае жыццё ў Маскве ў вышэйшых вайсковых сферах, пра пачатак вайны, пра разгубленасць многіх бездапаможных камандзіраў. Ён добра ведаў і любіў літаратуру, быў знаёмы з некалькімі вядомымі пісьменнікамі.

Перад канцом работы, недзе каля поўначы, Іосіфа Аляксандравіча выклікаў начальнік, і яны разам па невыразных газетных інфармацыях разбіралі ваенныя дзеянні, строілі прагнозы, і Матуль вельмі

рэдка памыляўся. Днявальным у нас быў самастрэл, дробненькі, хітранькі разанскі мужычок Грышка Сяргунін. Пра свае «подзвігі» на фронце расказваў коратка: «Ляжу сабе ў акопе, зажмуруся і пастрэльваю, а куды, бог яго ведае, а ўсё наўкол грыміць, гарыць і калоціцца. Заб'юць, думаю, а паміраць ня хоцца, от стральнуў у руку, і сам не ведаю — як. Далі чырвонец, але ж жывы, на павал не пагоняць — інвалід. Кончыцца вайна, можа, і дадому пусцяць». Ён уважліва слухаў зводкі Саўінфармбюро, складаў нашы і нямецкія страты разам і дакладваў палкоўніку: «Люду-то люду, Ляксандрыч, сколь пабілі» — і называў вялізную лічбу. Калі Матуль яму тлумачыў, што больш паклалі фашыстаў, Грышка стаяў на сваім: «Усё адно — людзі. Нас і іх жывасілам на смертачку пагналі. Усіх шкада».

ЭТАП З ТАГО СВЕТУ

З усіх начальнікаў Цокур заставаўся чалавекам. Ён перажываў за кожную смерць, а трагедыя з Федзем Беляновым прыбавіла сівізны ў яго кудлатай галаве. Брыгады лесарубаў і грузчыкаў карміў толькі па трэцім катле, увесь ураджай немалой падсобнай гаспадаркі ішоў у кацёл, тушы выбракаваных коней траплялі на кухню. Нехта калі не скажа, дык падумае: «Прыстроіўся ў прыдуркі і хваліць свайго начальніка». Яго даўно няма на свеце, але я ўпэўнены, што ніхто з лагернікаў трэцяга лагпункта яго не папракне і не пракляне. Суровы з выгляду Цокур быў спагадлівы і нават чулы. Можа, не ўсё, як і мы, разумеў, але пра многае здагадваўся і часам гаварыў мне або Матулю: «Якія ж вы ворагі? Калі людзі так працуюць на абарону, не хочацца верыць, што яны злачынцы, антысаветчыкі».

Не так даўно я дазнаўся, што пасля дваццатага з'езда Цокур звольніўся з гэтай сістэмы, пайшоў у гаспадарнікі, пацíху з гора спіўся і дачасна памёр. Відаць, замучыла сумленне, што і ён удзельнічаў у страшнай трагедыі. Прыкладна гэтак жа склаўся лёс здольнага і начытанага былога начальніка КВЧ Вені Камракова. Пасля лагера ён працаваў у раённай газеце недзе ў Кастрамской вобласці. Пасля маёй рэабілітацыі сустрэў у друку маё імя, адшукаў, і ў нас завязалася перапіска. У кожным лісце былі жаль, адчай, расчараванасць. Аднойчы

паведаміў, што кладуць яго ў наркалагічны дыспансер. Дачка з пераломам нагі трапіла ў бальніцу, дома яшчэ двое дзяцей і ні капейкі грошай. Я ведаў сумленную і прыгожую эвакуіраваную з Чарапца Лізу. Яна выйшла замуж за Камракова. Былі шчаслівыя, але не доўга. Спагадаючы ёй, я пабег на пошту і тэлеграфам паслаў дзвесце рублёў. Дзякуючы за грошы і ўвагу, расчуленая Ліза пісала, што Веню замучылі кашмары, бяссонне і галюцынацыі, ён запіў, некалькі разоў зрываўся з работы, сям'я трапіла ў вельмі цяжкае становішча.

Так канчалі сумленныя людзі, якіх зацягнула ў сваё жэрла страшэнная машына тэрору, зрабіла ўдзельнікамі крывавых злачынстваў. Адны співаліся, некаторыя канчалі самагубствам. А Грыгарэнкі, Русаковы, Фамічовы жывуць на добрых пенсіях і не мучыць іх сумленне, бо чаго няма, таго няма, не сняцца ім Плужнікавы, Сінякіны, Пекаравы і Удавічанкі — пастраляныя на вахце за «контррэвалюцыйны сабатаж», сотні замардаваных імі невінаватых і таленавітых людзей. Яны жывуць і ганарацца, што служылі ў «органах», стаялі на варце «дзяржаўнага спакою і бяспекі».

Можа, гэтае адступленне здасца лішнім і нясвоечасовым, а мне думаецца — неабходным у гэтым невялічкім раздзеле.

Летам сорак чацвёртага года загадалі з Упраўлення падаць на станцыю Пруды дзесяць фурманак пад этап. Што за важны «кантынгент» прыбывае, не здагадаўся ніхто. Фабрыцы трэба былі матарысткі, і чакалі жанчын. Пасля паўдня на вахце ссаджвалі з фурманак нейкіх шэрых, з пасінелымі тварамі і вялікімі вачыма жанчын невядомага ўзросту. Апранутыя ў пажоўклыя ад пражарак транты, усе стрыжаныя, прыбылі блакадныя ленінградкі. У іх паглядах была абяссэнсеная абыякавасць і нявыплаканая туга. Вялі іх усяго тры канваіры, яны і без канвоя лішняга кроку зрабіць не маглі.

Мы чулі пра блакаду Ленінграда, ведалі, што тры гады, кінуты на пагібель, з голаду выміраў вялізны горад. Калі гэтыя, яшчэ жывыя, падобны на шкілеты, дык якія ж назаўсёды засталіся там, якіх ужо не суцешаць шчырыя словы вялікай пакутніцы Вольгі Бяргольц «Нішто не забыта, ніхто не забыты». Гэта для жывых, а што для тых, замучаных на волі ап'янелых ад крыві катаў? Мільёны таленавітых, магчыма геніяльных, так і не ашчаслівілі чалавецтва сваімі адкрыццямі і сілаю

светлага духу.

За што ж трапілі ў лагер гэтыя пакутніцы? Артыкулы ў іх былі самыя розныя: ашуканства, падробка дакументаў, растрата, крадзеж і нават марадзёрства. Хадзячых адпраўляюць у барак. З фурманак каго вядуць, каго нясуць. Разам з начальнікамі этап прымае зняволеная доктарка Міна Сіманаўна Галаўчынер. Нямоглых забірае ў стацыянар, рухомых — у слабасілку. Аглядае, распытвае, а сама ледзьве стрымлівае слёзы: у Ленінградзе засталіся яе блізкія. Дзе яны, што з імі — нічога не ведае. Па гэтых шкілетах відно, што перажылі людзі кінутага на выміранне горада. У давяршэнне пакут гэтыя няшчасныя трапілі яшчэ і ў няволю. А за што? Гэтае пытанне штодня муляе кожнаму з нас. Што ж зрабілі гэтыя жывыя шкілеты? У аднае памерла сястра, а яна яшчэ тры дні па яе картцы атрымлівала сто пяцьдзесят грамаў эрзац-хлеба, другая падрабіла талон, трэцяя выцягнула картку з кішэні мёртвага. А за гэта — турма, лагер, тэрмін пяць, восем і дзесяць гадоў.

У некаторых нашых ленінградак пачаўся галодны псіхоз: яны забываліся сваё імя, выскоквалі з барака голыя і ноччу беглі ў сталовую, у іх не заставалася адзнак жаноцкасці — здавалася, ледзь перастаўляе ножкі-цырубалкі стрыжаны, бязгруды падлетак. Ім усе спагадалі. Міна Сіманаўна дамаглася, каб іх кармілі патрошку чатыры разы на дзень, у санчасці варылі хвойны настой і кожнай давалі кубачак горкага зеленаватага пітва, Цокур загадаў даваць ленінградкам сырую гародніну. Яны пакрысе ажывалі, цверазелі, маглі толькі есці і то пад наглядам доктара, каб не душыліся, не глыталі непажаванае. Але парадак ёсць парадак: прыбыў этап, павялічваецца і план. Начальнік вытаргаваў для ленінградак два тыдні на папраўку.

Агаладалыя людзі папраўляюцца на вачах, ружавеюць, ажываюць вочы, паступова вяртаецца сіла. Папаўзлі і ленінградкі на фабрыку насцілаць вату, падбіраць абрэзкі ў закройным цэху, а потым садзіліся і за матор. Спачатку шылі рукавіцы, бялізну, маскхалаты, а там узяліся і за целагрэйкі. Што выжылі, што ажылі, яны былі абавязаны Цокуру, Міне Сіманаўне і аграному Бахціну. Этап з таго свету ўсё ж вярнуўся на зямлю.

Праз пару месяцаў яны ўжо не пазнавалі адна адну, з «гідкіх

качанят» выпросталіся прывабныя жанчыны, і ўжо некаторыя цішком прашмыгвалі ў мужчынскія баракі. Інтымныя адносіны ў лагеры катэгарычна забараняліся. Начамі па ўсіх закутках шасталі з ліхтарамі дзяжурнякі і вылоўлівалі «парушальнікаў рэжыму». Калі прывялі да начальніка першую ленінградку, ён разрагатаўся і пахваліў: «Ну, малайчына. Значыць, будзеш жыць. А каб іншыя не бегалі, астынь да раніцы ў ізалятары».

ЖАН І ЖОРА

Падстрыгаць і галіць начальніка прыходзіў у кабінет цырульнік Жора Слушнік, адэсіт, засуджаны за дробны крадзеж на чатыры гады. Майстра ён быў здатны: нажнічкі вакол калматай Цокуравай галавы звонка цокалі і ляскалі, як ластаўчын хвост, брытваю, здавалася, не дакранаецца да шчакі. А як ён выстрыгаў валасінкі з вушэй і ноздраў, як падбрываў шыю! Ад масажу спрытнымі далонямі начальнік жмурыўся, як сонны кот. Паслугамі ў кабінеце яшчэ карыстаўся начальнік оперчэкісцкага аддзела, невысокі, рыхлаваты лейтэнант у рагавых акулярах, і нават у пакоі — у блакітнай фуражцы.

Цырульня была пры лазні. Жора старанна стрыг брыгады, далікатна брыў патаемныя мясціны пры санапрацоўцы жанчын, не дазваляў лішняга дотыку і руху. Некаторыя свавольныя блатнячкі гаварылі пры ім непрыстойнасці, спакушалі яго, а Жора толькі мыкаў, круціў галавою і часам чырванеў. І начальнік пры ім гаварыў па тэлефоне або падначаленым тое, чаго зэкі ведаць і чуць не павінны. Жора быў глухі, як пень, і без’языкі. Казалі — на павале яго накрыла елка, нахвастала суччам спіну, сучком параніла патыліцу, з тае пары ён страціў слых і мову, разумеў толькі на мігах або на запісках. На пытанне, якая спецыяльнасць, адпісаў «палікмахер». Так ён і трапіў на трэці лагпункт.

Выклікаў яго да начальніка звычайна высокі статны румын Траян Унгурану. У яго была паралізавана левая рука, а праваю ён спрытна скручваў цыгарку, чыркаў запалку, запальваў ліхтар. Па фармуляры ён быў Траян, а звалі яго прасцей — Жанам. У вайну ён трапіў у Бесарабію, затрымаўся там, а прыйшлі нашы, западозрылі ў

шпіянажы, засудзілі на восем гадоў, і Жан апынуўся ў лагеры. Але які з яго рабоцька з адною рукою? Вось і далі ліхтар «лятучая мыш», абавязалі будзіць і выводзіць на вахту брыгады, сачыць, каб парадкам ішлі ў сталовую, каб пасля адбою не цягаліся па зоне, не цурчэлі з ганкаў сонныя рабацягі, каб у мужчынскія баракі не забягалі жанкі. Не чапаў ён толькі капцёраў, кухараў, пекараў і хлебарэза, не заўважаў, калі бегалі да сваіх хахаляў фабрычныя брыгадзіркі і кладаўшчыцы.

Начамі для большай пільнасці і адказнасці разам з Жанам дзяжурыла вольнанаёмная Дуська. Шчыгаляла яна ў зграбным шыняльку, хромавых ботах і ссунутай на правае вуха пілотцы. З вечара яны паганяюць распусніц, каго-небудзь замкнуць у кандзей, а самі з пачуццём выкананага абавязку па ўмацаванні маралі зняволеных заваляцца ў баковачцы пры ізалятары і спакойна спяць у абдымку.

Ад брыгадзірак яму перападалі катушкі нітак, ад кладаўшчыцы ладныя кавалкі тканіны. Усё гэта Дуська заганяла за зонаю, мела сабе капейку і Жану прыносіла кавалак скароміны, а часам і пляшку самагону. Цырульнік жыў пры лазні, вечарамі ён не замыкаў дзверы. Тады пракрадаліся ў прылазнік Жан з Дуськаю, ведаючы, што пра іх нямы Жора нікому нічога не скажа. Пры ім гаварылі ўсё, што хацелі, кпілі з яго, а ён і вухам не вёў. Калі Жан прыводзіў Жору да начальніка, той жартаваў: «Тры рукі і адзін язык на дваіх».

Тэрмін у Жоры набліжаўся «да званка». Ён старанна збіраўся на волю: выменяў у некага з новенькіх зграбныя карычневыя штонікі, цёмна-сіні пінжак, рабенькую кепачку-васьміклінку. Ён ведаў, што яго не затрымаюць да асобага распараджэння, як «контрыкаў», артыкул і тэрмін у яго быў «дзіцячы», да волі заставаліся лічаныя дні. Ужо загадалі здаць цырульню, афармлялі дакументы на вызваленне, выпішуць на камендацкім лагпункце пашпарт з мінусамі, і — каці Жора на Чорнае мора.

Без выкліку Жора сам прыйшоў у кантору і пастукаўся ў кабінет начальніка, увайшоў і выразна трохі асіплым голасам павітаўся. Цокур ускочыў з крэсла, залыпаў вачыма і пасля паўзы прамовіў: “А ядры тваю качалку, дык ты гаварыць навучыўся, га?» — «Не, грамадзянін начальнік, ледзь не развучыўся за тры гады, але затое жыццё

выратаваў. На павале даўно б загнуўся. Унь колькі маіх карашкоў вывезлі за вахту. А цяпер даёш Адэсу-маму, а не пусцяць, усё адно на Поўдзень махну. Намёрзся, аж душа да рабрын прыстыла». — «Як жа ты тры гады цярпеў і не сказаў ні слова?» — «Думаеце, легка было, калі вы пацяшаліся і мужыкі кпілі, а шалашоўкі на нос вешаліся. Аднаго баяўся — загаварыць спрасоння. Калі жыў у бараку, нанач, нібы зубы баляць, ручніком сківіцы падвязваў. Ох і напакутаваўся ж, сам з сабою загаварыць баяўся, язык да крыві прыкусваў, а гэта пакута; але лепш, чым пілаваць табе — сабе — начальніку. Вам вялікі дзякуй — трымалі і падкармлівалі, і што пры вас брыць-стрыгчы налаўчыўся». — «Ну ж, і сучы сын! Колькі ж ты нас, дурняў, за нос вадзіў?» — Цокур націснуў кнопку званка. У кабінет увайшла дзябёлая сакратарка з эвакуіраваных. «Палюбуйся, Аня, на гэтага мазурыка. Ён не толькі гаварыць, спяваць умее. Ну, урэж, Жора, «С одесского кичмана бежали два уркана». А ў Адэсу цябе не пусцяць. Горад рэжымны». — «Нічога, Крым вялікі, аднаму чалавеку заўсёды месца знойдзецца. Пастараюся сюды болей не залятаць, таварыш начальнік. Цяпер так можна?» Начальнік паляпаў яго па плячы: «Ну, артыст! Давай чашы, як некалі казалі, з богам». — «А ведаеце, як вас некаторыя завуць? Баця». — «Гэта не падымае мой аўтарытэт. От і ты мяне ашукаў. Ну, давай», — і Цокур падаў яму руку.

Мы развіталіся з Жорам каля вахты. Ён ніяк не мог нагаварыцца, вочы засвяціліся розумам і весялосцю, калі падрабязна расказваў пра свае развітанне з Цокурам.

Я ішоў у кантору каля акна начальніка, ён пастукаў у шыбу і загадаў тэрмінова прыслаць да яго Унгурану. Я ведаў, што Жан дзяжурыў ноч і, напэўна, моцна спіць. Дзверы ў яго кабінку адчынены і завешаны ад мух і камароў рудаватаю ўпаковачнаю марляю. На тапчане ў адных сподніках спаў Жан. У пакоі звінелі мухі, біліся ў шыбу, поўзалі па недаедках на стале, а вялікая сіняя — гула над змакрэлым лбом. Як толькі яна садзілася, Жан спрытна леваю рукою зганяў яе. Я глядзеў і не верыў сваім вачам. Гэта ж трэба: толькі што загаварыў глуханямы Жора, а тут паралізаваная рука спрытна зганяе мух.

Я ведаў, як прыдзірліва дактары правяралі Жана, пакуль прызналі інвалідам — калолі іголкамі, прыпальвалі: не здрыгануўся ні-

водзін мускул. От гэта вытрымка, каб толькі выжыць. Я разбудзіў яго. Ён пры мне апранаўся адною рукою, а левая зноў целяпалася, як вераўчаная. Я глядзеў і ўсміхаўся. «Ты чаго лыбішся?» — «Кладзешся спаць, прывязвай руку да нагі. Я нічога не бачыў, а ты маю параду запомні. Жан пачырванеў, пацiснуў мяне за локаць і хуценька пабег да начальніка.

ТРЫВОГІ ІНАДЗЕІ

Вайна адкочвалася на Захад, і ў бараках ад пад'ёму да адбою не выключаліся чорныя талеркі рэпрадуктараў. Радаваў кожны загад пра вызваленыя гарады, водгулле салютаў радавала і абнадзейвала. Мы ж чыталі і чулі толькі пра поспехі і перамогі, пра ахвяры фашыстаў і нічога не ведалі, колькі пралілося і яшчэ пральецца крыві лепшых людзей нашай зямлі.

У зводках мільгалі знаёмыя гарады і паселішчы. Калі назвалі мой Глуск, я не мог стрымаць слёзы, нават не ўяўляў, што некалі зноў прайдуся па яго вулачках, паплавах і ўзбярэжжах Пцічы. Самым найвялікшым жаданнем кожнага з нас было заканчэнне вайны: перамога абяцала і нам свабоду. Усіх асуджаных па 58-м артыкуле затрымлівалі да «заканчэння вайсковых дзеянняў», а потым «да асобага распараджэння». Затрыманы быў і мой даўні друг Алесь Пальчэўскі. Нас разлучылі да вайны на шостым лагпункце. Доўга мы нічога не ведалі адзін пра аднаго. Выпадкова ад экспедытара даведаўся, што Алесь загадвае інструменталкаю на васемнаццатым лагпункце, і пераслаў яму кароценькую пісульку. Месяцы праз два той жа экспедытар прывёз адказ. Пальчэўскі пісаў, што адбыў свае восем гадоў, затрыманы да канца вайны, заканваіраваны і адпраўлены зноў на павал. От табе і адбыў пакаранне! От табе і воля! «Калі зможаш перацягнуць на свой нелесапавальны лагпункт, — прасіў Алесь, — дапамажы і выратуй».

А мне ж так заўсёды яго не хапала, самага надзейнага, шчырага і разумнага старэйшага таварыша. Падцікаваў добры настрой у начальніка і пайшоў упрошваць запрасіць па спецнараду спецыяліста на ўсе рукі Алеся Пальчэўскага. «Ты, як той цыган, каня прадаеш. Скажы, што дружка хочаш выручыць». — «Угадалі, грамадзянін на-

чальнік. Чалавек адбыў тэрмін, і на табе, заканваіравалі, пілу — у зубы і пагналі на павал». Цокур памаўчаў, ссунуў з ілба шапку на патыліцу і буркнуў: «Ладна. Прыдумай паперу ў другі аддзел. Падпішу». У той жа дзень заяўка на выдатнага інструментальшчыка пайшла ва Упраўленне.

Тыдні праз два па гразкай, размытай дажджамі дарозе канвой прывёў некалькі чалавек з бальніцы і з імі худога і цыбатага, у кароткім бушлаце, з фанерным чамаданам за плячыма Алеся Пальчэўскага. Мы абняліся і доўга не маглі нагаварыцца, а ўспомніць было што: думалі, што Мяжэвіч з Такарчуком даўно на волі, можа, недзе ваююць, шкадавалі, што не паспелі выклікаць на перараследства нас, бо нічога не ведалі пра трагічны лёс нашых сяброў, якіх заспела вайна ў мінскай турме.

Алеся ўладкавалі на самую блатную работу — кантралёрам па якасці шавецкай шпількі. Яе з бярозавых цурачак стругалі сцізорыкамі інваліды і здавалі ў канцы дня кантралёру. Мы з Алесем адводзілі душу гаворкамі па-беларуску, успаміналі даўніх сяброў, Дом пісьменніка і не ўяўлялі, хто там застаўся. Здавалася, выкарчавалі ўсіх да аднаго.

Пад восень прыбыў этап маладзенькіх дзяўчат з Беларусі. Амаль усе ў зграбных ботах на высокіх абцасіках, у клятчастых хустачках стаўбункамі. Пераважна з мясцін, якія пры нас былі за мяжою: з Баранавіч, Слоніма, Альберціна, Наваградка і Вілейкі. Хлапчукі былі у аднолькавых шэра-зялёных парцяных фрэнчыках. Пытаюся: «За што вас, дзеткі?» Адказваюць: «СБМ». — «А што гэта такое?» — «Саюз беларускай моладзі. Хто запісаўся, не гналі ў Нямеччыну. А каму ахвота ехаць з дому парабкаваць на немцаў. Вось і пісаліся. А што рабілі? Збіраліся, маршыравалі, спявалі беларускія песні», — расказваў мне прыгожы Лёня Леванчук. Ён быў салістам у хоры Шырмы і ў лагеры стаў любімцам усіх аматараў песні. Асабліва Лёню ўпадабала новая начальніца КВЧ Таццяна Мяркулава, тоўстая, белая, як сыр, і да анекдатычнасці прымітыўная жанчына. Яна часта Леванчука выклікала позна ноччу «на рэпетыцыі і складанне канцэртных праграм». «Рэпеціравалі» яны, пакуль не зацікавіўся оперупаўнаважаны. Мяркулавай далі суровае партыйнае спагнанне, а Лёньку ўпяклі на штраф-

ны лагпункт. Там гэты ласкавы і далікатны сын віленскага святара звязаўся з блатнымі і пайшоў вандраваць з рэжымнымі этапамі з штрафнога на штрафны лагпункт. Чуў я, што трапіў ён у Казахстан і быў «сваім» сярод крымінальнікаў.

У беларускім этапе мне сустрэлася сястра майго даўняга друга. Я ведаў яе маленькай беленькай дзяўчынкай, а цяпер пазнаў толькі па прозвішчы. Гэта была прыгнечаная горам, змардаваная астрогам і этапам жанчына. Адзіны яе брат, апякун і выхавацель да вайны, быў недзе ў Сіблагу. Больш яна нічога не ведала пра яго, а цяпер і яе не абмінуў гэты горкі лес. У першыя дні вайны яна пехатою па палаючай зямлі з Віцебска дабралася да роднага гарадка, на папялішча бацькоўскай хаты, прытулілася ў стрыечнай сястры, пагаладала без работы і нарэшце пайшла прыбіральшчыцай у кантору «Віршафткаманды». Мыла падлогі, паліла печы, хадзіла замурзаная ў сажу, у кірзовых ботах і старызне, каб нікому не кідацца ў вочы. А дачакалася вызвалення — арыштавалі за «супрацоўніцтва» і прыслалі ў лагер з адзнакаю «следственная». Праз восем месяцаў абвясцілі пастанову тройкі: «Па артыкуле 7-35 за парушэнне пашпартнага рэжыму засудзіць на восем месяцаў і семнаццаць дзён» — роўна столькі, колькі яна адбыла з дня арышту, каб лічылася судзімаю і не плаціць кампенсацыю за вымушаны «прагул». Такіх пастаноў прыходзіла шмат, так «правасуддзе» ахоўвала інтарэсы дзяржавы.

Астатніх дзяўчат з беларускага этапа паслалі на швейную фабрыку, хлопцаў растыкалі па цэхах шырпатрэбу, яны за сваё «эсбээмаства» атрымалі па пяць-восем гадоў, а потым яшчэ і высылку ў Казахстан і Сібір.

Летам 1944 года расканваіравалі Алю. Яна вяла ўлік тканіны і гатовай прадукцыі на складзе пры выгрузцы і адгрузцы, а вольнаю часінаю мы рознымі сцежкамі сыходзіліся на некалі высечанай дзялянцы. Бярозавыя пні паабрасталі парасткамі, хваёвыя — пакрыліся бурштыноваю смалою, у высокай траве, як жар, чырванелі суніцы. Іх тут не было каму збіраць. Мы лажыліся на траву, перапаўзалі ад куста да куста і губамі лавілі даспелыя салодкія ягады. Над намі было сіняесіняе, без адзінай хмурынкі неба, паволі гайдаліся задуменныя сосны, зялёная яшчарка грэлася на пяньку, цішыня, смольны водар і дух раз-

натраўя вярталі на некалькі гадзін на далёкую і амаль забытую волю, якое шчасце пабыць сам-насам пасля камернага і барачнага шмат-люддзя. Як агідна, нібы над рэнтгенам, гадамі быць навідавоку соцень чужых людзей.

Часам забягалі на падсобную гаспадарку змрочнага, але шчод-рага Бахціна. Ён нам паказваў шматгадовы дзённік надвор'я і амаль дакладна ставіў прагнозы на тыдзень наперад. Развітваючыся, ён ух-мыляўся: «Ведаю, ведаю, не пагода вас цікавіць. Есці хочаце», — і засоўваў у кішэню пару агуркоў, пабурэлую памідорыну, некалькі морквін і жменю цыбульнага пер'я.

Бесканвойным часам дазвалялася схадзіць у суседнюю вёску Пруды. Там жылі так званыя кержакі, нашчадкі прыхільнікаў старой веры, уцекачоў ад гневу патрыярха Нікана. Яны сяліліся ў лясных нетрах, па берагах павольнага і паўнаводнага Кержанца. Будаваліся на стагоддзі. Усцяж вуліцы стаялі прасторныя двухпавярховыя дамы з чэсанага смольнага бруса. На першым паверсе былі хлеў і гумно, склеп і кладоўка, некалькі прыступак вялі наверх, у чыстую палавіну. Яна сапраўды была чыстая: неатынкаваныя сцены, як жаўток, зіха-целі смольнымі пражылкамі, вышараваная тоўчанаю цэглаю падлога вабіла чыстаю прахалодаю, на шырокіх лавах лапушыліся фікусы, ге-рані і сталетнікі. І людзі жылі тут спагадлівыя і шчырыя, гатовыя па-дзяліцца з арыштантам апошнім. Бачылі навылёт «варнакоў» і замы-калі ад іх хаты і душы.

На лагпункце была свая невялікая пасека для вышэйшага і тутэйшага начальства. Невялікая хатка і амшанік стаялі на маленькай палянцы, зарослай кіпрэем, мядункамі, рамонкамі і густым шыпшын-нікам. Гаспадарыў тут патомны пчаляр з 58-м артыкулам, з чырвон-цам і "наморднікам" (пазбаўленнем правоў) за плячыма, высокі, сухі, як жардзіна, дзед Самсонаў. Раз на тыдзень ён прыходзіў у зону па сухі паёк і адзначацца на вахце. Таму быў рады кожнай жывой душы. Мы часам з Аляю забягалі да яго. На стале з'яўляўся скрыль сотавага мёду і кубачак салодкай медавухі. Самсонаў любіў пагаварыць пра вайну, верыў, што перамога адкрые вароты ўсіх лагераў і змые з нас дзікія абвінавачванні і плямы недаверу. Лагернікі жылі тым, што ў нешта верылі, суцяшалі адзін аднаго хуткімі амністыямі, прыдумлялі

неіснуючыя камісіі па перагляду спраў. Гэтыя чуткі чамусьці называлі «парашамі», і яны падтрымлівалі веру і дух знясіленых і змардаваных лагернікаў.

На вахту мы вярталіся паасобку рознымі сцежкамі, вахцёры часам адпускалі непрыстойныя жарцікі, а мы цярпелі і малілі бога, каб не заканваіравалі і не адправілі на этап. Мне да канца тэрміну заставалася два, а Алі тры гады. Што будзе з намі, ніхто не ведаў. Асабліва «кум» любіў разганяць блізкіх людзей, каб яны ніколі не сустрэліся. Колькі разоў яму хацелася скруціць мяне ў бараноў рог. Вельмі ж яго непакоіла наша сяброўства з Пальчэўскім. За намі сачылі сексоты, нанятыя за міску баланды, мы іх пазнавалі адразу і асцерагаліся даўгавухіх «прыяцеляў». Мяне заўсёды ратаваў Цокур. Кожная перамога на фронце адзначалася «мабілізуючым» на вытворчыя поспехі мітынгам на лагпункце і ў «чырвоным кутку» вольнанаёмных. З натхнёнымі прамовамі любіў выступаць начальнік. Ён выклікаў мяне ў кабінет, замыкаў дзверы, клаў пачак «Беламору» і падшыўкі газет, я іх праглядаў і кампіляваў з артыкулаў Эрэнбурга, Сіманава, Гарбатава ўзнёслыя прамовы для Цокура, у канцы ставіліся задачы лепш працаваць для фронту, для перамогі. Мяне ратаваў мой колішні журналісцкі вопыт адразу дыктаваць на машынку пустапарожнія патэтычныя перадавіцы і артыкулы. Цокура слухалі ўважліва і апладзіравалі дружна.

У яго недзе на Урале жыла даўняя каханая Галя. Яны некалі працавалі ў адной школе, але лёс чамусьці разлучыў іх. Аднойчы Цокур папрасіў мяне напісаць ей прачулы лірычны ліст у «сьціхах». Такі-сякі вопыт рыфмавання ў мяне быў, і я даволі хутка «накатаў» яму пасланне ў стылі: «Ты помнишь наши встречи и вечер над рекой». Я стаў неафіцыйным сачыніцелем дакладаў, прамоў і лірычных лістоў пры начальніку. З павагаю ён ставіўся да палкоўніка Матуля, часта раіўся з ім, прыслухоўваўся да яго парад і кожны вечар аналізаваў з ім ваенныя зводкі. Не крыўдзіў ён Гускіна і Арцем’ева, шанаваў адукаваных і таленавітых людзей. Цокур быў выключэннем, рэдкасцю сярод мноства лагерных вурдалакаў у блакітных фуражках і лейтэнанцкіх пагонах.

Пасля вызвалення Матуль узначаліў авіяцыйны завод на Урале. Калі скончылася вайна, па амністыі вызвалілі вайскоўцаў і ровенскіх

баптыстаў.

Але да Перамогі было яшчэ далёка, і ўсе цягнулі лямку, не ведаючы, што іх чакае заўтра.

СТАРОНКІ З ДЗЁННІКА

Нашу мазанку ўпадабаў начальнік рэжыму Гарбушын і загадаў «аслабаніць памяшканне». Я знайшоў прытулак у катушку дзесятніка па будаўніцтве, былога начальніка пагранзаставы Сцёпы Падгурскага. З намі разам жыў бухгалтар і днявальны участка, былы протаіерэй з вёскі Істок на Разаншчыне, зямляк і колішні таварыш славутых народных артыстаў братоў Піраговых. Калі яны спявалі па радыё, айцец Іосіф станавіўся на табурэтку, прыкладаў вуха да чорнай талеркі рэпрадуктара, яго вузенькая казліная бародка трэслася ў такт песні, а па шчоках спаўзалі слёзы.

Палкоўнік Матуль пасяліўся ў кабінцы бухгалтэрыі, Байрамаў недзе на камендацкім лагпункце прымаў прадукты для нашай капцёркі і «вольнага» ларка. Да прыезду пасцель яго і скрутачак з рэчамі закінулі на гарышча мазанкі. Прыехаў ён ноччу, прайшоў праз вахту, разгрузіўся і некуды знік. Вахцёры і наглядчыкі асабліва пільна цікавалі яго: у экспедытара можна было здабыць пачак «Беламору», а то і чацвярцінку са скрынкі, прывезенай у іх ларок. Кінуліся шукаць — нідзе няма. Думалі, заскочыў у жаночы барак да сваёй Лідкі Нікалаевай, аж — ні яго, ні яе. Правялі аператыўную нараду ў сваім новым штабе, дзе шукаць парушальнікаў маралі, абшасталі ўсю зону, нават праверылі астылыя печы цагельні і нідзе не знайшлі.

Пасля паверкі Байрамаў ішоў з накладнымі ў «вольны» ларок. Наглядчыкі ўчынілі яму сапраўдны допыт, дзе быў. «Спаў у бараку. Вы ж нас выселілі, вось і бадзяюся абы-дзе». — «А дзе была Нікалаева?» — «Гэта вы спытайце ў яе». Як толькі ноччу прыязджаў Байрамаў, наглядчыкі кідаліся шукаць яго і Лідку, і ўсё дарэмна. Каго яны толькі не распытвалі, дзе ні шукалі, ніхто не ведаў. Яны доўга раіліся ў мазанцы, намячалі маршруты, бралі ліхтары і зноў шасталі па ўсіх закутках.

Насталі халады. Наглядчыкі ў мазанцы распрацоўвалі чарговы

план пошукаў экспедытара. Іх нараду перабіў стук у дзверы. На парозе стаяў Байрамаў з пляскатым матрацам і коўдраю над пахаю. «Грамадзянін начальнік, дзякую вам за кватэру, — ён тыцнуў пальцам у столь. — Цяпер там холадна. З'язджаю ў барак. Я чуў усе вашы апаратыўныя нарады і ледзьве стрымліваў смех. Хіба ж можна было трацiць такую мансарду? Дзякую вам». Гарбушын і яго наглядчыкі толькі лыпалі вачыма і непрыстойна лаяліся, а з іх доўга кпілі стралкі: «Ну як, пайма лі Байрамава?»

Пасля рэабілітацыі ў 1956 годзе я ўпершыню трапіў у Гагру, паехаў на экскурсію ў Сухумі. Дай, думаю, зайду ў адрасны стол, можа, знайду свайго лагернага друга. Толькі назваў яго прозвішча, як, нічога не гаворачы, жанчына вывела мяне на ганак, рукою паказала на беленькі домік на ўзгорку: «Вот в этом доме и живет Хума». — «Не, мне патрэбен Байрамаў». — «Вай, он и есть Байрамов, а весь Сухум его детства называет Хума-Черненький». А ў лагеры мы яго звалі Коля замест непрывычнага Ніязі. Мы сустрэліся, як самыя родныя браты. Байрамаў ужо быў членам партыі, узначальваў курортгандаль у Новым Афоне, а потым буйнейшы рэстаран «Амра». Мы аж да світання ўспаміналі нашы лагерныя прыгоды і рагаталі з пошукаў Гарбушына. Я ў яго доме ўбачыў і адчуў сапраўдную каўказскую гасціннасць, шчодрасць і непадробную шырыню душы, калі мы хадзілі і ездзілі па горадзе, я пераканаўся, што яго ведае кожны сухумец, і не толькі ведае, а шчыра паважае. Мы з ім часам перапісваліся, у святы абменьваліся віншаваннямі, перазвоньваліся па тэлефоне. У наш век перапіска з'ява рэдкая, і нікога не здзіўляе доўгае маўчанне.

Неяк у Кактэбелі я разгаварыўся з пісьменнікам Фазілем Іскандэрам. Ён сухумец, а ў Сухумі адзін аднаго ведаюць амаль усе. На ўсякі выпадак спытаўся пра Байрамава. “Ён быў маім дальнім родзічам». — «Чаму быў?» — здзівіўся я. «Летась ён памёр ад невылечнай хваробы. Яго праводзіў увесь горад, — з сумам і шкадаваннем сказаў Іскандэр. — У доме жыве яго сын Джамал. Ён стаў у Сухумі вядомым санітарным урачом». Так я страціў яшчэ аднаго добрага друга: удары трыццаць сёмага даходзілі і ў сямідзесятыя гады.

А тым часам, калі мы з Байрамавым сёрбалі баланду з аднаго кацялка, мне заставалася сядзець больш за два гады, ды яшчэ ў

дададатак было пяць гадоў пазбаўлення правоў, гэта — як таўро на лбе колішняга катаржніка. З ім не сунешся нікуды на людскую работу, не паселішся там, дзе захочаш, і чакае цябе лёс адрынутага ад людзей, загнанага, нікому не патрэбнага бадзягі. Куды паткнешся з часовым «воўчым пашпартам»? З ім затрымае кожны міліцыянер. Расла трывога не толькі за сябе, а і за Алю, за будучае нашага нашчадка, а ён, яшчэ не вядомы, але ўжо любімы існаваў зусім побач і ўсё часцей і настойлівей напамінаў пра сябе. Яго чакалі і Аліны сяброўкі па фабрыцы: прыносілі абрэзкі мультану і паркалю, бязі і ўпаковачнай марлі, старая мілая латышка Ганна Янаўна Балодзіс шыла распашонкі, з каляровых абрэзкаў — коўдрачку і чэпчыкі.

Настала снежная марозная зіма. Печы ў бараках ледзьве грэлі, і Аля часта прыбягала ў нашу будаўнічую канторку да грубкі, добра напаленай «айцом Іосіфам», перад адбоем павольна вярталася ў свой халодны барак.

З вечара круціла і грукала завея, а ў поўнач пастукаўся бальнічны санітар, марудны, сівавусы дзед Пашчанка: «Доктор просыла сказаты, що у вас вжэ е донька, щоб вранці відвідалы їх». Да раніцы я не заснуў, а як толькі развіднела, пабег у стацыянар. Міна Сіманаўна павіншавала мяне і сказала, што пасля цяжкай ночы яны спяць. Праз гадзіну я трымаў чырвоненькі кірпаты, вільготны і цёплы камочак — роднае дзіця, народжанае ў няволі. На нас глядзела і ўсміхалася бледная і змізарнелая Аля. Усе стараліся ёй памагчы: пекар Сярчук засоўваў мне над бушлат кавалак цёплага хлеба, нешта ў кішэню запіхвалі кухары і капцёр Коля Болаў, Бахцін прыслаў два свежыя гурочкі з цяпліцы. Мяне кранала ўвага людзей, на чыю ласку я не спадзяваўся. Часам кавалак хлеба прыносіў з пякарні дрывакол Хведар Жылуновіч, родны пляменнік Цішкі Гартнага, засуджаны за сувязь з «ворагам народа», хоць бачыўся з тым некалі славутым дзядзькам лічаныя разы. Мудры тбіліскі шавец Грыша Сіхуралідзе з кажушных рукавоў пашыў Алі зграбныя і цёплыя бурачкі, каб не мерзла ў дарозе. І ўсё гэта без просьбаў, усё ад шчырага сэрца.

Праз тыдзень ледзь акрыялую Алю з дзіцём адпраўлялі на бальнічны лагпункт № 2. Там за зонаю былі яслі для арыштанцкіх дзяцей (яны ж вольныя), а ў зоне — спецыяльны барак для «мамак». Яны

бачылі сваіх дзетак толькі некалькі разоў на дзень на кармленні. Па сігнале ў рэйку лётам ляцелі мамкі на вахту, каб не спазніцца і не адстаць. Канваір іх прыспешваў:

«Бабы, не мешкать. Пятнадцать минут, и вылетай строиться. Неча искать свое. Толкай сиську первому попавшему. Все они общие». А кожная ж шукала свае, і адразу не знойдзеш, калі яны ўсе ў аднолькавых каравых анучках і аднолькава галосяць, як шпачаняты, раскрытымі ратамі. Мамы за пазухаю прыносілі цёпленькія пялёначкі і не заўсёды паспявалі перапелянаць і накарміць. І тут дзейнічала нязменнае «Давай! Давай!»

Лёс народжаных у лагеры быў просты і часам трагічны. Дзіця ў яслях трымалі да трох гадоў. Калі маці яшчэ не вызвалялася і ніхто з радні не забіраў нашчадка арыштанткі, яго пад любым прозвішчам адпраўлялі ў невядомы дзіцячы дом. Як казаў той стралок, яно станавілася «общим».

Нашай дачушцы гэта не пагражала. У мяне тэрмін канчаўся праз паўтара года, у Алі — праз два. Мы ўсё прадумалі і разлічылі, спадзеючыся, што нас усё ж выпусцяць.

І вось настала пара развітання ўжо не з адною, а з дзвюма дарагімі істотамі. А калі давядзецца сустрэцца? Калі дзіця адымалі ад грудзей, маці звычайна засылалі на нейкі далёкі лагпункт, каб бацькі не сустрэліся ніколі. Так нас перавыхоўвалі «гуманісты». На вахту вывелі чалавек восем: каго адпраўлялі на каменданцкі, каго ў бальніцу. Аля стаяла паперадзе з дачушкаю на руках. Свяціла зыркае сонца, лясы зіхацелі ружовым інеем, слаўся лёгкі марозны туманок. Да станцыі Пастой кіламетраў пяць па лясной дарозе, а колькі там чакаць цяплушку, ніхто не ведаў: чыгунка лагерная, дакладнага раскладу не было, цягнікі хадзілі па патрэбе і стаялі, пакуль разгрузяць або загрузяць таварныя вагоны. Невялічкі этап прынялі два немаладыя канваіры Ягор Смірноў і маўклівы і змрочны Плятнёў. Я напярэдадні папрасіў у начальніка дазвол праводзіць Алю да станцыі. Як толькі іх вывелі за браму, я дачушку захутаў у свой бушлат і панёс да станцыі.

Пакуль ішлі, добра прыгрэла сонца, з веццяз шоргатам асыпаўся іней, да рэзі ў вачах іскрыўся снег, дыхала хуткаю вясною, а дарогаю ішлі няшчасныя, спакутаваныя, ні ў чым не вінаватыя

сумленныя людзі — іх падганялі, абражалі і лаялі пажылыя вясковыя дзядзькі, якім загадалі пільнаваць і ненавідзець, а калі спатрэбіцца, страляць. Таму іх і звалі стралкамі.

Збіты з дошак вакзальчык не апальваўся. Настылыя сцены ўкрыліся белаю шчэццю шэрані. Побач з вакзалам была перавалачная база нашага лагпункта і хатка вартаўніка. У ёй спыняліся вольныя і экспедытары ў чаканні цяплушкі. Гаспадарыў у ёй акуратны і разважлівы бесканвойны Торшын. З халадэчы вакзала я панёс сваё дзіцятка ў цёплую старожку. Пры адпраўцы Алін пропуск застаўся на вахце, і яна апынулася пад канвоем. Колькі я ні ўпрошваў і ні ўгаворваў пусціць у старожку маці, чуў адно: «Не положено».

Праз паўгадзіны галоднае дзіця ўсчало страшэнны плач, ніякія суслы і калыханні не памагалі. Я пабег у халодны вакзал упрошваць, каб пусцілі Алю пакарміць дачку. У настылым, забруджаным пакоі нельга было нават бушлат расшпіліць, не тое што... Смірноў згаджаўся, што Аля была бесканвойная, і схіляўся пусціць яе на маю адказнасць, а бязбровы, пабіты рабаціннем Плятнёў гугнявіў адно: «Не положено». Я вярнуўся ні з чым, а дзіця заходзілася да сінявы. Якраз на лёгкіх саначках пад'ехаў Цокур, пачуў плач і зайшоў у хату. Я расказаў, чаго плача дзіця. Ён моўчкі выйшаў і неўзабаве прывёў Алю. Яна калацілася ад холаду, а як толькі ўзяла на рукі дачушку, тая сціхла і зацмокала губкамі. Да адыходу цяплушкі мы былі разам, а пры развітанні абаіх душылі слёзы.

Маркотныя дні цягнуліся марудна. Часам з экспедытарам удавалася перадаць маім дзяўчатам на пялёнкі кавалак упаковачнай марлі або якую злыбеду, каб не прапала малако.

У канцы сакавіка пацяплела. Асядалі сумёты, па ўгноенай фурманкамі дарозе беглі ручаінкі, пад нагамі хрумсталі шыбкі беленькіх ільдзінак. Пабольшалі дні, запахла вясною, я марыў як-небудзь праскочыць да свае маленькай «нелегальнай» сямейкі, але мара заставалася мараю. Аднойчы ўвечары рахункавод Марфа Карчынская паклікала да тэлефона. Я захваляваўся, бо нічога добрага не чакаў ад начнога званка. У трубцы пачуў Алін плач. Падумалася самае горшае. Я алёкаў з дрыжачаю трубкаю ў руцэ. «Кажы хутчэй, што з Таняю». (У яе ўжо было імя). «Мяне... выз-валя-юць», — пачулася скрозь плач.

«Дык чаго ж ты, дурнічка, плачаш? Радавацца трэба. Калі адпраўляюць?.. Пытаюся, адпраўляюць калі?» — «Праз тры дні. А як жа ты застанешся?» — «Я з вамі на ўсё жыццё…» — ту-ту-ту…

Спагадлівы Цокур дазволіў мне паехаць развітацца з Аляю і дачкою. Між іншым буркнуў: «Не ўздумай пакрыўдзіць ці пакінуць іх. Тваё шчасце, што сустрэў такую жанчыну. Схадзі да Болава, скажы ад майго імя, каб што-небудзь даў ім на дарогу».

У доўгім вузкім бараку жыло каля дваццаці мамак з розных лагпунктаў. Усе нешта шылі, латалі, распускалі, вязалі і чакалі сігналу на кармленне дзяцей. Я баяўся, каб часам іх не пераблыталі ў яслях. Супакойвала Аля: «Нашу я па плачу здалёк пазнаю». Увесь дзень мы былі разам. Аля расказвала, што яе бацька, патомны гутнік, бясконца пісаў заявы, абіваў парогі, збіраў подпісы, стукаўся ва ўсе дзверы. І вось яе вызвалілі «за отсутствием состава преступления». Я радаваўся, што яна едзе дадому, і непакоіўся, як жа сустрэнуць бацькі, якімі плёткамі забрудзяць свярбячыя языкі чыстую і сумленную дзяўчыну, ці не ўзненавідзяць бацькі «агіднага спакусніка». Супакоіла Аля: бацькі ўсё ведаюць, рады прынуць унучку і яе бацьку.

Мы развіталіся каля вахты позна ўвечары і ніяк не маглі развітацца: разыходзіліся і вярталіся зноў, баяліся страціць адно аднаго назаўсёды. Наўкол слаўся вільготны туман, асядаў і спаўзаў з дахаў і стрэшак на вышках мокры снег, кроплі вільгаці дрыжалі на калючках туга нацягнутых дратоў вакол зоны, праз шэрую вату аблокаў часам прабіваўся і знікаў месяц. Я выйшаў за вахту, а маленькая постаць яшчэ доўга стаяла каля брамы.

У яслях чамусьці не гарэла электрычнасць. У калідорах і ў пакоях мільгалі капцілкі. Мяне спыніла немаладая, відаць, вечна заспаная нянька. На маю просьбу адказала, як ім загадана: «Ваабчэ то не паложена!» А я не адступаў, гразіўся, што не выйду да раніцы. І ўсё ж, бурчучы, вынесла загорнутае ў шэрую мокрую пялёначку дзіцятка. Мае ці не мае? Прыгледзеўся — адкапылена верхняя губка. Яна. У яслях было холадна, з маленькага роціка пыхкалі струменьчыкі пары. Я прытуліў дачушку да ледзь цёплай грубкі, хукаў, цалаваў лобік, нешта шаптаў пяшчотнае, а слёзы самі па сабе каціліся па шчоках за каўнер. «Калі ж я пабачу цябе, дачушка, ці дажыву да тваё сталасці? »

«Досыць тут вільгаць разводзіць. Іншыя кабялі сюды і носа не кажуць, а гэты распусціў нюні. Давай чашы, а то запаздаеш», — забрала ў мяне дачушку, і я пахлюпаў па гразкай дарозе да станцыі.

Ехаў на тармазной пляцоўцы ў вільготную цемень ночы, толькі ўздоўж дарогі цямнелі верхавіны хвояў і елак. На стыку з веткаю да нашых складаў цягнік запаволіў хаду, я саскочыў з падножкі і плюхнуўся ў падталы снег. На лагпункт прыйшоў позна. На вышках паблісквалі цыгарэткі вартавых, у бараках мільгалі газнічкі, бо электрычнасць выключалі з адбоем. І такім сумам, такой тугою сустрэла мяне маўклівая зона.

ПАСЛЯ РАЗВІТАННЯ

Я жыў чаканнем ад ліста да ліста. Ішлі яны марудна, некім прачытаныя і затрыманыя. Аля жыла ў бацькоў на невялічкай станцыі паміж Масквою і Ленінградам. Лісты супакойвалі і суцяшалі, хоць і адчувалася, як нялёгка жывецца на нішчымным бацькоўскім пайку. А вайна ўжо грымела на подступах да Берліна. З Глуска мне паведамілі: разбамбілі дзядзькава селішча, а сам ён сканаў у чужой хаце. Абарвалася апошняя сувязь з роднымі мясцінамі.

Затрыманыя да канца вайны чакалі Перамогі і свайго вызвалення. Не ведалі, што яшчэ некаторых пакінуць у зоне «да асобага распараджэння». Без асаблівых спадзяванняў збіраўся ў дарогу Алесь Пальчэўскі, бо і яго ніхто не чакаў на волі: жонка ад страху выраклася яго, потым адцураўся сын. Гэтая незагойная рана і скараціла бацьку век. І ўсё ж я зайздросціў свайму другу, што ён выйдзе з гэтага пекла на паўтара года раней за мяне.

Надышоў май. Вецер часам прыносіў чаромхавы пах з недалёкіх нізін і зараснікаў. Позна ноччу з восьмага на дзевятае я пачуў урачыстыя пазыўныя Масквы. Лагер спаў, а мяне затрымала дзённая зводка да поўначы. Голас Левітана абвясціў пра перамогу Савецкага Саюза над фашысцкай Германіяй і безагаворачную капітуляцыю нямецкага камандавання. Радасць перахапіла дыханне, я кінуў усё і пабег з барака ў барак з адным словам: «Пе-ра-мо-га!» Людзі спрасоння абдымаліся, цалаваліся, крычалі «Ура!» і ўжо не спалі да раніцы. І ў нас у

гонар Перамогі быў абвешчаны выхадны дзень. Пасля абеду правялі мітынг, і начальства пераканалася, якіх патрыётаў яно трымала і мардавала за калючым дротам. Пра гэта мне прызнаўся Цокур, а Грыгарэнка і «кум», відаць, думалі іначай.

Затрыманыя да канца вайны збіраліся ў дарогу. Была абвешчана амністыя вайскоўцам, вызвалялі евангелістаў і трох палкоўнікаў. Матуль мне пакінуў свой маскоўскі адрас, а самога яго загналі аж за Урал. З Пальчэўскім развіталіся на вахце, і адразу зрабілася пуста і маркотна, не было з кім перамовіцца словам, а мне ж яшчэ сядзець да кастрычніка наступнага года. Заўсёды апошні год, апошнія месяцы і дні цягнуцца асабліва марудна. Я закрэсліваў рысачкі, а іх заставалася яшчэ шмат.

Праз пару месяцаў мяне парадаваў Алесеў ліст: яго ўзялі на выкладчыцкую работу ў Рудзенскую школу. Гэта абнадзейвала і мяне, і я часцей задумваўся, куды мяне закіне лёс, дзе тая хата, што прытуліць мяне, дзе тыя людзі, што падтрымаюць або адштурхнуць назаўсёды: у мяне ж яшчэ пяць гадоў пазбаўлення грамадзянскіх правоў. Хто адважыцца ўзяць на работу з такою анкетаю? Усё было ненадзейна і няпэўна. Маглі ж мяне пакінуць «до особого распоряжения», вызваліць без права выезду з лагера, мог «кум» па любому даносу стукача павесіць новы тэрмін, трэба ж было яму адрабляць сваю зарплату. Ніхто з нас не ведаў, што яго чакае заўтра, думалася самае горшае.

У ліпені 1946 года маёй дачушцы быў год і пяць месяцаў, і Аля адважылася прывезці на знаёмства з бацькам. Дабіраліся яны доўга ў брудных перапоўненых вагонах, з перасадкамі, валяліся на заплёваных вакзалах, але неяк даехалі. Аля дамаглася дазволу толькі на «асабістую перадачу» — на вахце аддаць з рук у рукі сухары, махорку і развітацца. Але ж я быў бесканвойны. Са згоды начальніка пасяліў сваіх дзяўчат у пакойчыку Мішы Капітанакі пры ветлячэбніцы і патаемна, каб не ведаў камандзір узвода і ўпаўнаважаны оперчэкісцкага аддзела, наведваў іх кожны дзень. Беленькая чарнавокая дачушка на першым часе цуралася мяне, не ішла на рукі, не хацела ніяк называць, а я так марыў пачуць з яе вуснаў «тата». Яна яшчэ доўга дзічылася і не прызнавала мяне. Каб ніхто не бачыў, мы ўтраіх хадзілі ў лес збіраць суніцы, пару разоў наведвалі на пасецы суровага з выгляду і

добрага душою Самсонава. Я рабіў вялікі круг і ў зону вяртаўся з другога боку, бо маглі ж мне павесіць новы тэрмін за парушэнне рэжыму і сувязь з вольнымі, але мы былі навучаныя горкім вопытам, і добрыя людзі ахоўвалі ад турэмшчыкаў наша маленькае крадзенае шчасце. Развітваючыся, я ўпершыню пачуў «папа», зайшлося ад радасці сэрца, горла перахапіў даўкі камяк.

Як жа мне было горка і цяжка пасля іх ад'езду заставацца з невядомасцю перад сваім будучым. Пасля амністыі паменела людзей, заставаліся «эсбээмаўцы», былыя старасты і паліцаі і дабывалі свае дзесяцігодкі «контрыкі» пяцьдзесят восьмай пробы, узору 1937 года. У маім самаробным календары ўсё меней і меней заставалася рысачак да запаветнай даты — 19 кастрычніка 1946 года.

АД'ЕЗД

Дачакаўся! Еду на каменданцкі лагпункт афармляць дакументы на вызваленне. Тут сказалі, што часовы пашпарт і даведка пра адбыццё тэрміну будуць гатовы толькі праз тыдзень. Чакаю ў палатцы разам з амнісціраванымі, вызваленымі, «абмежаванцамі», з крымінальнікамі і нашым братам — «палітыкамі».

На каменданцкім лагпункце база лагернай агітбрыгады. Ёю кіруе напалову вызвалены мой даўні прыяцель Амар Галімавіч Дзевішаў. Брыгада дае канцэрты, ставіць спектаклі і аперэты. Таленавітыя аматары і прафесійныя артысты — эстонская спявачка Элен Рэйнап, колішнія салісты Беларускага радыё Вастокаў і Швайко, драматычны акцёр Курбатаў сталі любімцамі зняволеных і вольных.

Агітбрыгада рыхтавалася да свята Кастрычніка і рэпеціравала «Любоў Яравую» Транёва. Амар Галімавіч запрасіў мяне на рэпетыцыю ў клуб вольнанаёмных. Рэжысёр і акцёры выкладаліся з апошніх сіл, праганялі па некалькі разоў кожны эпізод, бясконца паўтаралі маналогі, поўныя рэвалюцыйнага пафасу, а за кулісамі стралкі з вінтоўкамі пільна ахоўвалі герояў аднае з рэвалюцыйных п'ес.

Туляцца ў тлумнай палатцы мне надакучыла, і я з пропускам вярнуўся на свой лагпункт да айца Іосіфа. Праз два дні мяне ў зоне «засёк» камандзір узвода Грыгарэнка і загадаў, каб і духу тут майго не было. «Ты ж вольны ўжо і не маеш права знаходзіцца ў месцы зняво-

ленне!» Выручыў Цокур: дазволіў пабыць, пакуль афармяць дакументы.

Кухары далі мне пакунак залітых лоем почак, капцёр — пару рыбін, пекары — буханку хлеба, каб па першым часе не галадаць у дарозе. Я развітаўся з усімі знаёмымі і зайшоў да начальніка. Ён пацiснуў руку і шчыра пажадаў дабра.

З блакітнаю паперкаю — гадавым пашпартам і даведкаю аб вызваленні ледзьве ўдалося ўзяць білет на цягнік да Масквы. На вакзале і вакол яго людзей процьма. Цягнікі дальняга следавання спыняюцца толькі на хвіліну. Увесь апантаны натоўп рынуўся да вагонаў, а дзверы не адчыняюцца, людзі хапаюцца за парэнчы, паказваюць білеты, грукаюць, мацюкаюцца, крычаць, а праз брудныя шыбы ў дзвярах пазіраюць і круцяць галовамі абыякавыя правадніцы. Перада мною расчыніліся дзверы і нехта сышоў з прыступак. Я ўхапіўся за парэнчу, другою рукою прасунуў на пляцоўку фанерны чамадан, цягнік крануўся, а тоўстая, рудая, як сланечнік, правадніца спіхвае мяне на хаду. Мільганула думка: вось і «вызваліўся», зараз бразнуся пад колы — і канцы, ніхто і не дазнаецца, дзе дзеўся, Аля падумае — збег, нягоднік. Я з апошніх сіл адштурхнуў правадніцу рубам чамадана і ўціснуўся ў тамбур, нагою прыкрыў за сабою дзверы, каб не выштурхнула. Правадніца падняла лямант. З вагона выйшаў малодшы лейтэнант унутраных войскаў. «Ты што хуліганіш? Не паспеў выскачыць з лагера, зноў захацеў за калючы дрот?» Запыханы, знерваваны, я слова сказаць не магу, а ён мяне ўсё бярэ на цыгундар, пагражае ссадзіць на бліжэйшай станцыі. Я паказваю білет, але не даю ў рукі, каб не парвалі.

У тамбур выйшаў босы, у кароткіх споднiках, патлаты, з татуіроўкамі на грудзіне мужчына. «Ша! Чаго шуміш, халява? Чалавек на волю едзе, а ты яго над колы піхаеш. Давай, валі да нас». І павёў мяне ў сваё купэ. «Каб яна яшчэ вякнула, я б ей сапатку збіў на патыліцу». З верхніх паліцаў пазіралі галодныя вочы мазурыкаў, вызваленых з Бура-палому. Паёк свой яны даўно з'елі, пажывіцца ў вагоне не было чым. Я добра ведаў, як трымацца ў такіх выпадках, для прыліку спытаў, куды едуць, колькі «кавалкаў адцягнулі». Усе ехалі да Масквы, а там — куды каторы. «Хаваць хочаце?» — «А ў цябе ёсць?» Я раскрыў

чамадан. «Ё-ё-о, мае! Жывём, гаўрыкі. Стоп. Колькі нам дзён засталося? Дзелім на кожны дзень пароўну», — саскочыў з верхняй паліцы мой выратавальнік-«пахан». «Выдаваць буду я. Хто ўздумае шопнуць, раздзяру да кутніцы». Ён востраю фінкаю з наборнаю тронкаю ўсё парэзаў на роўныя порцыі і сумленна дзяліў усю дарогу. Пацяробкі даелі ў Маскве. Мы сталі лепшымі сябрамі. З вагона выйшлі разам. Я хацеў развітацца. «Не, мы цябе даставім на Ленінградскі вакзал». Данеслі мой пусты чамадан і не адыходзілі, пакуль не пасадзілі ў вагон. Увесь час міліцыя з нас не спускала вачэй. На развітанне «пахан» сказаў правадніцы: «Не забіжай чалавека. Паняла, ча-ла-ве-ка. Ато магём сустрэцца на вузкай сцежцы». Паляпаў мяне па плячы, кіўнуў сваім: «Пайшлі, мазурыкі». І я паехаў у невядомасць.

Цягнік ішоў у цемень кастрычніцкай ночы. З кожным паўстанкам ўсё часцей білася сэрца. Ведаў, што Аля чакае мяне, а як паглядзяць, што скажуць яе бацькі? Наўрад ці каго ўзрадуе такі «зяцёк». З мае ласкі другі год Аля з дачкою сядзяць на карку бацькі-пенсіянера па інваліднасці і маці з маленькаю зарплатай. Ці не праклінаюць мяне, што зламаў жыццё іх дачкі? Яна ж магла быць шчасліваю з нармальным, добрым былым сваім аднакласнікам.

Што нас чакае наперадзе? Хто адважыцца прыняць на работу ўчарашняга лагерніка, на пяць гадоў пазбаўленага грамадзянскіх правоў? Апаноўваў страх перад будучымі аддзеламі кадраў і доўгімі анкетамі. Галава трашчала ад дум і трывог, заплюшчваліся вочы і вярзлося нешта страшнае і неверагоднае. Цягнік запаволіў хаду. Правадніца штурханула мяне: «Паварочвайся. Стаім адну хвіліну».

З душнага вагона я вываліўся ў вільготную цемень ночы. На пероне стаяў дзяжурны па станцыі з жоўтым заплямленым сцяжком. Я спытаў у яго, як знайсці патрэбную мне вуліцу. Ён паказаў, куды трэба ісці. Па Аліных расказах я ўяўляў, дзе стаіць і як выглядае іх дом. Я шлёпаў па цёмнай гразкай вуліцы соннага пасёлка. Нідзе — ні агеньчыка, ні жывога голасу, толькі недзе далека, лена падвываючы, брахаў адзінокі сабака. На Заводскай вуліцы ў мезаніне прысадзістага дома слаба свяцілася адно акно. Тут! — ёкнула сэрца. Можа, плача дзіця або некаму не спіцца. Я чыркаў запалкі, пакуль разгледзеў нумар на доме. Ён! Увайшоў у пад'езд без вонкавых дзвярэй і вобмац-

кам па рыплівай драўлянай лесвіцы падняўся наверх, намацаў абабітыя цыратаю дзверы. Аддыхаўся, пастаяў і ціха пастукаў. Пачуў, як пратупалі босыя ногі. «Хто там?» — спытаў жаночы голас. А я загадзя і не падумаў, як сябе назваць. Хто я ім такі? Кім даводжуся? Прамармытаў нейкія прабачэнні і нясмела сказаў: «Я Танін бацька». Бразнула клямка, каля парога стаяла ў мультановым халаціку яшчэ даволі маладая Аліна маці. У адказ на прывітанне яна падцягнулася, дакранулася вуснамі да шчакі. З баковачкі выскачыла заспаная Аля і павісла ў мяне на шыі. Таня, цмокаючы адкапыленаю губкаю, салодка спала.

Аж да світання мы шэптам прагаварылі з Аляю і яе мілаю мамаю. Некалькі разоў на дыбачках я падыходзіў паглядзець на сонную дачушку. Раптам, засмяяўшыся, Аліна мама сказала: «Нарэшце супакоілася, што Таня наша, што не пераблыталі ў яслях. Там усяго бывае. Ты ж яе бачыла толькі калі карміла. Цяпер пазнала — губы і шчыліна між зубоў бацькавы. А то ўсё нейкае сумненне тачыла».

Раніцай Таня мяне не прызнала — цуралася і адварочвалася. Як ні паддобрываўся, як пяшчотна ні называў, узяць на рукі не давалася. Толькі ўвечары злітавалася і пайшла са мною на вуліцу. Суседкі глядзелі на нас праз вокны, азіраліся ўслед, бо чаго тут толькі не плявузгалі, калі вярнулася Аля з лагера з дзіцём.

Звычайна на трэці дзень госць сябе пачынае адчуваць лішнім. А я і Кастрычніцкія святы правёў у Алінай сям'і. Хадзілі ў госці да радні і знаёмых, былі ў Алінай любімай настаўніцы, гасціннай і мілай правінцыяльнай інтэлігенткі. А мне ўсё карцела хутчэй ехаць, знайсці пэўнае месца ў жыцці, забраць маю маленькую сям'ю і патрохі станавіцца на ногі. А куды ехаць? Каб адчуваў за сабою віну, з'ехаў бы на край свету, а мне не было чаго баяцца і саромецца. Ехаць толькі ў Беларусь. Раднейшай, даражэйшай зямлі ў мяне не было і няма.

Аля ўгаворвала ўстрымацца: там жа ўсё зруйнавана і спалена, ды і ўсе мае няшчасці пачаліся там, можа, і людзі, што зламалі мне жыццё, усё яшчэ лічаць ворагам. А я не ўяўляў свайго існавання без Беларусі.

Алінай маме ўдалося дастаць мне білет да Мінска. З лагерным фанерным чамаданам я чакаў цягніка на пустым пероне. Цягнік прыпыніўся, а вагоны, як і тады ў Суха-Бязводнай, не адчыняюцца. Доб-

ра, што з тых вагонаў звісалі прыступкі з парэнчамі. Я прыткнуў чамадан да дзвярэй, ухапіўся за настылыя парэнчы і паехаў. Пакуль цягнік набіраў хаду, спадзяваўся, што правадніца ўпусціць мяне ў вагон. А яна толькі зірне праз брудную шыбіну, пагрозіць кулаком і знікае.

Вецер свідруе навылет, ад напружання і холаду дранцвеюць рукі, на закругленнях чамадан б’е па нагах і, здаецца, вось-вось спіхне пад колы. От, думаю, і пагібель мая прыйшла. Дзесяць гадоў пакутаваў, каб так падурному загінуць. Адчуваю: яшчэ некалькі хвілін — і рукі адарвуцца ад парэнчаў, і ніхто не дазнаецца, хто загінуў пад коламі цягніка, і паведаміць не будзе куды, бо ў маім «воўчым пашпарце» няма ніякага адрасу. Цягнік пачаў запавольваць хаду, замільгалі агеньчыкі на стрэлцы, міргануў семафор, і паказаліся ў жоўтых арэолах станцыйныя ліхтары. Напружваю апошнія сілы, каб толькі не зваліцца. Няўжо выратуюся?

Цягнік стаў. Адчыніліся дзверы. Здаравенная васпаватая правадніца вылаялася і хацела спіхнуць з прыступкаў. Ад холаду так закляклі сківіцы, што і слова не вымавіць. Паказаў білет і ўсё ж уціснуўся ў вагон, а правадніца не сунімалася: «Местов нетути, а они лезут по блату, и вези хоч у себя на горбу». Я ўсміхнуўся, зірнуўшы на яе тлусты карак.

Дзякаваць Богу, уратаваўся. Еду! Еду ў Беларусь.

А што далей?

Былі невялікія і кароткія радасці ад работы ў школе, потым новы арышт, вечная ссылка і… такія сінія снягі Сібіры.